

Alapította: Heimler Károly

Kiadja:

A GYŐR-SOPRON MEGYEI LAPKIADÓ VÁLLALAT

Szerkesztő bizottság:

CSIKÓS GYÖRGY, DOMONKOS OTTÓ, ERDÉLY SÁNDOR, FÁBJÁN LAJOS, FEKETE FERENC,
FÖLDI LŐRINC, FRIEDRICH KAROLY, GÁL JÁNOS, GUNDA MIHÁLY, GYULAY ZOLTÁN,
HAMMERL LAJOS, HARACSI LAJOS, HILLER ISTVÁN, HORVÁTH JÓZSEF, HORVÁTH
ZOLTÁN, KELÉNYI FERENC, MOLLAY KÁROLY, PINTÉR FERENC, PRÖHLE JENŐ, RADÓ
FERENC, RÉTHLY ENDRE, SIMON JÁNOS, TARJÁN GUSZTÁV, TÁRCZY-HORNOCH ANTAL,
VENDEL MIKLÓS, VERBÉNYI LÁSZLÓ, WINKLER OSZKÁR, ZAMBÓ JÁNOS, ZARAI KÁROLY

Szerkeszti:

CSATKAI ENDRE

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Holl Imre: Sopron városfalai

Holl Imre: Sopron városfalai

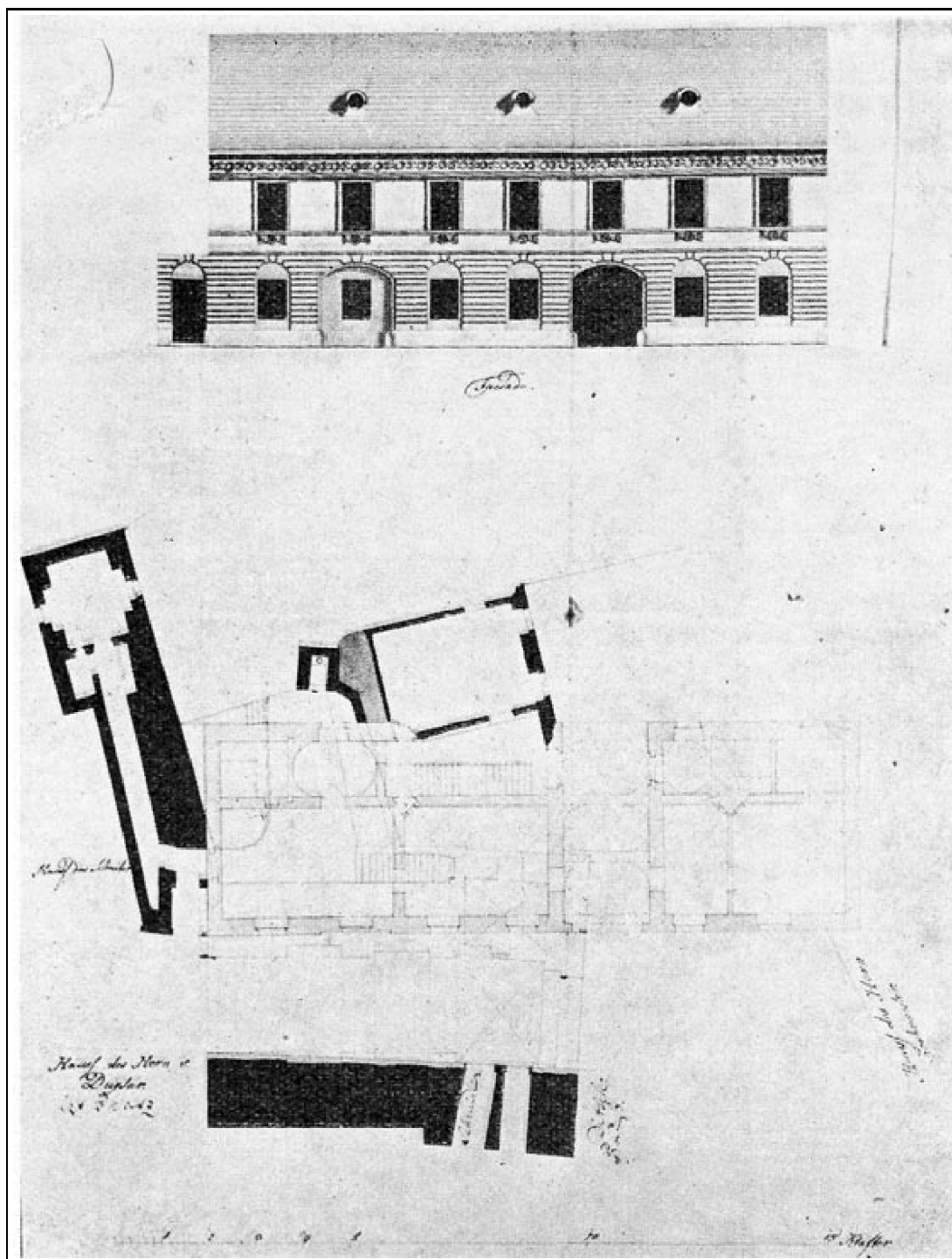
Éppen 100 éve volt annak, hogy Wenzel Gusztáv a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók rimaszombati nagygyűlésén felolvasott „Magyarország középkori városainak és várainak építkezési módjáról”. Römer Flóris az Archaeologiai Értesítő I. számában erről írt beszámolójában jegyezte meg: „elég monográfia jelent meg az egyházi építészetéről, de a profán építészetnek, a polgári vagy erődítési műemlékek ... maradványai még mindég szakférfiakra várnak, kik ezeknek ... mindinkább pusztuló falait felmérjék, leírják.”¹⁽¹⁾ Ezt a korszakot hazánkban az ilyen irányú érdeklődés hiánya mellett az jellemezte, hogy az emléktanyag nagyarányú pusztulása épp e században következett be. Lebontják Kolozsvár, Pest, Pécs és Székesfehérvár városfalának kapuit és tornyait²⁽²⁾, hogy a hirtelen fejlődésnek induló városokban a növekedni kezdő forgalomnak helyet adhassanak, magukat a városfalakat pedig a belterület kihasználása érdekében a legtöbb helyen a házak közé beépítik.

A század utolsó évtizedeiben a helytörténet fokozottabb művelése már sok esetben elvezetett a városépítészet emléktanyagának megbecsüléséhez is. Jakab Elek (Kolozsvár 1870), Chernel Kálmán (Kőszeg 1877), Myskovszky Viktor (Bártfa 1880), Henszlmann Imre és Demkó Kálmán (Lőcse 1878, 1896), Ortvyar Tivadar (Pozsony 1892) máig példamutató munkássága a középkori várostörténet felderítése során a városi építészettörténet vizsgálatát is jelentette. Eközben mindegyikük jelentős figyelmet szentelt a középkori városi erődítések: városfalak és kapuk vizsgálatára. Tevékenységük a közfigyelem felkeltését, a

pusztítás megakadályozását is jól szolgálta.

Sopron egyes emlékeire a figyelem már ugyanekkor szintén ráterelődött, de az előbbi példaktól eltérően, ez alig néhány középkori templomát érintette s nem a város egészét, főleg nem a részletes várostörténetet³⁽³⁾. Pedig nemcsak a város emlékanyaga volt kiemelkedő országos méretekben, de a városi levéltár gazdagsága is megfelelő alapot nyújthatott volna a részletes várostörténet megírásához⁴⁽⁴⁾. ²⁹⁰Ami pedig a középkori városfalakat illeti, a század derekán ezeknek még 80%-a áll, mégsem értékelik. Sőt pusztításuk folyamatos az egész századon keresztül: 1821 után bontatja el Hasenauer Márton a Hátsókaput és a csatlakozó városfalat új háza építése érdekében (1–2. kép), 1872-ben tűnik el a nagy DNY-i olasz bástya a mai Liszt Ferenc Kultúrház helyén, 1874-ben kéri az orsolyiták kertjük részére a posztós céh rondellájának átengedését és 1893-ban, mialatt lebontják a régi városházát az Előkapu D-i házsorával és a városfalak 50 méternyi szakaszát, épp hogy elkerüli sorsukat a Várostorony. Mégsem semmisült meg a középkori városfalnak még mindig jó része, de maradványait korunkra nem annyira a gondoskodás, mint az a körülmény menti át, hogy a nagyarányú bérházépítkezések inkább a fő utak és a távolabbi pályaudvarok irányába terjeszkednek, s így a belváros régi telekbeosztása, beépítési vonalai jórészt változatlanok maradtak.⁵⁽⁵⁾

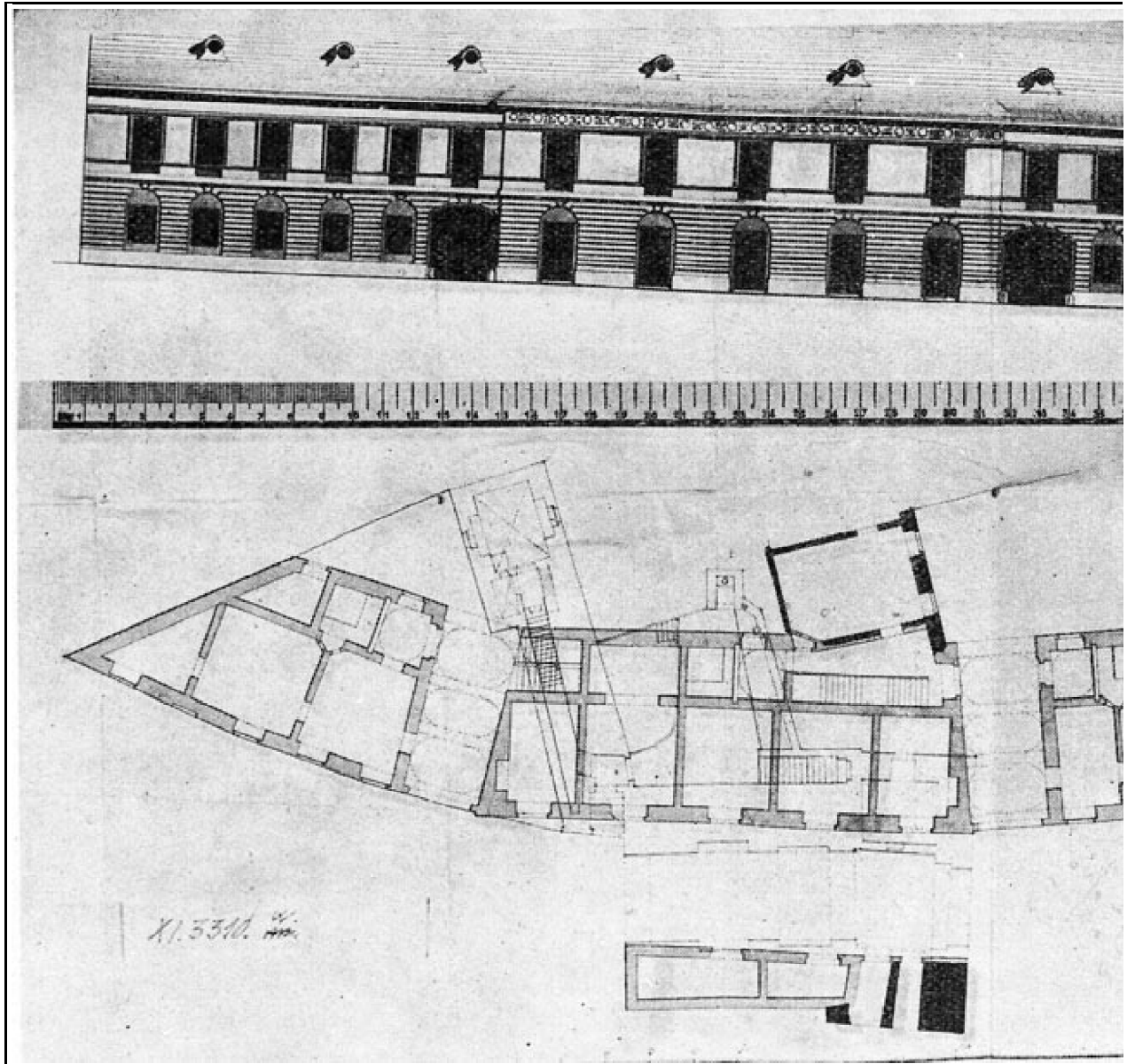
Sopron műemlékeinek fokozottabb értékelése már az 1930-as években megindult⁶⁽⁶⁾, de a középkori polgári építészet emlékeit ekkor még vastag vakolatrétegek takarták el, és a városfalak maradványai sötét hátsó udvarokban vagy tűzfalakként beépítve húzódtak meg, elrejtve az utcai járókelők szeméi elől. A XIX. században feltöltött „bástyakertek”: a középkori felső falszoros emeleti szinten húzóódó szakaszai már az egyes házakhoz tartoztak, a közforgalomból és így az érdeklődésből hosszú idő óta ki voltak zárva. Annak ellenére tehát, hogy több helyen a középső és belső városfal ezekben jól megmaradt, a növényzet és az egyre magasodó feltöltés, kerti lugasok vagy szegényesebb fészerek a városfalat ezekben még tulajdonosaik elől is elrejtették. (3. kép) A bevakolt, növényzettől fedett és sok esetben omladozó városfalak még romantikus látványosságnak sem voltak jók, hisz már hiányzott az a nyílt tér, nagyobb távlat, amely legalább monumentalitásukat, erejüket érzékeltette volna, hogy a múlt idők tanújaként a város egykori gazdagságáról, a polgárok és néhány városfejlesztő király gondoskodásáról vallhassanak.

1. A Hátsó kapu elbontásának első terve (Handler Jakab 1815. X. SÁL)

Általában más hazai és sok európai városban sem volt ekkor sokkal jobb a helyzet. Sok esetben a nagyarányú városfejlesztések a XX. század elején [291](#)semmisítik meg a városfalak utolsó maradványait is.

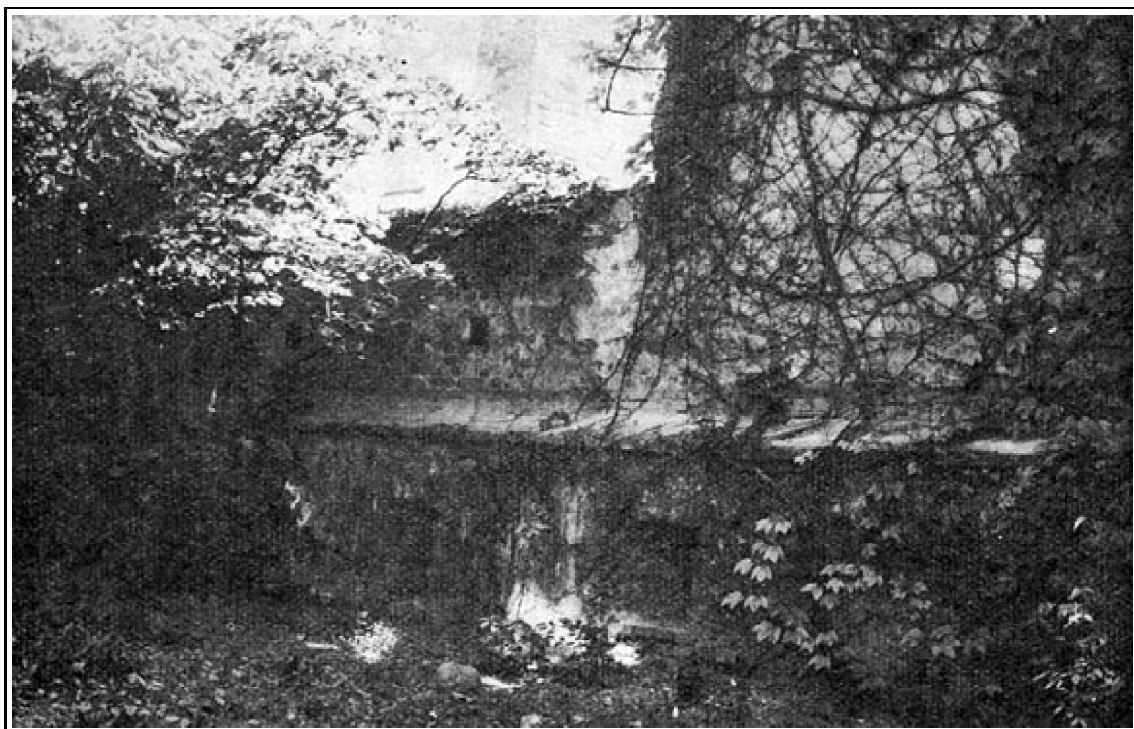
Ritkább az az eset, amikor a városfalöv vonalát követő, már korábban létrehozott parkok, sétányok természetes védelmet nyújtottak a falaknak. Ilyen volt a helyzet például Regensburg, Köln, Worms esetében, a legismertebb lengyel példák közül csak Krakkót felhozva, vagy Csehszlovákiában Nagyszombat esetét említve, amelyeknél a nagyobb parkok fái mögött a városfalak sok esetben több száz méter hosszúságban húzódnak, és természetes lezárását adják a forgalomtól az árnyas pihenőhelyeknek⁷⁽⁷⁾. Közterület voltak, kertészeti értékük ilyen esetekben a belső [292](#)zöldterületek továbbfejlesztésének önként kínálkozó megoldásait adták, így azután a második világháborút követő fokozott műemlékvédelem is könnyebb helyzetet örökölt. (4-5. kép) Sopronban a 19. század elején még szintén kialakulóban volt egy ilyen kert-öv a város D-i és Ny-i oldalán, amely a betöltött városárok helyén húzódott és a falaknak mintegy 1/3-a előtt a szabad teret fönntartotta. Ám ezek a kertek a század 40-es éveitől kezdve bérházakkal épülnek be, amelyek még megfelelő méretű udvarokat sem hagynak szabadon a legtöbb helyen, így azután belső parkok létesítésére itt nem kerülhetett sor, a legközelebbi (Széchenyi tér) már a régi tavak helyén húzódik.

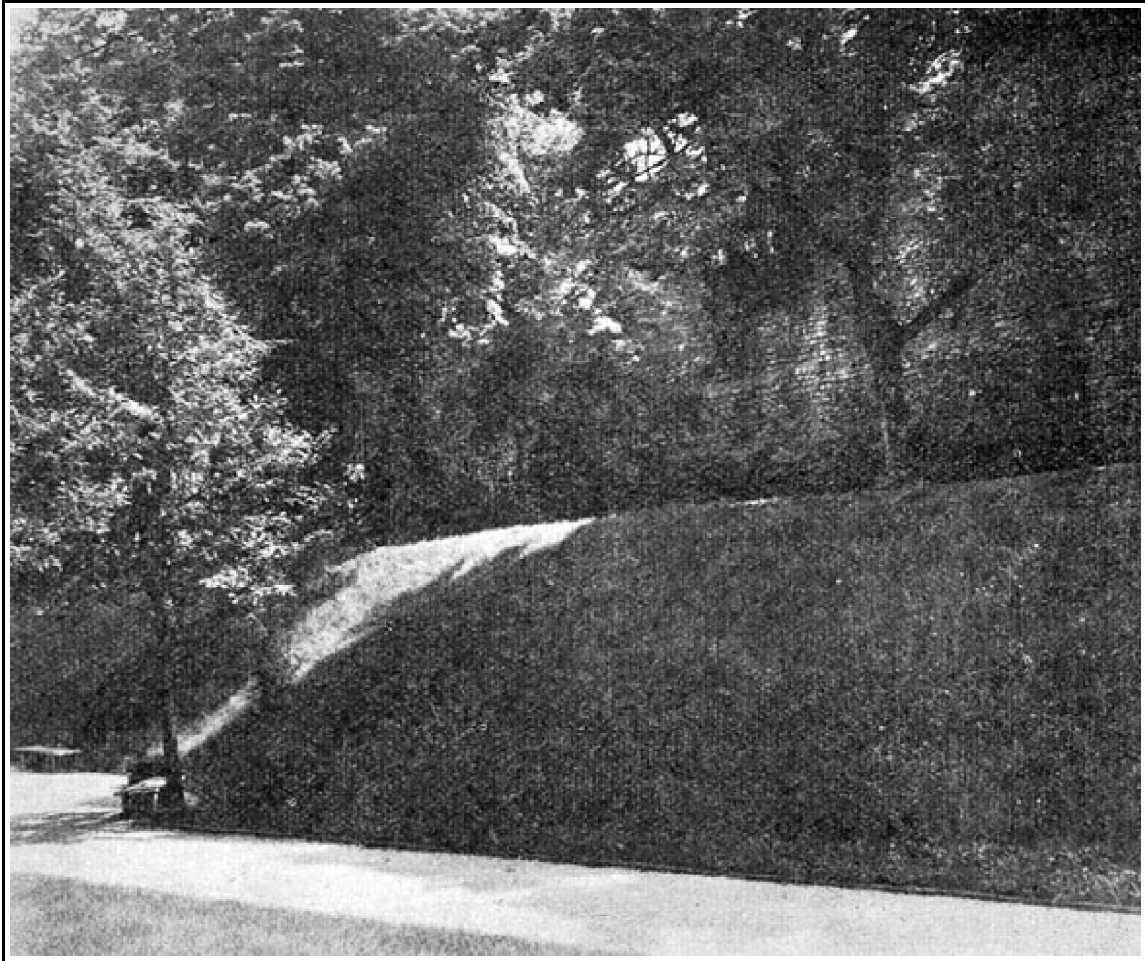
2. A Hátsó kapu lebontásának II. sz. terve. Az előző képen látható ház nagyobbított megoldása. A belső városfalra vivő lépcső és az őrség szobája is megsemmisült

A város középkori polgári emlékei felé a figyelem igazán csak a felszabadulás után fordult. Kiváltója volt ennek az 50-es évek kezdetétől a műemléki együttesek új értékelése, felkutatása. A műemléki topográfia munkáinak, majd a nagyarányú műemléki helyreállítások egyik legszebb példáját éppen Sopron szolgáltatta. A más irányú vizsgálatok mellett megindult a középkori város fejlődésének [293](#)és ezzel kapcsolatban a városfalaknak új tudományos kutatása [8\(8\)](#). A magyar régészettudomány egyik eredménye, hogy minden korszakot egyformán figyelembe véve a középkor alapos kutatása országszerte megindulhatott. Az első kínálkozó alkalmat megragadva megkezdődhetett Sopron várostörténetének régészeti felderítése is. A létrehozott munkaközösség legfontosabb célja az volt, hogy lehetőleg minél több

ponton folytasson tervszerű ásásokat, s azok napvilágra hozott eredményeit, ha jelentőségük úgy kívánja, bemutatásra is javasolja.⁹⁽⁹⁾ Szerencsés módon csatlakozik ez a terv gyakorlati oldalról az OMF munkájához, amely a kiemelt műemléki együttes helyreállításakor minden esetben hangsúlyos szerepet kíván biztosítani a középkori városfalaknak is.¹⁰⁽¹⁰⁾ (6. kép)

3. Várfalkert a felső falsorosban a Szt. György utca 7. mögött (1965)

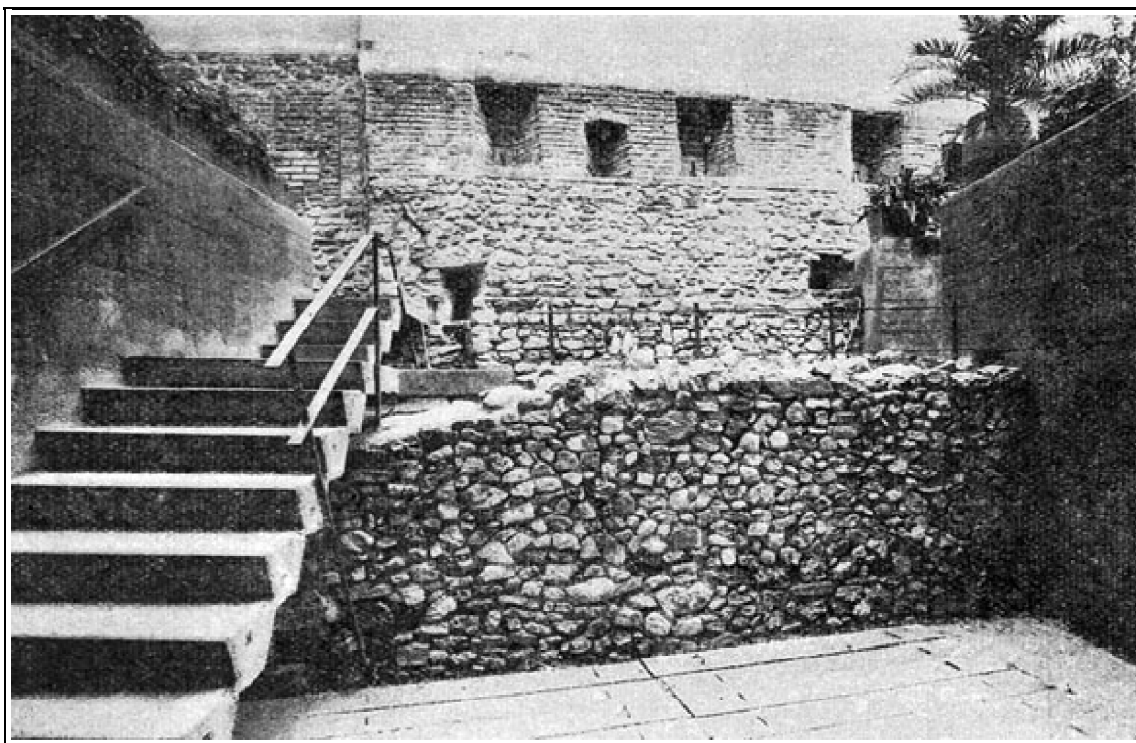
4. Worms. Park a középkori várfal előtt

Korunkban már a legtöbb országban világossá vált, hogy a korszerű tudomány különböző ágainak komplex-együttes művelése nélkül új eredmények nem szülehetnek. A várostörténet különösen megköveteli az írásos emlékek, a műemlékek és az ásatás útján szerzett megfigyelések összevetését, azaz a különböző [294](#) tudományágak (itt történettudomány, művészettörténet és régészet) egyforma intenzitású művelését. Az ásatások egyik legfontosabb feladata éppen az volt, hogy sok, eddig homályban maradó kérdés megvilágítását elősegítse, a kutatások során kialakult, egymástól eltérő vélemények, hipotézisek után új adatokat hozzon a szó szoros értelmében napfényre. Az eddigi ásatási eredmények közül csak néhányat sorolunk fel ezek közül. Mindinkább vitatottá vált a belváros egykori települési helyzete [11\(11\)](#). A régi vélemény szerint a római város pusztulása után a magyarok betelepülésének első központja, az ispánsági vár is a belváros helyén épült meg, ebből fejlődött azután ki a 13. században a polgári város. Az új elképzelések szerint az ispáni vár nem itt a völgyben állott, hanem a város É-i oldalán, a Szt. Mihály templom környékén, a település pedig ennek közelében az Ikva patak fölötti domboldalon. Majd áthelyezik a várat (a 12. században vagy később) a belváros É-i sarkába, s körülötte a település [295](#) fokozatosan növekedve töltötte ki később már városfallal is erősített területét. A különböző magyarázatokat az írásos adatokkal véglegesen eldönteni nem lehetett, hiszen éppen az adatok elégtelensége miatt jött létre annyi fajta elképzelés. Az ásatások tanúsága a kérdés lényegét már eldönthette: mindig a belváros az erődített, védett

terület, tehát a központ, s valószínűleg az ispáni vár is itt volt¹²⁽¹²⁾. Ma már az ásatások eredményei után világos, könnyen érthető, honnan vette a város sokat magyarázott német nevét: *Ödenburg*. Eddig úgy magyarázták,¹³⁽¹³⁾ hogy a város É-i oldala fölötti dombosron emelkedhetett egy régi *földvár*, melynek élt még emléke a 13–14. században is; a városból kitelepülő német nyelvű lakosság ezt nevezte Burg-nak, illetve új településük itt a Szt. Mihály templom környékén így kapta német nevét. A második vélemény szerint a város 13. századi *pusztulása* (Ottokár ostroma) adta a név alapját; ²⁹⁶újabbban pedig felmerült az a magyarázat is¹⁴⁽¹⁴⁾, hogy a belváros területéről (1283–1359 között) kiköltöző lakosság nyomán kapta nevét az *üressé vált* város. A vitát azonban az ásatások egészen más irányban döntenek el: a *római város pusztult el*, de romjait nem fedte be a föld teljesen. A 3. század végén megépített római városfal nemcsak hogy maradványaiban máig is fellelhető, de jelentős építészeti kialakítása (vastagsága 2,7–3 m) miatt egészen a 13. század végéig ez védte a várost. Ezek szerint a régi lakóitól elhagyott római város maradványa, a már homályba vesző múlt régi emléke kapta az *Ödenburg* nevet – melyet magyarra Pusztavár-ként fordíthatnánk¹⁵⁽¹⁵⁾. (A burg végződés egyébként különösen gyakori az egykori római városok új német neve esetében¹⁶⁽¹⁶⁾.)

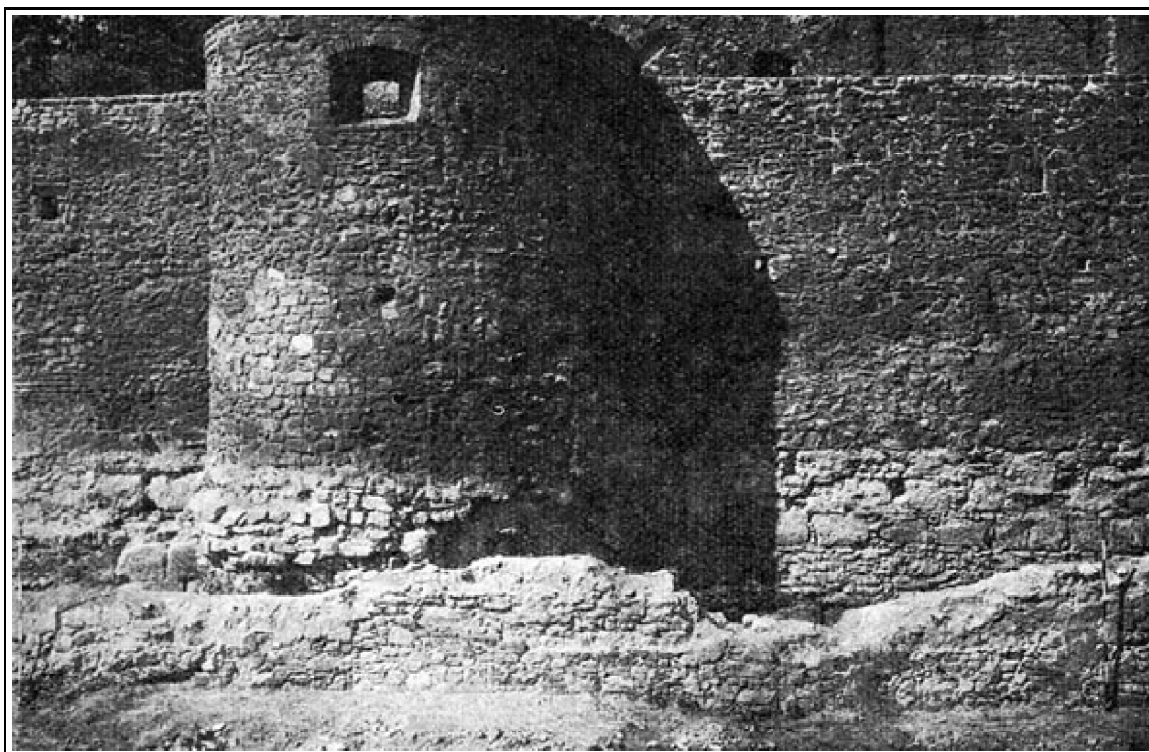

5. Nürnberg. Részlet a Frauenthornál. Park a falak előtt húzódó árokban

6. Ásatás után helyreállított városfalak a Hátsókapu 2. sz. kertjében (1964. Terv. Nagypál Judit)

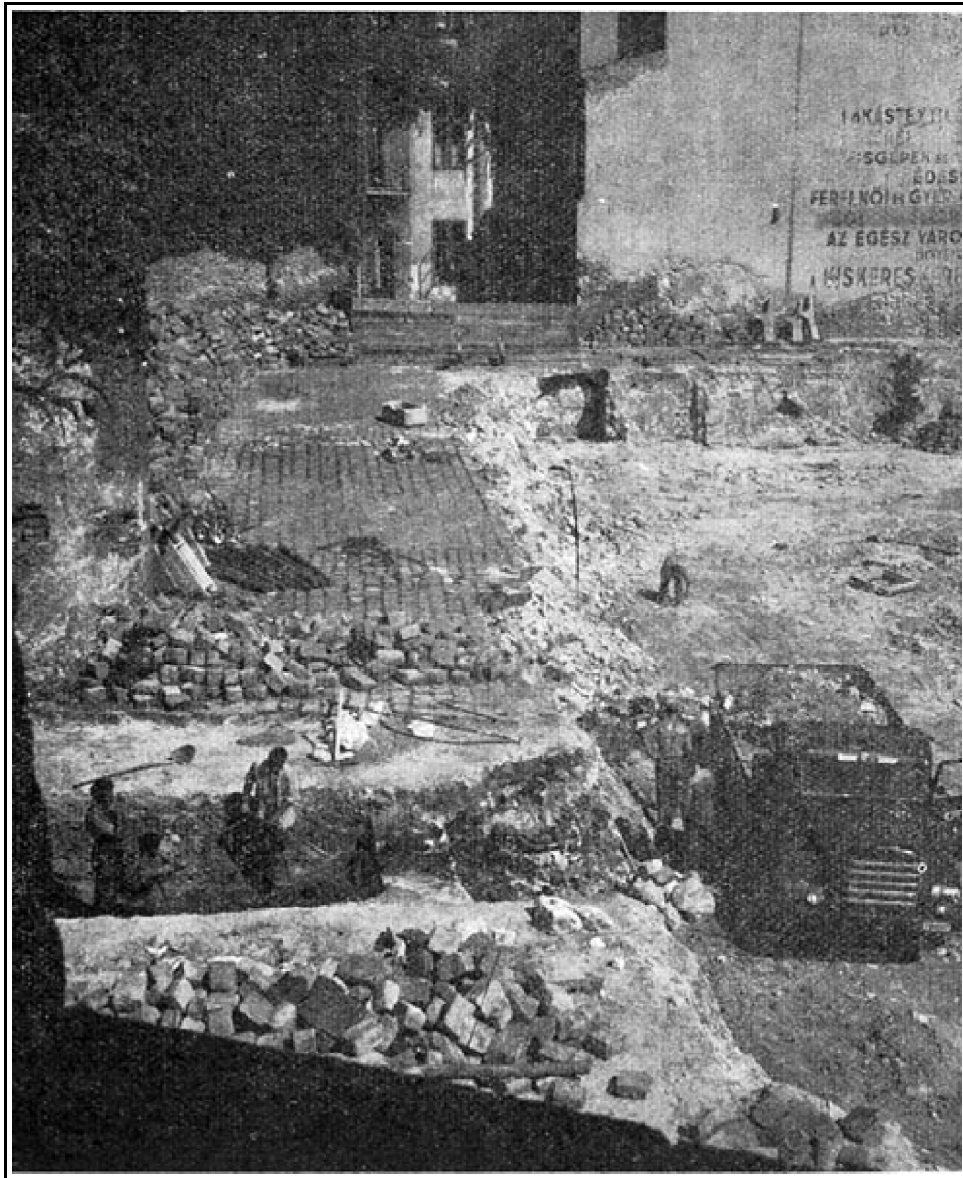
Vitatott volt a középkori városfalak kiterjedése, eredeti formája is, most kiderült, hogy az 1330–39 között felépített új városfal vonalában a római fal adottságát követte, sőt még ekkor is felhasználták, valósággal restaurálták, és ez lett az új hármass falrendszer középső fala. Nemcsak a falat, de a római faltornyokat is legnagyobbbrészt újra felhasználták, felépítették. (7. kép) 1340–44 [297](#) között azután árokkal vették körül a falakat (ennek helyén állanak a Lenin körút – Széchenyi tér – Színház utca belső oldalának házai és udvarai), s így elkészült a védrendszer, mely szerkezetével, megoldásával kitűnik a hasonló korú városi erősítések sorából. Összehasonlításként elég, ha megemlíjtjük: a svájci példák közt kiemelkedő Bern 1191–1345 között mindig kettős városfalövet épít, Regensburgot a 14. században kettős fal, Varsót, Bárfát és Kolozsvárt még később szintén csak kettős fal védte, Sopron ezzel szemben, ahogy Károly király 1340 januárjában kelt adománylevelében kiemeli „... az ő munkájuk, költségük és gondoskodásuk által háromszoros fallal falazott és erősített ...”, s így méltán lehetett az ország kapujának nevezni.

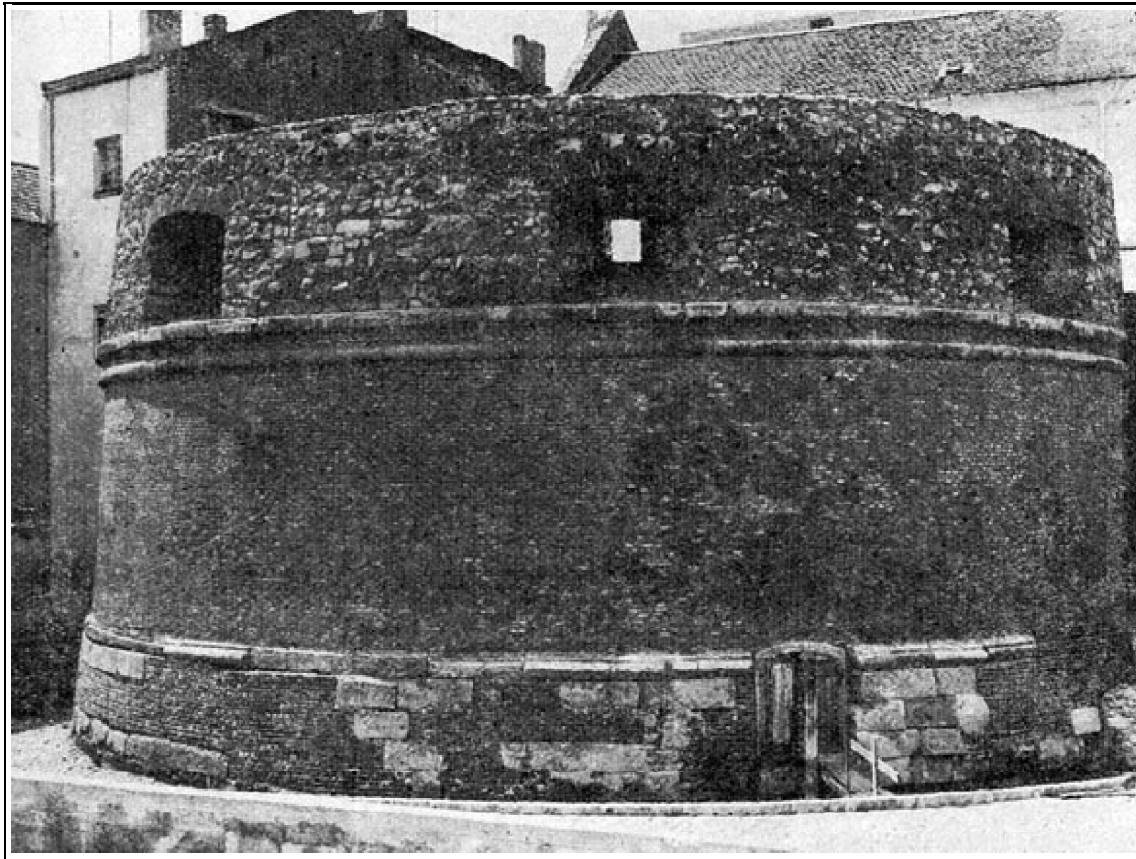
7. A kijavított római városfalra épített középső városfal (ásatás után)

Régi helyi hagyomány szerint a várostorony (Tűztorony) alapjaiban római eredetű; később a városháza építéskor megvizsgálták alapjait – s valószínűleg elégtelen megfigyelések alapján – megállapították, hogy ez a hagyomány téves. Az 1966–67. évi ásatások során kiderült, hogy a hagyomány lényegében igaz, a középkori torony részben egy római torony helyén áll. E területen a római és az azt követő korok egymást váltó építkezései, átalakításai olyan sokrétű képét adják a történelmi változásoknak, amelyet másfajta kutatással sehogy sem lehetett volna elérni.

A régészeti kutatás az okleveles és levéltári adatok szélesebb körű magyarázatához is segít¹⁷⁽¹⁷⁾, a magyar városépítészeti fejlődésének megismeréséhez, értékeléséhez ²⁹⁸ is jó alapokat nyújt¹⁸⁽¹⁸⁾. A tudományos eredményeken kívül gyakran a műemlékvédelem kiterjesztéséhez, a helyi látnivalók gazdagításához is vezet. Az eddig földdel fedett, tűzfalakkal, elépítésekkel éktelenített városfal kibontása (6–8. kép), a különböző korok építkezéseinek didaktikus bemutatása látványosságul is szolgál, amellyel a túlzott forgalom elterelésének, a belső műemléki együttes elhatárolásának is legtermészetesebb megoldása.

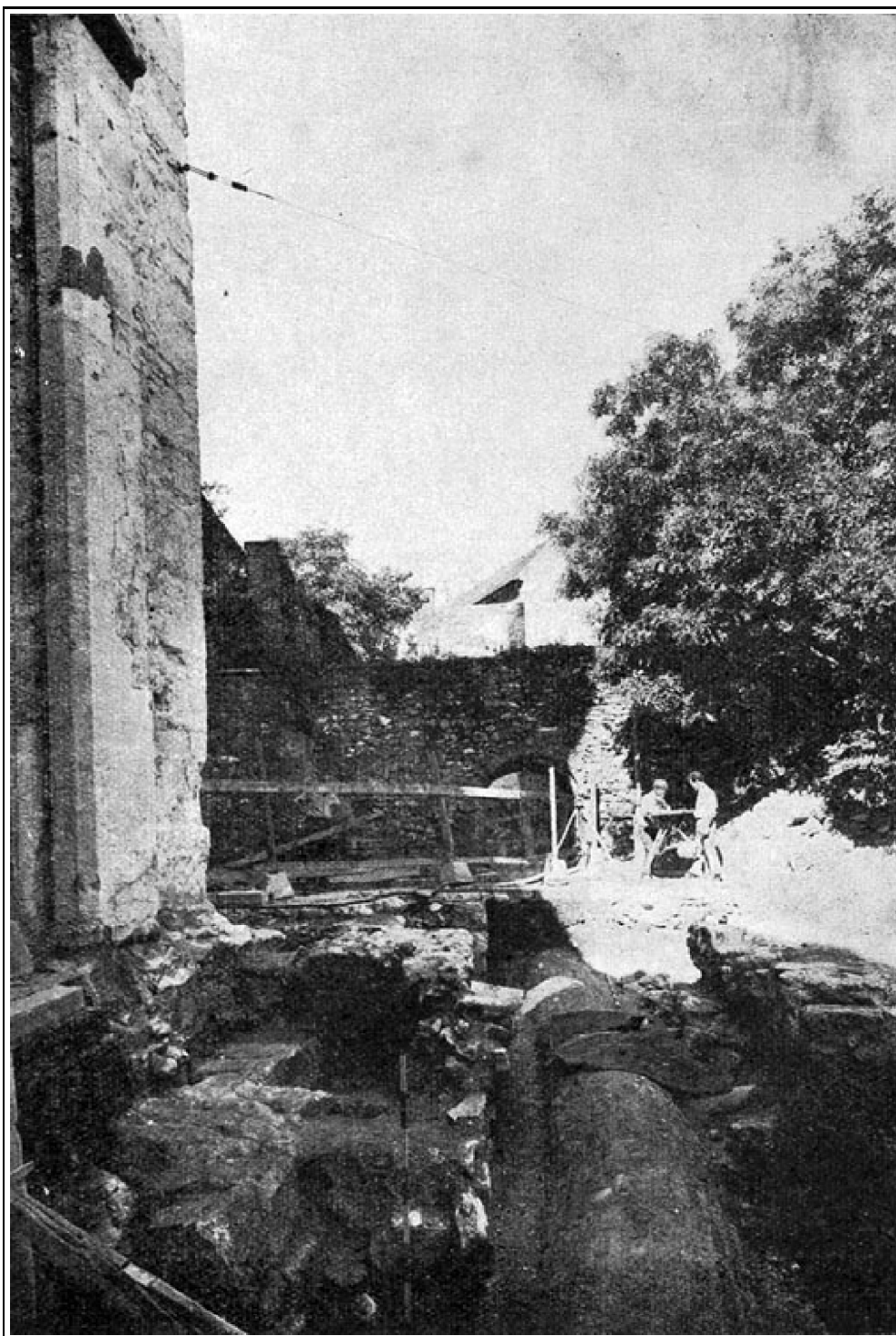
8. A külső falszoros ásatása a Szt. György templom előtt. 1964

9. A Szent György bástya az ásás során feltárt lábataival

Nem érezzük feladatunknak a műemlékvédelmi munkák, tervek magyarázatát, részletes értékelését, a modern városépítészet elvei közül azonban néhányat – amelyek szorosan ide kapcsolódnak – meg kell említenünk. A második [299](#)világháború után a nagyarányú pusztulásnak természetes ellenhatása volt az Európa-szerte kifejlődő „műemléki hullám”: a maradék értékek fokozott védelme, megbecsülése [19\(19\)](#). A többi között a középkori városfalak kibontása, restaurálása még a nagyvárosok esetében is egyre inkább előtérbe kerül, a római városfalak pedig mindenütt különleges elbírálásban részesülnek. Hozzátehetjük, az utóbbiaknak (az ilyen téren is gazdag Olaszországot és Franciaországot nem említve) általában nagyon is csekély maradványaik láthatóak. Ezeket a soproni római városfalak jelentősen túlszárnyalják. Értékük nemcsak abban rejlik, hogy a legtöbb helyen hosszú szakaszokon, folyamatosan bemutatathatók és ezáltal még a tájékozatlan szemlélőnek is többet mondanak, mint azok a rövid, alig néhány méteres maradványok, amelyeket pedig sok külföldi városban féltően védenek, de Sopronban a római fal fölött ma is áll több helyütt *teljes eredeti magasságában* [300a](#) középkori városfal középső vonulata, s ezáltal a topográfiai kontinuitásnak, az élő történelemkönyvnek ugyanúgy *ritka* példája, mint ahogy műemléknek is látványos és elsőrangú. Az előzőekben már említettük, hogy a belső városmagok zsúfoltságának, forgalmi zavarainak természetes kiküszöbölői azok a parkövek, sétányok, amelyek egyes városokban a városfalak előtt keletkeztek. [302](#) Ennek részleges megvalósítására Sopronban is adva volt és kisebb mértékben ma is adva van a lehetőség az elkerülhetetlen szanálások tervszerű végrehajtásával – bár épp a legszebb szakaszt a Lenin körúton most ismét beépítik [20\(20\)](#). A várostorony előtt az ásás egymást követő 5–6 építési korszak maradványait tárta fel. (10–11. kép) Miután ezek állapota és szintbeli mélysége különböző, javasoltuk,

hogy a későközépkoriakat a bejáró mellett szabadon hagyva, mintegy vonalukat a felszín fölé rajzolva mutassák be, a régebbiek pedig védőépületbe foglalva álljanak az érdeklődők rendelkezésére a torony ÉNy-i oldalán. Ha sikerül a tervező Nagypál Judit modern megfogalmazású terveit megvalósítani, és ezt követheti Sedlmayer János elképzelése: a védőépület és a Fabricius ház kiállításának és várfalkertjének összekötése, akkor Sopron a helybeliek és idegenek számára egyaránt új műemléki értékekkel és városrendezési látványossággal gazdagodhat, a további történelmi adatok mellett.

10. Előkapu. Az újkori falcsonkok és csatornák részben még fedik a torony előtt a római maradványokat (1966)

Soproner Stadtmauern!

Der Artikel des Verfassers beschäftigt sich mit der Rückständigkeit der im vergangenen Jahrhundert erfolgten Forschung der mittelalterlichen Stadtgeschichte Sopron's, im Besonderen der damit zusammenhängenden profan-bürgerlichen Baukunst! –

Baudenkmäler bürgerlicher Baukunst dieser Zeitepoche waren bis vor 20 Jahren unbekannt und der Vergessenheit anheimgefallen. – Erst im Laufe der neuesten Baudenkmalrestaurierungen kamen diese wieder an's Tageslicht und zogen die Aufmerksamkeit interessierter Kreise auf sich. –

Genau so ging es mit den Stadtmauern, obwohl diese zum Grossteil auch heute noch stehen. Im Laufe des 19. Jahrhundert's wurden diese von der Bevölkerung bedarfsmässig und ständig abgetragen, oder als Feuermauer in neu entstehende Gebäude einbezogen. –

Hand in Hand mit der neu einsetzenden Forschung, hat sich auch die mittelalterliche Archeologie eingeschaltet. – Bisherige Erfolge (siehe „Archeologische Berichte“ – Archologiai Értesítő – Jahrgang 1962, 1967 und 1968' ergaben in zahlreichen Fragen die Revision früherer Standpunkte und entscheidende neue Angaben. Die wesentlichsten unter diesen, sind die Aufdeckung der spätrömischen Stadtmauern, die Freilegung des Dreiring-Systems der mittelalterlichen Stadtmauern und die Trennung der einzelnen Bauperioden. –

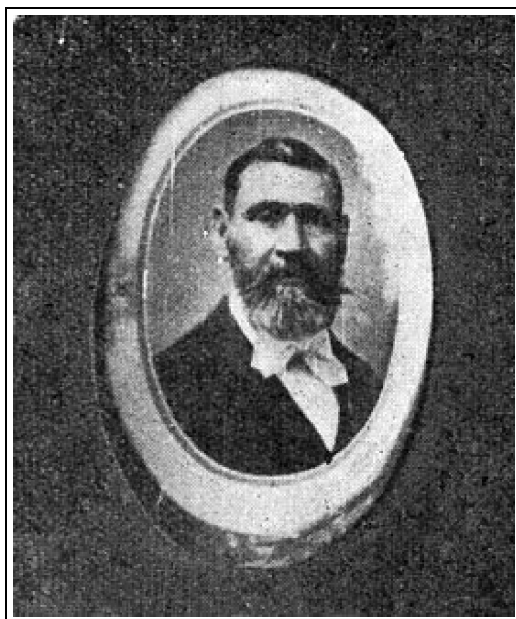
Diese Erfolge verhalfen zur Neubewertung und zum Verständnis der geschichtlichen Forschungsergebnisse. Nach Ansicht des Verfassers wurden in der seinerzeitigen Diskussion über die Stadtgeschichte (S. Sz. 1955–1956' mehrere Fragen entschieden: Das Stadtzentrum ist immer die mit Ringmauern umgebene Innenstadt, welche bis zum Ende des 13. Jahrhundert's die römische Stadtmauer schützte, in diese Zeitperiode fällt die Errichtung des neuen Ringmauersystems in welches jedoch auch die verbliebenen römischen Mauern neuerdings einbezogen wurden. –

Demgemäss ist anzunehmen, dass die deutschsprachige Benennung „Ödenburg“ angesichts der zerstörten römischen Stadt und ihrer Befestigungsanlagen ihren Ursprung nahm, was die Endung „Burg“ noch weiter bekräftigt. –

Die archeologische Forschung über die Stadtmauern und deren ausgezeigten Ergebnisse sind vom Standpunkte des Baudenkmalsschutzes ein wertvoller Gewinn der alten Kulturstadt. Besonders interessant sind die Grabungsergebnisse am Vorderentor, auf Grund welcher viele Bauperioden zwischen dem 3. und 16. Jahrhundert festgestellt und selektiert werden konnten. – Die Reste der ältesten Bauperioden werden dem Beschauer unter besonderen Schutzbauten vorgeführt, die spätmittelalterliche Toranlage wird dagegen im Freien zu sehen sein. –

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Csenár János: Bokor Nándor gazdasági gép- és eszközgyára

303 Csenár János: Bokor Nándor gazdasági gép- és eszközgyára

Nagycenk a múlt században mezőváros volt, méltán, mert gyárai, ipartelepei kiemelték a többi falvak sorából. Gyárai: cukorgyár, selyemfonoda, téglagyár és sörgyár. Kiscenken gőzmalom. A kastélyban gázfejlesztő-telep, Magyarország első gázgyára. A faluban nemcsak a megszokott iparosok, kovács, bogárnár, asztalos, ács, csizmadia, szabó, de volt a községben szíjgyártó, kocsifényező, takács, nyerges, cserépkályhás, szappanfőző, kötélverő, pántlika-készítő is¹⁽²¹⁾ s mindezekon felül még két nagyobb ipartelep: Luft Ede és fia vas- és réz-öntődéje és a legnevezetesebb: Bokor Nándor gazdasági gép- és eszközgyára.

A Soproni utca 4. (azelőtt 64.) számú házat még ma is Bokor-háznak hívják. Tetőzetén valamikor hét manzardszoba sorakozott, a mesterlegények szálláshelyei. Ezeket még az első világháború előtt lebontották. Középső jellegzetes, múlt századbeli kiugró előrésze pár éve az utcarendezésnek esett áldozatul. Udvarán állott a műhely, körülötte színek, szerelőműhely, raktárak. Maga a műhely a kortanúk szerint magas, hatalmas építmény volt nagy ablakokkal és kisebb fajta gyárkéménnyel.

Ebben a házban élt és dolgozott Bokor Nándor géplakatosmester, itt készültek a híres *cenki ekék*, az *első magyar vetőgépek* és sok egyéb mezőgazdasági gép.

A múlt század elején hazánkban még faekével szántottak. Ezeknek az ekéknek csak két vasalkatrésze volt: a csoroszllya és az ekevas.²⁽²²⁾

Az 1825–30-as években – írja a Mezei Gazdaság Könyve – egy újfajta eke kezdett elterjedni hazánkban, a Zugmayer-eké.³⁽²³⁾ Ezzel kapcsolatban olvassuk Wiener Moszkó: A Magyar Cukoripar fejlődése című művében: „Az azelőtt használatban volt Zugmayer-féle ekét angol minta szerint javították és a szomszédos stájer vashámorokban minták után készített alkatrészeikkel együtt sok ezer példányban, mint

„nagy-czenki ekéket” az egész birodalomban, különösen pedig hazánkba szállították.”⁴⁽²⁴⁾

304A Gazdasági Lapok írja 1856-ban: „A czenki ekék, amelyek a párisi kiállításon⁵⁽²⁵⁾ kitüntetés nyertek, a Vidacs-féle ekék és az eredeti angol ekék általánosan elterjedtek a magyar répagazdaságokban.”⁶⁽²⁶⁾

1850-ben a Politikai Újdonságokban jelent meg: „Tétről tudósítás. A vasekék, leginkább a Vidacs-félék és Czenkiek majd általánosan használhatók.” A volt jobbágyoknak azonban nem tetszik a vaseke, azt mondják rá: „... hisz ezen még igazítani sem lehet!”⁷⁽²⁷⁾

A vaseke elfogadtatása bizony nehéz és lassú folyamat volt. Úgy vélekedtek sokan, hogy „a földművelő a célszerűtlen ekével is jobban szánt, ha hozzá szokott, mint a legjobbikkal, mely előtte ismeretlen.”⁸⁽²⁸⁾ Az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint az 1783-ban összeírt 1 109 460 ekéből csak 530 525 a vaseke, nagyobbik fele, 578 935 még mindig fából készült. Országos viszonylatban 20–25 százalék között mozgott az arány, de Krassóban például 80, Túrócban 90, Árvában pedig 99%-ban használták még a fából valót. Sopron, Moson és Győr megyében jobb volt a helyzeti, itt már csak 3–5%-ban találtak faekét.⁹⁽²⁹⁾ Ám lassan itt is elfogytak. „A faekéket az 1870-es évek végén szorítja ki a vaseke” – állapítja meg 1936-ban egy cikkében a Sopronvármegye.¹⁰⁽³⁰⁾

Az eddigiekben háromféle ekéről hallottunk: a külföldi Zugmayer-ekéről, amelynek mintájára két géplakatosmester – Vidacs, a bánátkomlói¹¹⁽³¹⁾ és Bokor, a nagycenki – megcsinálta a Vidacs-, illetve czenki ekéket. Vasekének titulálták ezeket, holott az eketaliga, a gerendely, az ekeszarva még fából való volt, csupán az ekefej kapott vasborítást, s épp azért – helyesen – *vasfejű ekéknek* is nevezték.¹²⁽³²⁾

Egy ilyen eke nem volt megfizethetetlen. A stáyer vashámorokban öntött ekelemezeket minden falusi kovács megvásárolhatta, ügyesen előkészíthette, ha aztán jött a gazda – a bogránál által csinált vagy esetleg a saját maga által faragott ekével – egyszerűen felszerelte a csoroszlyát, majd néhány csavarral az ekefejet és az ekevasát.¹³⁽³³⁾ Egyszerű munka volt, nem került sokba, így aztán a vasekék mégiscsak elterjedtek az országban – Wiener Moszkó tanúsága szerint – az egész Habsburg-birodalomban.

305Népszerűségére jellemző, hogy – bár a múlt század végén már erősen hódítottak a tisztán vasból készült ekék – a cenki-ekék (helyesebben: ekefejek) az első világháború előtt még mindig kereskedelmi forgalomban voltak. Az utolsó darabokat – Szentei Ágoston, a soproni Schleifer-cég egykori üzletvezetője szerint – 1950 körül selejtezték ki az államosított raktárakból.

A Vidacs-ekéket készítőjükről nevezték el,¹⁴⁽³⁴⁾ a cenki-eke ugyan falujáról kapta nevét, de biztosra vehetjük, hogy az első darabokat Bokor Nándor, a cenki kovács, illetve géplakatosmester, a későbbi gépgyáros készítette. Alátámasztja ezt két kitüntetése. 1855-ben a párisi kiállításon Bokor Nándor cenki ekéjét dicsérő okmánnyal és bronzéremmel díjazták.¹⁵⁽³⁵⁾ 1859-ben Pesten kapott dicsérő okmányt és aranyérmet ezzel a felírással: „Bokor Ferdinánd 409. sz. ekéjének.”¹⁶⁽³⁶⁾

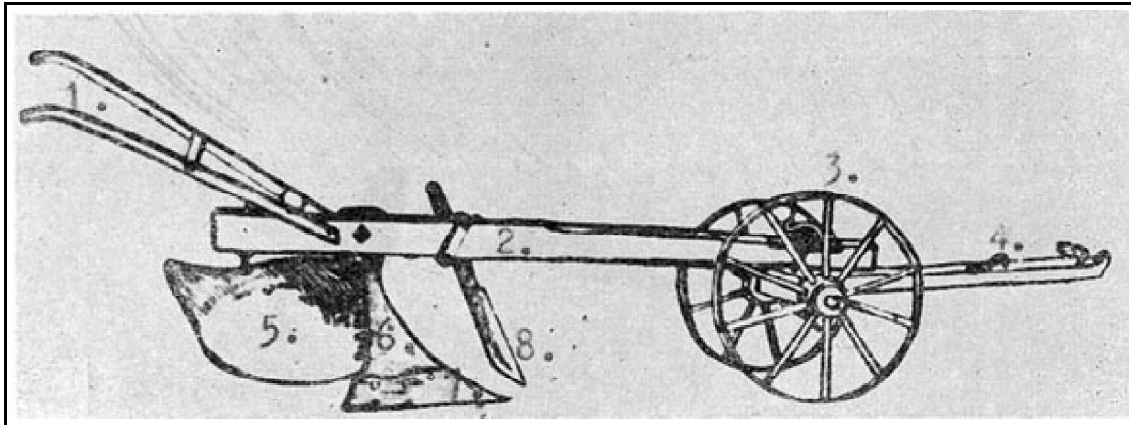
A Bokor-ház Nagycenken

A cenki eke – látjuk – nem új találmány, egy már közismert ekefajta alakított át a magyar talajviszonyoknak megfelelően a cenki mester.

Ugyanígy nem eredeti találmány a Bokor-féle vetőgép sem. A már ismételten idézett Wiener Moszkó szerint *Nagy-Czenken a Bokor Nándor-féle gazdasági gép- és eszközgyárban* építették 1853-ban az első Garrett-féle vetőgépet – egyidejűleg az elsőt a monarchiában –, mely 1853-ban a bécsi kiállításon az első kitüntetést nyerte.”[17\(37\)](#)

306A Garrett-féle – helyesebben Cooke-Garrett-féle – vetőgépek Angliából kerültek hazánkba. Feltalálójuk Cooke Jakab 1784-ben készítette az elsőt. A szerkezeten Baldwin javított, a vetőcsigák helyett vaskanalakat alkalmazott, majd Smyth Jónás és Jakab újított rajta, ők már trágyafiókot is építettek bele s végül Garrett tökéletesítette a masinát.[18\(38\)](#)

1852-ben, a Smalbonnes György által herceg Esterházytól bérelt németkeresztúri uradalomban használtak egy ilyenfajta gépet. A *Természet és Technikában* 1953-ban megjelent cikk szerint vontatása nehézkes volt, hat ökör vagy hat ló kellett hozzá. Itt is törött, ott is törött, a gép többet állt, mint dolgozott.[19\(39\)](#)

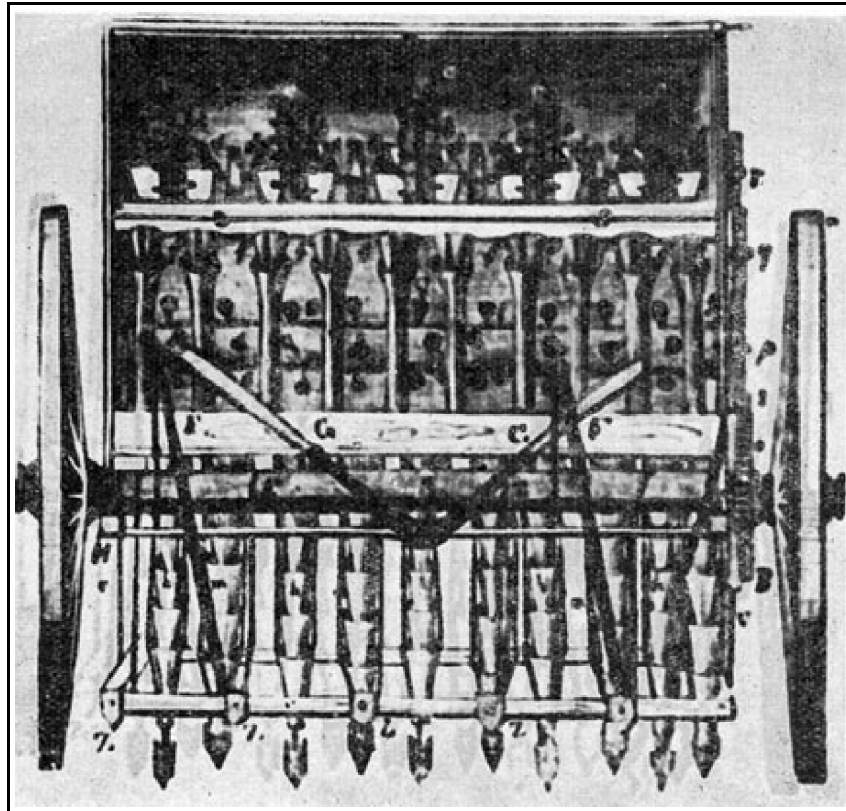
Vasfejű eke. (A magyarság néprajza, II. kötet 623. kép) 1. Ekeszarv. 2. Gerendely. 3. Taliga. 4. Taligarúd. 5. Kormány. 6. Ekefej. 7. Laposvas vagy ekevas. 8. Csoroszlya vagy hosszúvas

Az 1853-ban kiadott Mezei Gazdálkodás Könyve című mű III. kötetének 107. oldalán sikerült megtalálnom a Garrett-féle vetőgép ábráját. A 10 (tíz!) soros vetőgép nem kelti azt a benyomást, mintha vontatásához három fogatpár kellett volna, ellenben maga a könyv fedi fel hibáit: „Lehet vele – írja – mindenféle magot tetszésszerű távolságra és mélységbe vetni, trágyával vagy anélkül. A mag minősége szerint azonban más fogaskerekeket, más kanalakat kell berakni, a taréjok és tölcserék számát változtatni stb. E sokféle használhatóság természetesen nem csekély körülményességgel járt.”²⁰⁽⁴⁰⁾

Egy ilyenfajta gép szorult javításra Németkeresztúron.²¹⁽⁴¹⁾ Elhívtak hát a szomszéd falubeli jóhírű kovácmestert. Bokor Nándor munka közben tüzetesen átvizsgálta a szerkezetet, felismerte annak hibáit, s megpróbált a saját feje szerint másikat készíteni. Még abban az évben megszerkesztett *egy nagyobb, 13 sorosat*. Ez volt a Monarchia első sorvetőgépe „amely 1853-ban a bécsi gazdasági kiállításon megkoszorúztatott és 6 db arannyal díjaztatott.”²²⁽⁴²⁾

307S ezzel Bokor vetőgépe elindult hódító útjára. Eddig különféle sorba-vető és szórva-vető gépek voltak használatban, a gazdaságok most egymás után szerezték meg a Bokor-rendszerű gépeket, úgyhogy az 1874. évi országos összeírás szerint a Bokor által, illetve *az övé alapján készített* vetőgépekből 7000 db volt már használatban Magyarországon.²³⁽⁴³⁾

„Az *övé alapján készített*” vetőgépekről megint csak Wiener Moszkó árulja el, hogy a magyaróvári és a tótmegyeri gazdasági gépgyárak készítettek ilyeneket.²⁴⁽⁴⁴⁾

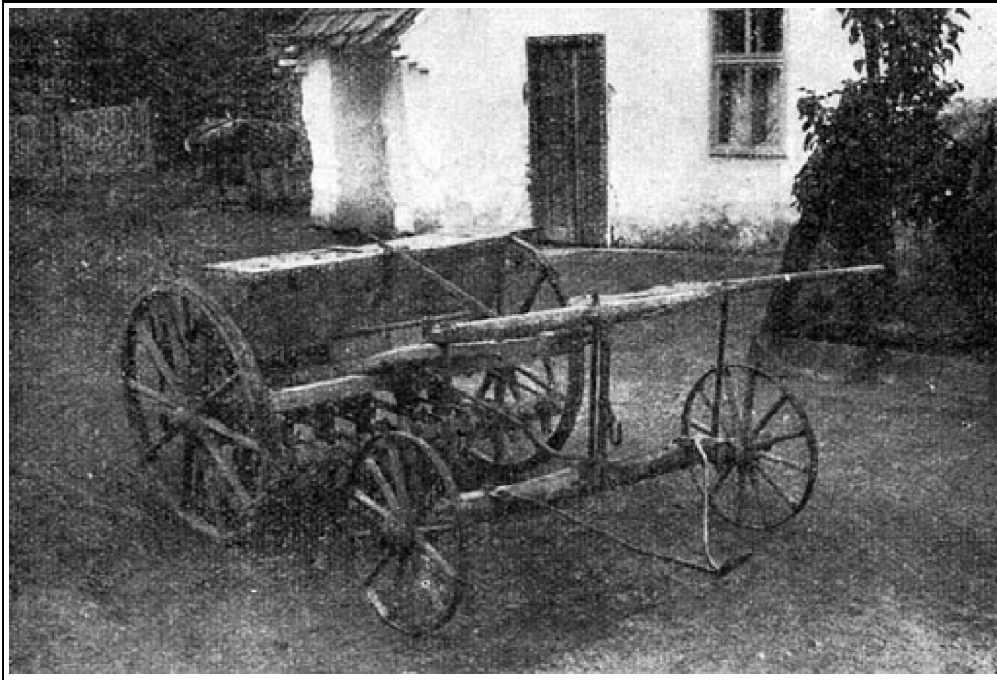

A Garret vetőgép. A Mezei Gazdaság Könyve, III. kötet, 283. kép

Egy ilyen vetőgép nem volt olcsó, de azért a tehetősebb kisgazdák is meg tudták szerezni. Nagy volt a keletje az ilyenfajta gépeknek, mert vetéskor sógor-rokon-koma mind ott sorakozott a parcella végében, várakozva, hogy a gép mielőbb az ő földjére kerüljön.²⁵⁽⁴⁵⁾

Wiener Moszkó könyvében olvassuk még ezeket: „A Bokor féle gyárban Haward-féle hármaskeretű boronák, mélyboronák (extirpátorok), kapáló ekék és művelők (kultivátorok), valamint angol gyártmányú szénagyűjtők is készíttetnek nagy mennyiségben.”²⁶⁽⁴⁶⁾

308Szekereket és kocsikat is vasaltak itt. Csinálták és szerelték az akkori parádés járművek – a hintó, a cséza, a batár – vasalkatrészeit, a tengelyt s a legkényesebbet, a rugózatot. (Féderes kocsi!)

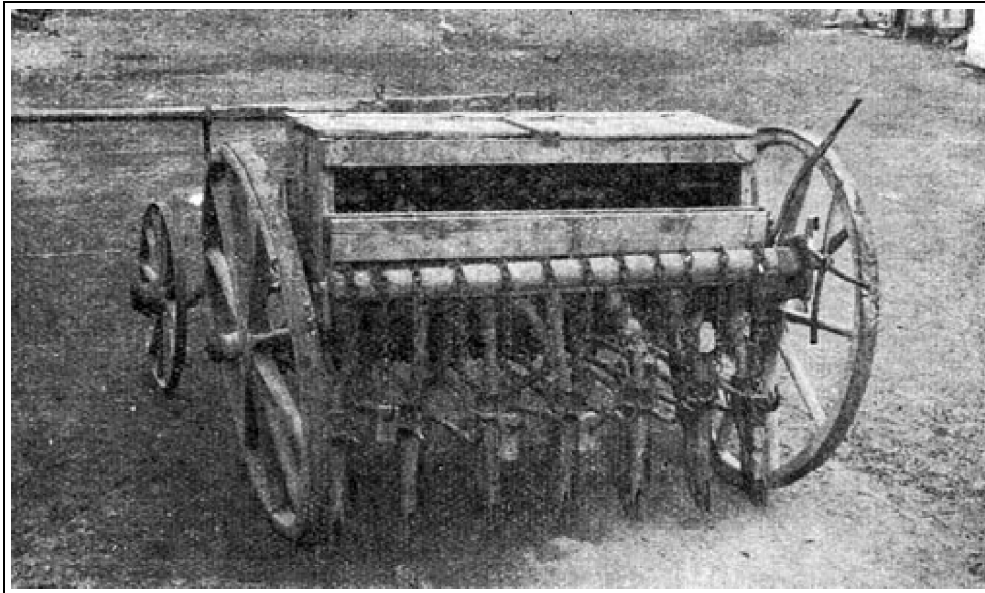
A Bokor-féle vetőgép. Lex József tulajdona Nagycenken

Az 1860. évi Gazdasági Lapok egy Bokor-féle hajtóműről közöl lelkes hangú tudósítást. Ábrát is hoz, s erről megállapíthatjuk, hogy a hajtómű tulajdonképpen „járgány”, egy olyan járgány, amelyet paraszti gazdaságokban még a két világháború között is használtak; két ló vagy két ökör járt körben egy hajtókerékkel s ezzel működtették a cséplőszerkezetet. Kiss Ignác gyöngyösapáti ispán – a cikk szerzője – pontos számításokat közöl a cséplés eredményéről. Kimutatja például, hogy „pontos ügyelet mellett a 20 kévés búzakereszt a kézi cséplés során 47 iccét adott, géppel cséplelve pedig 60 iccét.” Gabonanemenként közli az eredményeket s pontos számításokkal kimutatja, hogy a járgánnyal való cséplés végeredményeként a tiszta haszon 633 Ft 88 kr-ral emelkedett. „Bokor úr új találmánya – írja – kiseded harmadfél-száz holdasgazdaságunk emelésére valóságos Isten-áldás.”²⁷⁽⁴⁷⁾

E nagy lelkesedés megértésére tudnunk kell, hogy a learatott gabonát akkoriban legtöbbször még hónapokig a szabad ég alatt „osztagokban” tárolták. „Cséphadaróval” vagy „vontató lovakkal” csépték, átlagosan 12–20 % szemvesztéssel. A munka vontatottan ment, az őszi szántás-vetés miatt legfeljebb november végére, december elejére készültek el vele. Az így kicséplelt „szemes élet” bekerült a magtárakba, ahol volt ilyen, de mert legtöbbször nem volt, „elvermelték.” A föld alatt dohosodott, penészedett, rothadozott a gabona mindaddig, míg be nem álltak az alkalmas szeles napok, amikor is végre „szórásra és rostálásra” kerülhetett a sor.²⁸⁽⁴⁸⁾

309Elgondolhatjuk, mit jelentett abban a világban egy olyan gép, amely ezt a hosszú, hónapokig tartó munkafolyamatot egy-két hétre, a kisebb gazdaságokban pedig egy-két napra rövidítette. 1853-ban jelent meg az első gőzcséplőgép²⁹⁽⁴⁹⁾, s ezzel a nagybirtokok, a nagy uradalmak cséplési gondja megoldódott. Ám ott voltak a közép- és kisbirtokosok, akiknek nem tellett ilyen drága masinára. Ezekben a gazdaságokban csak valamiféle ló- vagy ökörvontatta erőmű jöhetett számításba. Kísérleteztek is sok mindenfélével, így malomkerék- és szélkerék-hajtással³⁰⁽⁵⁰⁾; készültek a sokféle „mozgonyok, mozdonyok, mozzványok, gépelyek”³¹⁽⁵¹⁾, vagyis az egy-, két-, három-, négylovas, hatlovas járgányok, amelyek általában nem váltak

be. Ez utóbbinál például az volt a baj, hogy a 6 lóra készült erőgépbe 1–12 lovat kellett befogni.³²⁽⁵²⁾ A négylovas angol Barrett- és Garrett-típusú mozgonyok ellen nem volt különösebb kifogás, de a kisebb gazdaságokban mégiscsak nagynak bizonyultak.³³⁽⁵³⁾ S akkor állt elő a cenki mester azzal a bizonyos kétlovas hajtóművel, a járgánnyal.

A Bokor-féle vetőgép. Lex József tulajdona Nagycenken

Hogy a maga nemében megint csak ez volt az első ilyen gép honunkban, bizonyítja a gyöngyösapáti ispán fentebb idézett cikkének lapalji jegyzete: „Tudtunkkal eddigelé kívülünk csak a czenki selyemfonoda működtet ilyenmű hajtóművet, K. I.”³⁴⁽⁵⁴⁾

Bokor Nándor gazdasági gépei közismertek voltak, annál is inkább, mert a különféle hazai és külföldi kiállításokon egymás után nyerték el a díjakat.

³¹⁰E kitüntetések immár muzeális értékű érmeit a mester unokája, özv. Kőszegfalvi Rezsőné őrzi. Egy nagy ovális falra függesztett keretben látható a 32 db arany-, ezüst- és bronzérem.

A Földművelési Érdekeink 1874. évi januári száma felsorolja a kitüntéseket, amelyeket Bokor 1873-ig kapott.³⁵⁽⁵⁵⁾ Ezt a felsorolást az alábbiakban kiegészítettük azoknak az érmeinek felirataival, amelyeknek azonosítása sikerült.

1. 1853. Bécs. 6 arany.
2. 1853. Pest. Ezüstérem. Felirata: „Bokor Ferdinándnak a Terménytárlati Választmány. 1853.”
3. 1855. Páris. Dicsérő okmány. Bronzérem, „Republique Francaise.” felirattal.
4. 1857. Nagy bronzérem. Bécs.
5. 1857. Pest. 100 Ft.³⁶⁽⁵⁶⁾
6. 1859. Dicsérő okmány. Aranyérem: „Bokor Ferdinánd 409. sz. ekéjének.”

7. 1864. Kis-Czell. 3 db arany és dicsérő okmány.
8. 1866. Bécs. Bronzérem. „Land- und Forst-Wirtschaftliche Ausstellung in Wien. 1866.”
9. 1867. Kis-Czell. 1 db arany, 1 db ezüst tallér és dicsérő okmány.
10. 1868. Győr. 3 db ezüstérem és dicsérő okmány. Az érmek felirata: „Az iparnak 1868.”
11. 1868. Kőszeg. Ezüstérem. „Vasvármegyei Gazdasági és Ipari egyesület.”
12. 1871. Miskolcz. Aranyérem. Három darab érem. „Borsodmegyei Gazdasági Kiállítás” vésettel.
13. 1873. Bécsi Világkiállítás. Ezüst serleg és 54 db 20 frankos új osztrák arany. Aranyérem! „Ehren Preis zur Wiener Weltausstellung 1873. von der freien Stadt Hamburg.” – Bronzérem: „Weltausstellung 1873. Wien. Dem Verdienste ...” A felsorolás nem említi, de van egy díszoklevél is.

A Földművelési Érdekeink cikke éppen e 13. kitüntetéssel kapcsolatban íródott.³⁷⁽⁵⁷⁾ Bokor az ezüst serleggel, az érmekkel, a díszoklevéllel meg az 54 arannyal elnyerte a kiállítás egyik legértékesebb díját, az ún. „Hamburgi díjat.” A serleg felirata: „Hamburger Preis gestiftet v. d. Comité d. intern. Landw. Ausstellung. Hamburg. 1863.” – „Welt Ausstellung in Wien 1873. Ferdinand Bokor für Landw. Geräthe.”³⁸⁽⁵⁸⁾

Érdekes, hogy a Földművelési Érdekeink fenti felsorolásából két kitüntetése kimaradt:

1. Az 1861-es évszámmal ellátott bronzérem. Felirata: „Honszeretet s egyetértésben van erő s isteni áldás. 1861. Országgyűlési Emlék.”
2. 1862-ben pedig Londonban tüntették ki. Az éremtábla közepén egy nagy címeralakú plakett látható, ennek közepén üveggel fedett téglalap alakú mélyedésben kézírással ez olvasható: „International Exhibition hold in London in MDCCCLXII. This is to certify that ön honorable mention was award to Bokor N.” Alatta kisebb betűkkel még néhány szó, de már nem olvasható.³⁹⁽⁵⁹⁾

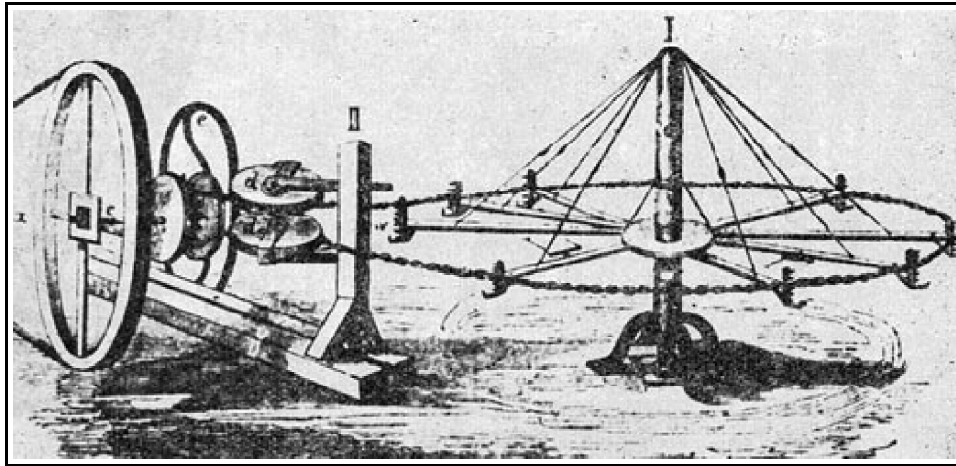
Nem tudni, miért maradt ki a felsorolásból, hisz nagy dolog volt akkoriban ez a kitüntetés. Az egykorú Gazdasági Lapok így emlékeznek meg róla: „... a londoni 1862. évi világkiállításon Vidacs, Gubics, Farkas és két czenki mester – ³¹¹Bokor és Mészáros – is megjelentek készítményeikkel és mindegyik kitüntetést kapott; a pestiek érmet, a czenkiek dicsérő oklevelet.”⁴⁰⁽⁶⁰⁾

A fentiekben összeállítottuk azokat a kitüntetéseket, amelyeket Bokor 1873-ig kapott. A jegyzékben foglaltak és az érmek azonosítása, sajnos, csak hét esetben sikerült. Tudni kell, hogy a képtáblára erősített érmeknek csak egyik fele látható s így a kiállítás helye és az évszám legtöbbször hiányzik. Az alábbiakban most az ilyen hiányos érmek feliratait közöljük:

1. Ezüst. „Bokor Nándor” vésettel. 2. Bronz. „Magyarországi Gazdasági Egyesület.” 3–4. Két ezüstérem, az egyikén „Érdemérem”, a másikon „Jutalmul” felirat. 5. Bronz. „Érdemérem.”

Öt darab német medália:

1. Bronz. „Landwirtschaftliche Gesellschaft in Wien.” 2. Bronz. Koronázási jelenet felirat nélkül. 3. Franz Josef I. Kaiser von Österreich, König von Böhmen etc. apost. König von Ungarn.” 4. Bronz. „Austria.” 5. Bronz. „Ehrenpreis der k. u. k. Wirtschaft. Gesellschaft in Wien.”

Bokor N. hajtóműve, a járgány. A Gazdasági Lapok 1860. IV. 19-i számából

„Győrvidéki Gazdasági Egyesület” felirattal, de évszám nélkül három egyforma érmet találtunk. Lehet, hogy ezeket is 1868-ban kapta, de az is lehet, hogy egy későbbi kiállításon.

Végezetül megmaradt négy érme, amelyektől felírásaik alapján kétségtelen, hogy 1873 után szerezte őket.

1. „Az 1876. évi országos ipari-, termény- és állatkiállítás. Szeged.” Ezüst.
2. „Paris 1878. Mention Honorable.” Bronz.
3. és 4. „Székesfehérvári Országos Kiállítás. 1879.” Ezüst és bronz.

A cenki kovácmester első kitüntetését 1853-ban kapta, utána egy emberöltőn át úgyszólván megszakítás nélkül nyerte el a kiállítások díjait, mégpedig nemcsak Pesten vagy Kis-Czellben, hanem Bécsben, Párisban és Londonban is.

De hát ki volt az a Bokor Nándor? Születési adatait eddig nem sikerült [312](#) megállapítani, csak annyit, hogy 1822–24 körül született. [41\(61\)](#) Minden valószínűség szerint inaskodott valahol, majd a céhtörvények értelmében vándorútra kelt. Feltételezhetjük, bejárta Németországot, tán messzebb tájakat is, a cenki legendák úgy tudják, hogy Angliában is járt, s hazatérében elakadt itt a nyugati végeken.

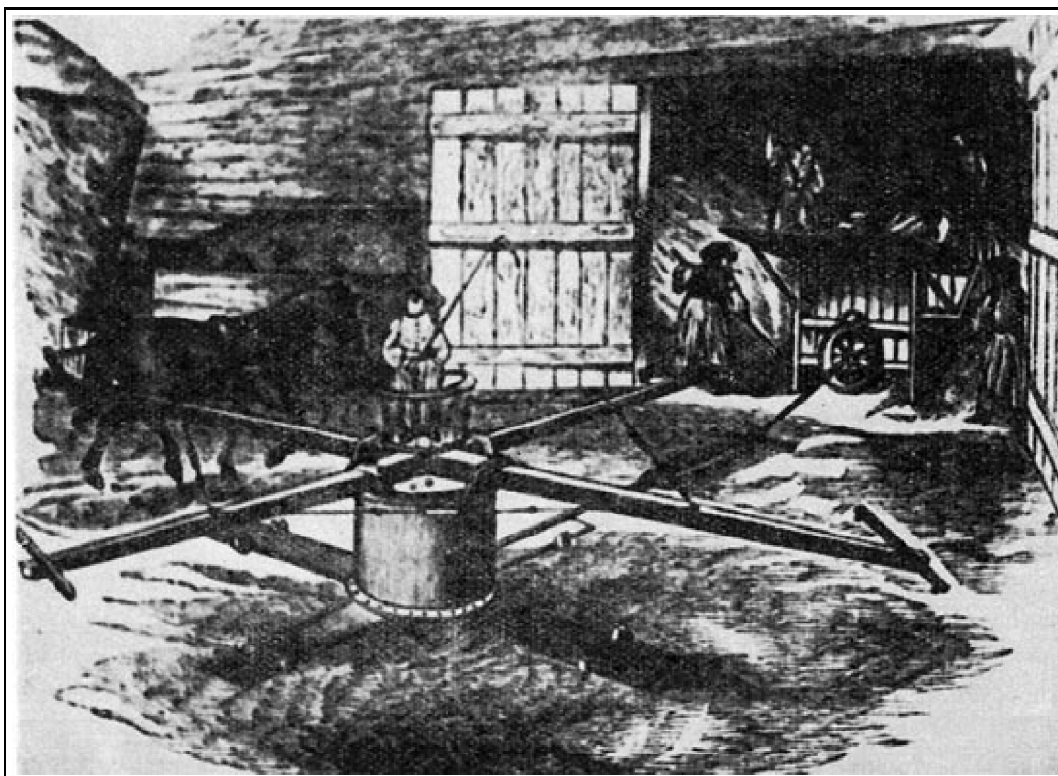
Az egyházi anyakönyvek szerint 1847-ben a „helység kovácsa” Páliban. 1849-ben még mindig ott tartózkodik. [42\(62\)](#) 1852-ben azonban már cenki lakos. A Földművelési Érdekeink című lapból tudjuk, hogy „Bokor Nándor *cenki gépész* 1852-ben egyszerű falusi kovács Sopron mellett” [43\(63\)](#) Az első cenki bejegyzés dátuma 1853. szept. 13. Lakása: Kiscenk 34. sz. Foglalkozása „faber ferrarius”, azaz kovácmester. [44\(64\)](#) Nem tűnik ki, községi-e, uradalmi-e. A fentiek alapján azonban valószínű, hogy Kiscenk község kovácsa lehetett, s mint ilyen patkolt-vasalt, javította a gépeket és baromorvoskodott, mert ez is hozzátartozott akkoriban a kovácmesterséghez. Kissé tán furcsa ember volt, mert nemcsak javítgatta a rossz masinákat, hanem megpróbált csinálni jobbakat. Épp akkortájt fabrikált egy vetőgépet, amelyet felvittek Bécsbe, s ott a mezőgazdasági kiállításon megkoszorúzták. „E buzgón törekvő iparosnak hivatottságát a cenki Széchenyi uradalom akkori felügyelője, Hajnik János felismervén, az 1853. év elején N. Czenken megtelepítette, hol Bokor azóta egy 10–12 segédet foglalkoztató gazd. gépgyárat alapított.” [45\(65\)](#)

Így kezdődött Bokor pályafutása, de hogy méltányolni tudjuk azt a szerepet, amelyet a derék cenki mester országos viszonylatban is betöltött, előbb egy pillantást kell vetnünk Magyarország akkori mezőgazdasági állapotára.

A jobbágyfelszabadítás után a mezei gazdálkodás nagy, mondhatni forradalmi változásokon ment keresztül. A paraszt szabad volt ugyan, de elmaradott. A birtokosok nem számíthattak többé a robotra, a hosszú, a rövid fuvarra s egyéb jobbágyi szolgáltatásokra. Egykorú számítások szerint az eltörölt kézi robot 30 000 000 ingyenes gyalognapszám kiesését jelentette.⁴⁶⁽⁶⁶⁾

A magyar mezőgazdaság válságba jutott. Egyes helyeken szinte katasztrófálissá vált a helyzet. „A vármegyei urasági birtokok nagy részük, parlagon hever vagy csak félbe-szerbe műveltetik – olvassuk egy 1856. évi jelentésben – azért mert a régi jobbágy még pénzért sem megy el napszámba volt urának, mivel elsőbnek tartja a magáénak megmunkálását.”⁴⁷⁽⁶⁷⁾

A paraszt tehát immár magának dolgozott, de faekével szántott és tüskével **313**boronált. Az uradalmakban sem volt külön világ, és azonfelül még a dolgozó munkáskezek is hiányoztak. Válságban volt a magyar mezőgazdaság, s ebből a válságból egyetlen kiútnak a gépesítés mutatkozott.

Cséplés járgánnyal. Mezei Gazdaság Könyve. II. kötet. 185. kép

Földbirtokosaink hamar rádöbbsentek erre, s a múlt század ötvenes éveiben teljes erővel megindult a gépesítés. Legjobbjaik egymás után hozták be a különféle gépeket külföldről, főként Angliából. Az 1856-ban kiadott Mezei Gazdaság Könyve e téren főként a jakabszállási, *cenki*, *németkeresztúri*, ercsi és verebi uradalmakat emeli ki.⁴⁸⁽⁶⁸⁾ Ebből a könyvből, ugyancsak Cenkről egy másik adat: „Tudtunkkal ekkorig hazánkban *ily aratógép Czenken és gróf Zichy Edmund ur sz. mihályi jószágán (Fehér megyében)*

van.”[49\(69\)](#) Felsorol a könyv néhány jeles nevet is, köztük *Smalbonnes és Hajnik* nevét, akiknek „talpraesett vezérlete alatt a Garrett- és egyéb gépek alkalmazása a legkisebb nehézségekkel sem küzdött.”[50\(70\)](#)

Smalbonnes – tudjuk – a németkeresztúri bérlő, Hajnik János pedig a nagyecenki Széchenyi hitbizomány jószágkormányzója, aki 1852-től 1864-ig töltötte be ezt a tiszteletet.[51\(71\)](#)

314„A nagy Széchenyi – olvassuk – kinek tevékenységét találóan e szavak jellemzik: – Minden közhasznú mozgalom, minden haladás, bármilyen természetű is lett legyen az ... közvetlenül vagy közvetve az ő szelleméből indult ki, – ... ezen időben Hajnik Jánost bízta meg nagyecenki urodalmának vezetésével, mely alatt egyrészt a magyar gazdaság ujoncainak Mekkájává, másrészt pedig terjesztőjévé lett az akkoriban oly szükségessé vált *gazdasági eszközöknek és gépeknek*.”[52\(72\)](#)

A „magyar Mekkával” kapcsolatban megtudjuk még, hogy „körülbelül 200 fiatalember látogatta akkoriban a Hajnik igazgatása alatt álló urodalmat, hogy ott mint gyakornokok egy évig a mezőgazdaságot gyakorlatilag tanulmányozzák: s ugyanezen célból küldtek oda a nagybirtokosok is számos fiatal gazdatisztet.”[53\(73\)](#)

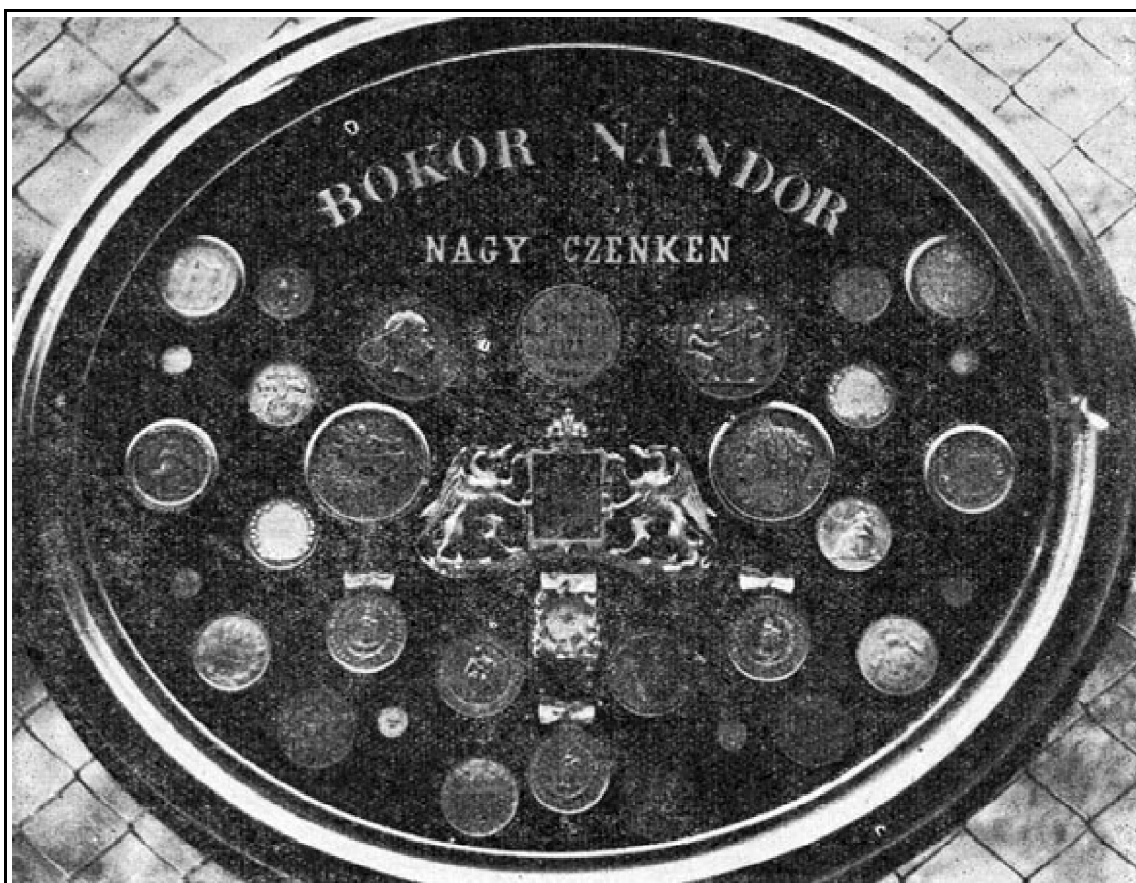
De nemcsak a gazdatisztokra volt gondja a cenki intézőnek. „A gazdasági gépek körül annyi érdemet szerzett Hajnik János úr kijelenté nekünk – írja a *Gazdasági Lapok* 1855-ben –, hogy ő Czenkre készségesen fölfogadna olyatén gazdasági felügyelő cselédeket, kik hozzá az országból bárhonnan azon célból küldetnének, hogy ott a gazdasági gépekkel való elbánásban gyakorlatilag beoktassanak. Czenken mindennemű eszközök alkalmazásában lévén s azonfelül *igen jeles gazdasági gépek is készülnek ...*”[54\(74\)](#)

Nyilvánvalóan Bokorra céloz itt Hajnik János – a Döblingben élő Széchenyi István nagyecenki urodalmának intézője –, a Bokor-féle gépgyárra, amely az ő segítségével valósult meg, vagy ahogy Wiener Moszkó írja: „az ő vezérlete alatt állítottatott fel Nagy-Czenken *a történelmi nimbusal körülvevett Bokor Nándor-féle gazdasági gép- és gépgyár*.”[55\(75\)](#)

Az utóbbi időkben Bokor Nándorral és gépeivel kapcsolatban több téves közlemény jelent meg. Így pl. a Sopron vármegye 1936. szept. 30-i számában ez olvasható: „Az első vetőgépet a nagyecenki cukorgyár gazd. gépgyára hozta forgalomba az 1850-es években.”[56\(76\)](#) A *Természet és Technika* 1953 januári számában pedig ezt írja: „A Széchenyi urodalom rendezett be neki egy 10–12 segédt foglalkoztató gépgyárat, amelynek Bokor Nándor is tulajdonképpen bér munkása volt.” A továbbiakban pedig tudunkra adja: „Üzemét a magasrangú pártfogók eladták a konkurrenciának, (a Kühne gépgyárnak) és a 20 éven keresztül verhetetlennek bizonyult Bokor-féle sorvetőgépeket nem gyártották tovább.”[57\(77\)](#) E téves hírek annyira elterjedtek már, hogy legutóbb pl. a Kisalföld is ezek alapján méltatta Bokor Nándor érdemeit.[58\(78\)](#) Vegyük sorra ezeket az állításokat!

A nagyecenki cukorgyárnak csakugyan volt géplakatosrészlege, mint ahogy a Széchenyi hitbizománynak is voltak gépészkovácsai a kiscenki majorban. Ezek javították a hibás gépeket, és mert idejükből futotta s igyekezet is volt bennük, a behozott angol minták után újakat is készítettek. Bizonyosság erre Sevin Henrik **315**könyve, amelyben Cenkről ezt olvassuk: „... igen jóhírű vetőgépek, ekék és boronák kerültek ki az idevaló Bokor, Felber és Mészáros műhelyeiből.”[59\(79\)](#)

„Az 1857. évi Pesti Gazdasági Kiállításon Bokor 100 forintot nyert, s vele együtt Felber és Mészáros cenki lakosokat is megjutalmazták.”[60\(80\)](#) Az 1862. évi londoni kiállításon pedig dicséret oklevéllel tüntették ki Bokor és Mészáros cenki mestereket.[61\(81\)](#)

Bokor N. kitüntetései

A plébánia anyakönyvei alapján sikerült megállapítani, hogy Mészáros János annak idején – az ötvenes években – urodalmi kovács és baromorvos volt.⁶²⁽⁸²⁾ Felber János foglalkozásaként „faber ferrarius sodalis” bejegyzés olvasható, vagyis „társ-kovácsmester”, s így valószínűleg csendes társa lehetett Bokornak.⁶³⁽⁸³⁾

³¹⁶Ezek szerint tehát bizonyosra vehetjük, hogy nemcsak a grófi majorban, de a cukorgyár géplakatosműhelyeiben is csináltak vetőgépeket. Eddig tehát a Sopronvármegye állítása helyes, csak az nem igaz, hogy a cukorgyáriak csinálták volna az elsőt.

Ami pedig a Természet és Technika cikkét illeti: Bokor Nándor legfeljebb egy-két évig lehetett urodalmi kovács, vagy ahogy a cikk mondja „bérmunkás.”⁶⁴⁽⁸⁴⁾ A gyár megalapításától, 1853-tól kezdve önálló géplakatosmester volt, vagy ahogy ő szerette nevezni magát „gépész”, nem a szó mai értelmében, nem az az ember, aki a gépet kezeli, hanem az, aki a gépet csinálja.”⁶⁵⁽⁸⁵⁾ Mindenesetre jó viszonyt tartott fenn a cukorgyárral, pártfogoltja volt az urodalomnak, készített nekik mindenféle gépet, javította is ezeket, újításokat végzett rajtuk, de nem volt bérmunkás, önálló iparosember volt, tisztességes géplakatosmester, aki a semmivel kezdte s „munkája gyümölcseként már 1874-ben egy tisztességes lakóházat mondhatott magáénak s ezen felül pedig egy kis tőkét is szerzett.”⁶⁶⁽⁸⁶⁾

Végül nem felel meg a valóságnak az sem, hogy „üzemét a magasrangú pártfogók eladták a

konkurrenciának”, nevezetesen a Kühne-féle gépgyárnak. A dolog másképpen történt.

A bécsi kiállításon sokan megcsodálták Bokor vetőgépét. Volt ezek között egy cseh-német mérnök; jóba keveredett Bokor Nándorral, elmagyaráztatta magának a vetőgép szerkezetét. Bokor még le is rajzolta neki, s nagy barátságban váltak el egymástól.⁶⁷⁽⁸⁷⁾

Ez a mérnök aztán megjelent Magyarországon, megvette a jóhírű mosoni gépgyárat és gyártani kezdte a világhírű Kühne-féle vetőgépeket.

Egykorú öreg cenzurások, néhai jóbarátok, rokonok visszaemlékezései szerint a mérnök, akivel Bokor Nándor a bécsi világiállításon összebarátkozott, Kühne Ede volt, a mosoni gépgyár megalapítója.⁶⁸⁽⁸⁸⁾ Bokor cenzi üzemét gazdasági gépgyárnak nevezték, de valójában nem volt gyár. A szó mai értelmében nem tekinthető gyárnak: hatalmas műhely volt inkább, s nem gyári munkások dolgoztak benne, hanem mesterlegények serénykedtek az üllők, fújtatók, munkapadok mellett. Mesterlegények, akiknek ellátását, fizetését, munkaviszonyát még a céhvilág törvényei szabályozták, mert céhvilág volt még,⁶⁹⁽⁸⁹⁾ s így Bokor Nándor nem volt kapitalista gyártulajdonos, hanem maga is ott munkálkodott legényei között, aki – írja róla Hajnik cikke – „első volt a munka kezdetén és utolsó a szünetelésnél.”⁷⁰⁽⁹⁰⁾

317Érthető ezek után, hogy Bokor gyára nem versenyezhetett Kühne gépgyárával. Bokoré céhvilágbeli üzem, Kühnéé már kapitalista gyár. Bokor munkatársai mesteremberek. Kühnéé bérmunkások. A cenzi műhelyben többet számított a becsület és a hírnév, mint a haszon: a mosoni gyárban mindenekelőtt való volt a profit.

És mégsem ez a Kühne-féle gyár pecsételte meg a történelmi nimbuszal körülvett” cenzi gépgyár sorsát. Más volt a baj. Egyszerűen nem volt, aki átvegye Bokortól a gyárat. Sok minden sikerült az öreg mesternek, csak egy nem: nem sikerült maga helyett megfelelő utódot nevelnie.

Bokor Nándornak első felesége, Preszli Katalin és újszülött kisleánya 1847-ben meghaltak Páliban.⁷¹⁽⁹¹⁾ Wolfsbauer Katalinnal Sopronban 1849. január 28-án kötött második házasságából négy fia és négy leánya született.⁷²⁽⁹²⁾ A leányok férjhez mentek, és valamennyien elkerültek a faluból; a fiúk közül Nándor, István és Béla fiatalon elhunytak, János az utolsó gyermek, a család szemefénye, akiből apja gépészmérnököt akart nevelni, akit Bokor utódjának szánt, a családi visszaemlékezések szerint „bohém” ember volt, a kortanúk szerint pedig „nem volt beleváló”. Ilyenformán aztán nem váltódtak be a hozzáfűzött remények, s Bokor fiából nem lett kapitalista gyáros, hanem csemegekereskedő Devecserben.⁷³⁽⁹³⁾

Az öreg Bokor a visszaemlékezések szerint jó kedélyű, jószívű, áldozatra kész ember volt; munkatársainak, mesterlegényeinek segítője, barátja: az eltűnő céhszervezet utolsó nagy mesterembere.

Élte alkonyán még egy nagy kitüntetésben részesült: az ipar terén szerzett érdemeiért 1885-ben az arany érdemkeresztet adományozta neki I. Ferenc József.⁷⁴⁽⁹⁴⁾ E kitüntetéssel kapcsolatban az alábbi érdekes s a korra nagyon jellemző cikk jelent meg a „Sopron” című napilap 1886. június 29-i számában.

„EGY KIHALLGATÁS A KIRÁLYNÁL.” – Bokor Nándor nagy-cenzi műszerész és gazdasági-gépgyáros, ki az ipar terén szerzett érdemeiért a múlt évben az arany érdemkeresztet kapta, f. hó 10-én kihallgatáson volt Bécsben Őfelségénél, hogy **318a** legmagasabb kegyet megköszönje. E kihallgatásról a következőket közölhetjük teljesen megbízható forrás után. Bokor Nándor a következőképpen terjesztette elő köszönetét: „Felséges császár és apostoli király! alattvalói hódolattal jelentem meg Felséged előtt, hogy a részemre adományozott arany érdemkeresztet megköszönjem. Szívem mélyéből köszönöm,

Isten áldása szálljon Felségedre és felséges családjára!” Erre Ófelsége röviden ezt válaszolta: „Megérdemlette.” – s egyszersmind kérdezé Bokortól, vajon volt-e Budapesten az orsz. kiállításon. Mire Bokor „igen”-nel felelvén, még a következőképen szólott a királyhoz: „Felséges császár és apostoli király! Minthogy ezen érdemkereszt holtom után vissza száll kezei közé, ennél fogva, hogy emléke legyen családomnak arról, hogy Ófelsége előtt megjelenhettem, kérem Felségedet, hogy ezen arcképekre (itt előmutatá a király és a királyné arcképét) családom számára neveiket aláírni kegyeskedjenek.” A király átvéve a két arcképet, azt mondá, hogy el fogja küldeni Cenkre, mert a királyné jelenleg Münchenben van. Most Bokor azzal a kéréssel járult Ófelségéhez, hogy az ő ceruzájával írná alá a nevét. „Miért?” kérdé a király. „Azért – válaszolt Bokor – mert én iskolagondnok vagyok Nagy-Czenken s ezt a ceruzát a cenki iskolának fogom ajándékozni, hogy vizsgakor mind a három osztályban 10 legjobb írógyermek a próbaírásra ezzel a ceruzával írhasa a nevét.” Kivánsága azonnal teljesített. Végül Ófelsége azt kérdezvén: „hogyan mennek az üzletek?” s miután erre Bokor megfelelt, a király meghajtá fejét és a kihallgatás véget ért. De volt künn nagy csodálkozás, midőn meglátták, hogy Bokor Ófelségétől arcképet kapott. „Das ist doch etwas Grosses!” mondogatták többen, mert nem tudták, hogy Bokor magával vitte be az arcképet.”

Eddig a cikk s eddig az igazság. Ebből az igazságból aztán évtizedek folyamán egy anekdota keletkezett. Mondta-mesélgette egyik nemzedék a másiknak ezt a históriát, mesélgették-formálgatták a saját ízlésük szerint, s a végén a mese már úgy alakult, hogy nem is *érdemkeresztet* kapott Bokor mester, hanem sokkal különbet: *a Ferenc József renddel* tüntette ki a királyt.⁷⁵⁽⁹⁵⁾

S Bokor tudta mi a kötelessége. Illendően ferencjósába vágta magát és felutazott Bécsbe, hogy megköszönje a királynak a medáliát. Ófelsége dolgozószobájában fogadta a mestert. Elbeszélgettek erről-arról, főként azonban a vetőgépről, amelyet a király többször látott a kiállításokon s épen azért szerette volna tudni, hogy működik. Bokor magyarázta is, de papír is kellett hozzá meg ceruza is. Ófelsége a saját ceruzáját adta kezébe, s a cenki mester felvázolta és megértette a Monarchia fejével a vetőgép szerkezetét.

Vége a kihallgatásnak. Bokor már a Burg folyosóján ballag... oldalzsebéhez kap, ott a ceruza, Ferenc József ceruzája. Nem, ezt nem viheti el, ... a királyt nem lophatja meg. Nyomban megfordul, lépdél visszafelé, ... de ott a burgzsandár, keresztbe rakja az alabárdot: – Halt! Bokor magyaráz, mutogatja a ceruzát, de a testőr nem enged. Megpróbálja félretolni az alabárdot, de a német „szapperlottozik”, s jön már a sarokból a másik burgzsandár is. Nagy a lárma, s már-már verekedéssé fajul a dolog, amikor nyílik az ajtó és megjelenik a császár ófelsége: Was ist das?

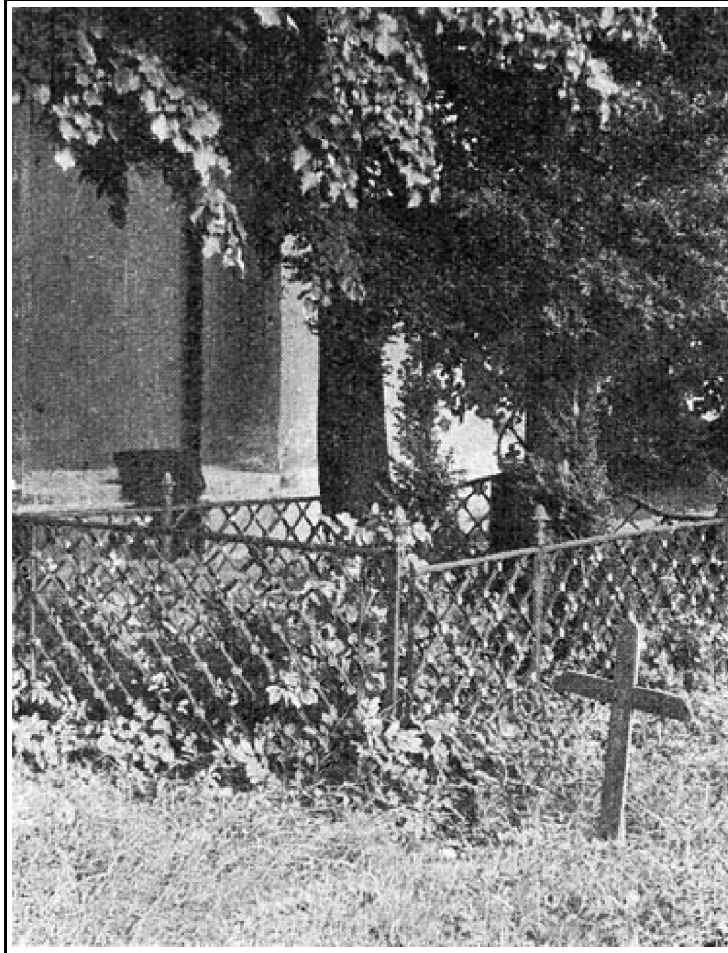
Magyarázkodás. A császár mosolyogva engedi be a becsületes lakatosmestert, s a végén megajándékozta a ceruzával: – Tegye el emlékébe!

Bokor népszerűségének fokmérője ez az anekdota. A nép arról az emberről mesélget, tréfálkozik és legtöbbször arról csinál anekdotát, akit szeret, akit becsül. A históriát persze átformálja a saját vágyai szerint, nem az alázatoskodó Bokort örökíti meg, hanem azt, aki a királyt oktatja, aki a burgzsandárokkal is szembeszáll a becsületéért. Szeret persze kissé nagyítani, az arany érdemkeresztből Ferenc József rend lesz. S a ceruzából? Az egyik változat szerint ³¹⁹Bokor egy egész tucatot kapott a császártól, egy másik szerint pedig aranytokja, arany hegyvédője volt annak a híres-nevezetes ceruzának.⁷⁶⁽⁹⁶⁾

Mert az volt. Bokor Nándor, a nagycenki iskola gondnoka évenként többször is meglátogatta az osztályokat, s ilyenkor magával vitte a ceruzát. A cenki iskolában az volt valamikor a legnagyobb

kitüntetés, ha valaki írhatott Ferenc Jóska ceruzájával.

Még él egy ember – Rokop Ferenc asztalosmester –, aki ma is büszkén emlegeti, hogy ő írt valaha Ferenc Jóska ceruzájával.

Bokor Nándor sírja a nagycenki temetőben

Bokor Nándor 26 éven át volt a nagycenki iskola gondnoka. Ez a tisztség nem merült ki abban, hogy hébe-hóba meglátogatta az osztályokat, anyagilag is támogatta az iskolát. Nagy része van abban, hogy 1857-ben emeletet húztak az iskolára,⁷⁷⁽⁹⁷⁾ 1888-ban pedig megnyitották a harmadik tantermet.⁷⁸⁽⁹⁸⁾ Nem kis dolog, hogy a múlt század közepén már emeletes iskolája volt Nagycenknek!

Tolnay Gábor plébános 1000 forintos alapítványt tett, hogy annak kamataiból könyvek és ruhák vásároltassanak a gyermekek számára, ehhez az alapítványhoz Lunkányi János, Széchenyi jószágkormányzója 200 Ft-tal, Bokor ³²⁰pedig 20 Ft-tal járult hozzá.⁷⁹⁽⁹⁹⁾ Az összeg nem nagy, de ne felejtsük, a falu lakosságából egyedül Bokor adott.

Az iskolaszéknek megalakulásától, 1869-től haláláig tagja volt. Halála után a testület ekképpen rendelkezett: „... az elhunyt Bokor Nándor 26 éven át teljesített önfeláldozóan működött gondnoksága

jegyzőkönyvben örökítségük meg; arcképe festessék meg és az egyik tanteremben függesszék ki.”[80\(100\)](#)

Sajnos, arckép helyett csak fényképre futotta, s ez volt kifüggesztve a tanterekben az iskolának 1948-ban bekövetkezett államosításáig.

A falu közéletében is nagy szerepet játszott. Az 1889-ben megalakult Önkéntes Tűzoltó Egyesületnek alapítója és parancsnoka volt. Szívügye a falu szépítése, a fásítás. A tereken az utcákon sok-sok fát ültetett el. Emberei a fák gyökérzete alá egy-egy pint bort vagy pálinkát is beástak. A cenkiek nagy élvezettel vágták ki ezeket a fákat s itták meg az itókat Bokor Nándor túlvilági egészségére.[81\(101\)](#)

Szépek voltak a lánchídjai. A Széchenyi jubileumok alkalmával egyik-másik idősebb akadémikus még ma is keresi őket. E kecses ívelésű kis vashidak a Lánchíd mintájára készültek. A Széchenyi téren volt egy, az Iskola utcában – a mai 5. sz. ház előtt – egy másik. Két nagyobb a kastélyból kivezető gyalogutakon s egy harmadik az ún. „kertészkerthben”. Ez az utolsó az 1940-es évek végén is még állt.[82\(102\)](#)

A Széchenyi szobor előtt a Széchenyi címer emblémáival díszített kétszárnyú kovácsoltvas ajtót a tér modernizálása során távolították el. A templomban az áldoztató-rács az ő alkotása. Bokor-emlék a sekrestye csengő is.[83\(103\)](#)

Az 1864-ben felszentelt új templomra 1863-ban tették fel a keresztet, amelyet ugyancsak ő készített, és legénye, a peresztegi születésű Rokop István, szerelt fel a torony csúcsára.[84\(104\)](#) A régi templom keresztjéből pedig megcsinálta a saját sírkeresztjét.

A nagyecenki plébánia halotti anyakönyve szerint Bokor Nándor magánzó 1896. január 28-án halt meg agyszélhűtésben, 72 éves korában.[85\(105\)](#) A „magánzó” megjelölés arra enged következtetni, hogy élete utolsó éveiben már nem dolgozott rendszeresen. Halála hírért már csak egyetlen soproni lap – a Soproni Hírlap – közölte, az is csak a gyászjelentést hozta, amelyet özvegye adott ki.[86\(106\)](#)

Földi maradványait Széchenyi sírkápolnája mellett temették el, hűségese öreglegénye, Rokop István állította fel azt a bizonyos sírkeresztet, amelyet az öreg templom keresztjéből kovácsolt magának, s ugyancsak ő szerelte fel a kerítést is.[87\(107\)](#)

321 Alig egy éve pihent a föld alatt a híres cenki géplakatosmester, amikor egy hirdetés jelent meg a Köztelek 1897. február 20. számában.[88\(108\)](#) Így szólt:

Az első sorvetőgépet Magyarországon
KÜHNE E.
legrégebb gazdasági gépgyára készíté
1856 MOSONBAN 1856
Az eddigi eladás több mint 17.000 darab.

Bokor dicsőségének kisajátítása tehát már a múlt században megkezdődött! Ez a reklám azt állítja, hogy Kühnéék csinálták az első vetőgépet Magyarországon!

Az eddig előadottakból kitűnik, hogy a Bokor-féle vetőgép és ugyanúgy a cenki eke vagy járgány nem új találmány. Tárnyilagosan meg kell állapítanunk, hogy Bokor és a korabeli mesterek a különféle mezőgazdasági gépeket külföldi minták után készítették, tehetségük szerint javítottak rajtuk, s igyekeztek átalakítani azokat a hazai követelményeknek. Bokor vetőgépéről tudjuk, hogy egy Garrett típusú angol gép után készült. Ennek a vetőgépnek nemcsak ábráját, hanem „szerkezeti rajzát”[89\(109\)](#) is közli a Mezei

Gazdaság Könyve. Ezt a rajzot bármikor össze lehet hasonlítani egy még meglévő Bokor-féle vetőgép szerkezetével, s ugyanúgy egy Bokor-fajta egy Kühne-géppel. Így aztán a szakemberek ma is megállapíthatják, hogy mit újított Bokor a Garrett-gépen s azt is, hogy mennyiben utánzata a Kühne-féle sorvetőgép a cenki sorvetőgépnél. Tehát dönteni lehetne vagy esetleg vitatkozni arról, hogy újított-e vagy sem Bokor a Garrett-gépen és arról is, hogy Kühne gépe eredeti-e vagy sem. Egyről azonban – *Bokor elsőségéről* – még csak vitatkozni sem lehet. A Földművelési Érdekeink című lap és Wiener Moszkó könyve – az egyik 1874-ben, a másik 1902-ben, a lap a reklámozás előtt, a könyv a reklámozás után – egyöntetűen tanúsítják, hogy a cenki mester sorvetőgépét mint a Monarchiában az elsőt az 1853. évi bécsi világiállításon megkoszorúzták, s hogy ott elnyerte az első díjat.

Mindezekén túl még egy hibája is van ennek a reklámnak. Kühne Ede, aki 1839-ben született, csak 1862-ben lett vezetője a mosoni *Pabst és Kraus-féle mezőgazdasági gépműhelynek* és csak 1869-ben a tulajdonosa, így tehát az 1856-ban gyártott gépekhez még semmi köze sincs, annál inkább sem, mert akkor még csak 17 éves volt.[90\(110\)](#)

A családi visszaemlékezések szerint Kühnéék és Bokorék jó viszonyban voltak. A „szabad verseny” korában azonban az ilyesmi nem okozott gátlásokat, s alig múlt el egy év a nagy cenki mester temetése után, a reklámhír megjelent.[91\(111\)](#)

Sírja megvan a cenki temetőben: a vaskereszt és a vaskerítés. A kereszt alján valaha aranybetűs felírás ragyogott. Lemosta az idő. Jobbról is, balról is porcelánképek voltak a vasba illetve, Bokor Nándor és feleségének fényképei. 1950-ben egy kődobás törte össze Bokorné képét, rá pár hónapra Bokor fotográfiája is eltűnt.[92\(112\)](#)

Ma már csak egy felirat nélküli, elhanyagolt sír emlékeztet Bokor Nándorra. Pedig többet érdemelne, sokkal többet!

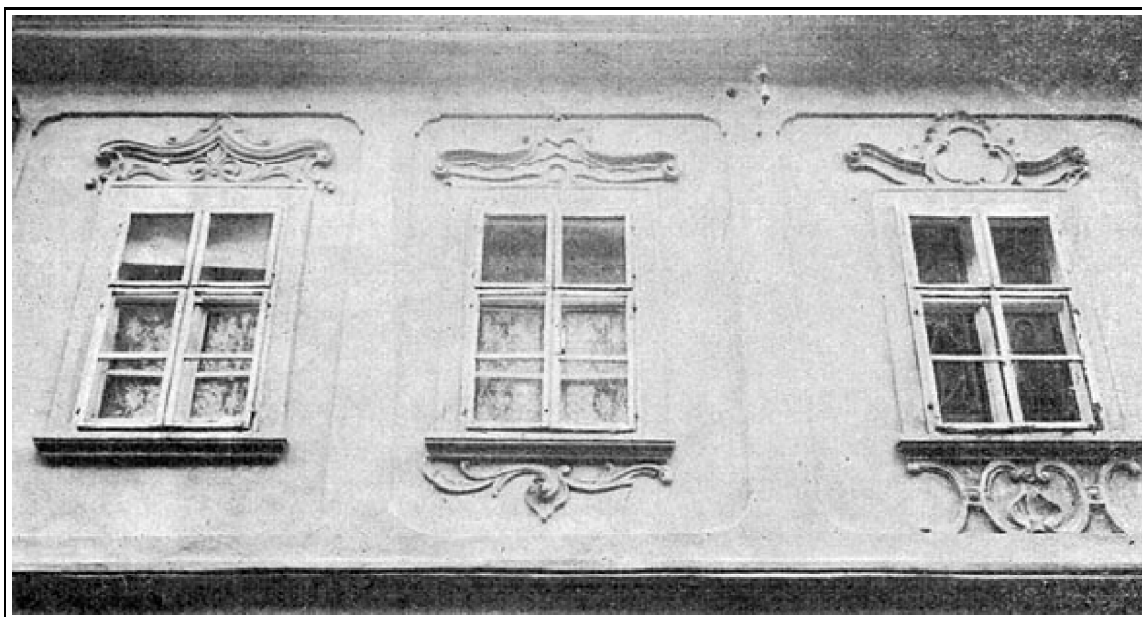
„A történelmi nimbuszal körülvett gazdasági gép- és eszközgyár” európai híru volt valaha, s Bokor Nándor, az egyszerű magyar géplakatos, a Bécsben, Párisban, Londonban kapott kitüntetésekkel világhírnevet szerzett a magyar [322](#)mezőgazdasági gépiparnak. Hírnév vagy nimbusz ... szép dolog, de csak kisebbik része Bokor érdemeinek.

A magyar mezőgazdaság 1848 után válságba jutott. A gazdálkodás elmaradott volt, az uradalmak munkáshiánnyal küszködtek. E nehéz helyzetben egyetlen kiútnak a gépesítés mutatkozott, s Bokor Nándor megcsinálta a parasztnak a vaskerítést meg a vasfogú boronát, az egész magyar mezőgazdaságnak pedig a gépeket ... a szénagyűjtőt, a kapálót, a járgányt meg a vetőgépet.

Ő segítette át a magyar parasztságot s a magyar földbirtokos osztályt a nagy válságon, az ő gépei segítségével kezdődött meg hazánkban a korszerű mezőgazdálkodás.

Emlékét Nagycenken egy utca őrzi. Nagycenk község képviselőtestülete 1943-ban Hegedűs Ferenc indítványára az ONCSA telepet Bokor Nándor utcának nevezte el.

Sírfeliratának aranybetűit elmosta az idő. A mai nemzedék már alig emlékszik rá, amit tud róla, azt is rosszul tudja. Épp azért kell felújítanunk emlékét, nem szabad elfelejtenünk a cenki géplakatos, akinek gépeit egész Európa csodálta, a gyárost, akiből nem lett kizsákmányoló kapitalista. Ezért becsüljük őt ma is, s ezért kell ápolnunk és megőriznünk emlékét!

A Hátsó kapu 3. sz. ház rokokódíszes ablaksora

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Mihalik Sándor: **Stingl Vince „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója**

323 Mihalik Sándor: **Stingl Vince „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója**

Emléke csupán mint „cseh mester”, valami „*Stingl J.* nevű egyén” rögződött a szakirodalomban, amíg negyed századdal ezelőtt *Révhelyi Elemér* a tatai kerámiagyártásokról szóló művével váratlanul és izgalmasan vissza nem idézte homályba veszett alakját, a majolika készítésében kifejtett munkálkodását, a kőedény megvalósítása során tragikus bukással végződött tatai küzdelmeit.

Kutatóink ennek alapján foglalkozni kezdtek vele és a *Stingl*-kérdés csakhamar a kerámiai kutatások központi problémájává nőtt. A herendi gyár fennállása 125 évesnek vélt ünnepi fordulóján már sikerült igazolni, hogy legnagyobb kerámiai gyárunkat nem az alapítóként tisztelt *Fischer Mór*, hanem a hányatott életű „sopronyi születésű, nemtelen”, vagyis nem nemesi, hanem a „közrendbéli egyszerű plebejus *Stingl*” létesítette kerek másfél évtizeddel a *Fischer*-féle, 1839-es alapításnak hirdetett idő előtt.

Főleg levéltári adatok segítségével jelölték meg azt az utat, amelyen *Stingl* a herendi egyszerű fazekas műhelyéből felnőtt kőedénygyártó üzeméig, és sejtetni kezdték, hogy a porcelán készítéséig is eljutott. Az írásos adalékok egymáshoz illesztésével készített képet most a további kutatások során gyűjtött levéltári anyag közreadásával, ezenkívül korabeli hírlapok és emlékezősek híradásainak adataival kíséreljük kiegészíteni, teljesebbé tenni, mert a jelek feltételezni engedik, hogy *Stingl* nem csupán sorsüldözött volt, hanem a magyar kerámia történetének nagy érdemű alakja is: a később világhírűvé nőtt herendi porcelánkészítés legelső kísérletezője és magvetője.

Egyik kortársa leírást készített herendi műhelyében végzett munkásságáról, és tőle szerzett értesüléseit is közreadta. Iparkodtunk ezekbe is bepillantani, mert a tárgyi emlékek, gyártmányok, kísérleti gyártási próbálkozások eddigi teljes hiánya és ismeretlensége miatt jelenleg e nyomtatott dokumentumok a hitelt érdemlő igazolói, hogy a herendi gyár valóban a *Fischer* által hirdetett alapítás előtt létesült: a Herenden 1825-ben megtelepedett *Stingl* a fazekas munkák készítése után műhelyét köedénygyárrá fejlesztette, majd – még *Fischer* Herendre érkezése előtt, de legkésőbb már 1837-ben – felfejlődött és eljutott, elért a valódi porcelán készítéséhez és azok „báját oda vitte, hogy a kiégett edények féláltal látszók, égőfényűek, színre is hasonlók a bécsi porcelánhoz”.¹⁽¹¹³⁾

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Mihalik Sándor: *Stingl Vince „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója / I.*

324I.

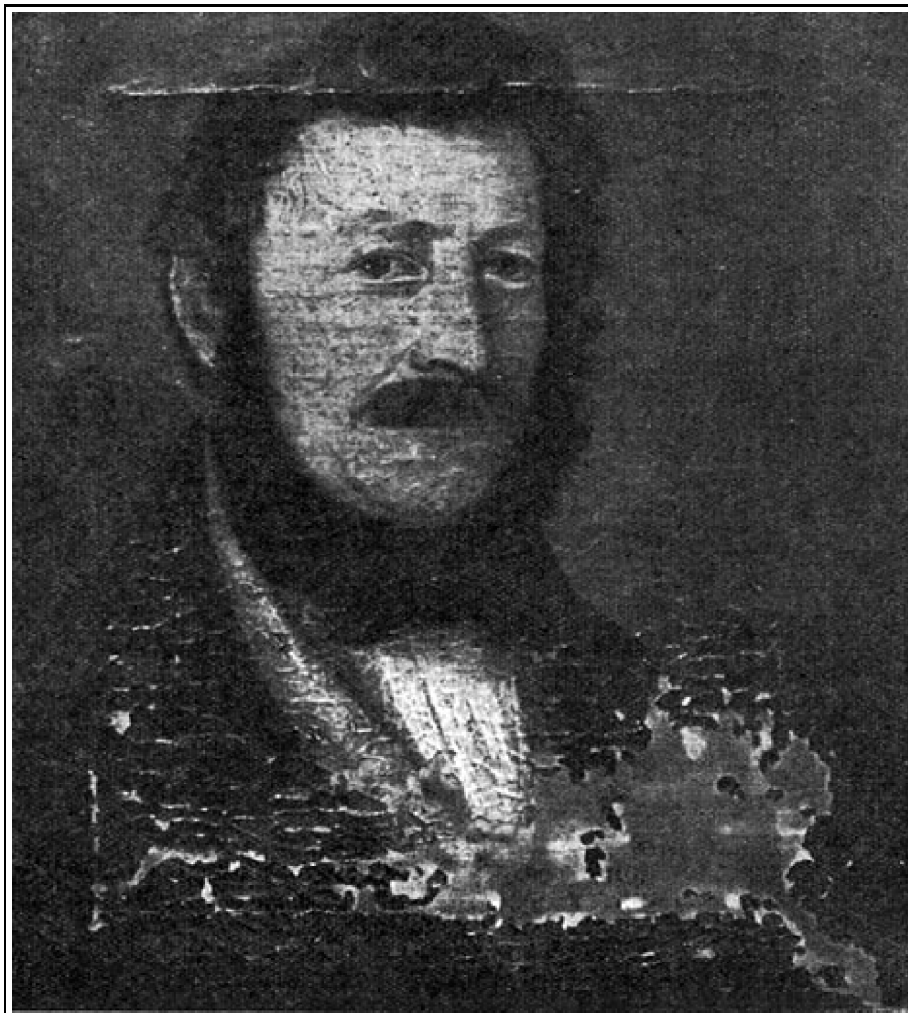
A cseh földről Magyarországra származó *Stingl*-család legrégebb ismert sarja az a *Christoph Stingl*, aki a XVIII. század első felében még a történeti Csehország Hätzenren községében élt. Ennek Gáspár fia már a cseh föld legnyugatibb sarkában fekvő Égerbe – a régi cseh nevén Chebnek nevezett városba – került. A múlt hangulatát és középkori jellegét őrző város éppen az ő ott-tartózkodása idején, a XVIII. sz. 40-es éveinek elején, a hadak vonulásának országútvá vált: 1742 és 1745 között kétszer is elfoglalták a francia seregek. A megbolygatott élet *Stingl Gáspárt* arra ösztökélte, hogy vándorútra kelt, és biztonságot nyújtó, nyugalmas tájat keresett magának. Ennek során került Sopronba, ahol 1744-ben a város tanácsától engedélyt kapott a rézművesség gyakorlására és a végleges letelepedésre.²⁽¹¹⁴⁾

Az 1766. és 1767. évi összeírások szerint³⁽¹¹⁵⁾ mesterünk a *Hochholzer Mátyás* tulajdonában lévő 386. számú házban lakik, és az egy szobából, konyhából és kamrából álló bérleményéért 43 forintot fizet.⁴⁽¹¹⁶⁾ Három évtizeden át folytatott munkálkodás után súlyos betegen *Gabriel János Keresztély* és *Buchholz Lajos* felkért tanúk jelenlétében 1773. március 4-én végrendelezik:

A Krisztus vére és halála által drágán megváltott lelkét a mennyei Atya kegyelmébe ajánlja, testét a maga idejében katolikus szertartás szerint a földbe helyezni rendeli. A helybeni városi kórháznak és menhelynek együtt 3, a Szent Mihály plébániatemplomnak 1, a dominikánus szerzetesrendnek 1 és szent misékre 2 frt-ot hagyományoz. Vér szerinti öt gyermekének (*Anna Maria Russin*, *Elizabetha Kusselin*, *Magdaléna Meichlingerin*, *Leopold* és *Katarina* számára) egyenként 100 frt atyai vagyont hagyományoz, amelyet a három első férjzett leány kézhez kap: *Anna Maria Russin* 200 frt-hoz jut, és emiatt személyesen tartozik a jövődöbeli örökségből 100 frt-ot együtt kezelni. A két utolsó gyermek részét pedig özvegye mint általános örököse, azok keresztény nevelésére és táplálására fordítja. Mindazt, ami még van és létezik, szeretett hitvesének, *Christine Stingl*nek hagyja, akit általános örökösének tesz meg azért is, hogy minden adósságot ebből elégítsen ki. Végül az ügyvéd szolgáltatásért 2 frt-ot hagy.⁵⁽¹¹⁷⁾ A végrendelező mester rövidesen, március 16-án elhunyt. Felesége özvegyi jogon még 1780-ban is folytatja elhalt ura egykori mesterségét.⁶⁽¹¹⁸⁾ Segítségül – és az immár családi mesterségnek számító rézművesség fenntartása érdekében – az elhunyt *Stingl Gáspár* mester egyetlen fiát, a szintén rézművességet tanult *Lipót*ot e célból a katonaságtól meg kellett szabadítani. 1780. december 20-án Bécsben *Heinrich Gottfried – Fischer Ádám* szolgálatra alkalmas férfi állítása és 36 frt 37 krajcár felszerelési pénz letétele ellenében – hozzá is járult *Lipót* elbocsátásához és elrendelte, hogy a 2. tábori tüzérségi regiment ezredtől 1780. december 18-tól kezdve szolgálaton és díjazáson kívül helyeztessék.⁷⁽¹¹⁹⁾

325 Mindezek után 1781-ben Sopron város polgárjogát is megkapja.⁸⁽¹²⁰⁾

Annak ellenére, hogy mint rézművest iktatták a polgárok sorába, túllépte tevékenységének kijelölt és engedélyezett területét, s 1781-ben ezüst kelyhet merészelt készíteni. Az ötvösök panaszára hivatalosan figyelmeztetik és utasítják, hogy ilyesmiktől a jövőben tartózkodjék.⁹⁽¹²¹⁾

Stingl Vince arcképe 1840 körül. Sajószentpéter m. t. Kárász Judit felvétele

Rézművesi munkásságáról csupán az az egyetlen értesülésünk, hogy 1807-ben ³²⁶45 frt-ot kap a várostól tűzben aranyozott zászlócsúcsért.¹⁰⁽¹²²⁾ E nem sokat mondó adat ellenére mégis ügyes, foglalkoztatott és jól kereső mester lehetett, mert 10 év összekuporgatott pénzéből előbb egy üveges boltház részét, majd ezután egy egész házat vásárolt.

Amíg szorgos munkálkodással öregbíti a család becsületét, kishúgában feltör a *Stinglék* családjában időnként károsan mutatkozó könnyűvérűség és könnyelműség: 1792 augusztus 22-én kelt levelében *Meichlinger János* varasdi ötvös Sopron város tanácsától kéri, hajtsanak be *Stingl Lipóton* 24 frt 21 karj-cárt, mert ily értékben lopott tőle ezüstöt és más tárgyat Kata nevű testvére. Az akkor éppen házrészt

vásárló *Stingl Lipót*nak nem lett volna teher a húga által okozott kár megtérítése, mégis elutasítja, mert *Katának* nincsen öröksége már nála. Emiatt tulajdon anyja adósságait is ő fizette ki. Húga nyolc héttel ezelőtt érkezett haza Bécsből lerongyolódva. 24 frt-on teljesen felruházta, de újból elszökött.¹¹⁽¹²³⁾

A soproni *Stingl* család gazdaságilag és vagyoniilag *Stingl Lipót* szakadatlan szorgalmával és fáradhatatlan munkásságával erősödött meg és lendült fel. Annak ellenére, hogy 1786-tól 20 éven belül 11 gyermek születésekor kelepelt nála a gólya, már 1791-re anyagilag annyira megerősödött, hogy addigi bérlakásai után végre tulajdonává vált saját házrészbe költözhetnek. Családi otthonáról az első tájékoztatást az 1791. augusztus 22-én történt vételt rögzítő hivatalos feljegyzés nyújtja, amely szerint a város helyettes polgármestere és aljegyzője előtt *Horváth Lipót* üvegesmester a maga és *Anna Mária* felesége nevében kijelenti, hogy miután a szomszédok elővételi jogukról lemondtak, a Várkerületen *Edlmoser József* és *Novotny József* háza melletti épület egy részét, amely utcára néző boltból, az ehhez csatlakozó szobából (a bástyával szemben), a mellette található konyhából, kamrából, valamint fél pincéből és a felső emeleten egy utcára néző szobából és a várárokra néző szobából áll, 1860 frt-ért és 1 dukátért *Stingl Lipót* polgári rézöntő mesternek és *Katalin* feleségének azzal a feltétellel adja el, hogy 60 frt foglalót és dukátot, valamint az 500 frt-ot azonnal, a maradék 1300 frt-ot a jövő évi Szt. György napig készpénzben kifizetik.¹²⁽¹²⁴⁾

Két év múlva szomszédsági kötekedés miatt hozott ítéletből további részleteket tudunk erről a házról, illetőleg lakrészről: 1793. szeptember 9-én *Kamper Jakab* és *Wohlmuth Gottlieb* városi bírósági kiküldöttek *Ringer József* városi építőmesterrel együtt megjelentek *Novotny József* városi szijgyártónál (akinek a várárookban egy épülete van), mert *Stingl Lipót* városi rézöntő szomszédját azzal vádolja, hogy azt a két ablakát, amelyek a *Stingl*-udvarra néznek, erőszakosan beépítette.

A szemle nyilvánvalóvá tette, hogy a felső emeleten a *Novotny*-ablakot – ami a *Stingl*-udvarba néz, és amely 1 láb 9 zoll magas és széles – *Stingl* építette.

A *Stingl*-házrész előző tulajdonosa, *Horváth Lipót* és a *Novotny*-ház felső emeletének előző lakója, *Marton Pál* esküvel bizonyították, hogy a *Novotny*-ház felső emeletén még látható ablak általa létesített azzal, hogy ha bármikor ő vagy utódja építeni akarnak, újból beépíthető. Az alsó emeleten található ablakra a következő igazság tétetett: építése miatt a *Novotny*-háztól nem annyira ³²⁷a világosságot (mivel ezenkívül vannak udvari ablakok), inkább a levegőjáratot vették el. Ezért a két beépített ablak továbbra is úgy maradhat, de *Stingl* mestert arra kötelezik, hogy a felső és az alsó ablak elé épített falra saját költségén szellőztetőt építtessen.¹³⁽¹²⁵⁾ Noha ez – az egykor a 109. számot viselt – ház a második világháború végén a Sopron városát ért pusztulás áldozatává vált, emlékezetes marad a város és a magyar művészi ipar történetében, mert 1796 május havában ebben született *Stingl Lipót* rézműves mesternek az a *Vince Ferenc* fia, aki három évtized múlva a magyar művészi élet legnagyobb fellegvárává nőtt herendi kerámiagyárat alapította.

A mai Lenin körút 1944/45-ben lebombázott házai. Balról az első kéteemeletes ház helyén állt Stingl Vince szülőháza

Az első házrész vásárlása után röpké öt év alatt e családi otthon kereteit *Stingl*ék kinőtték, és ezért 1796-ban új házat vásároltak. Az adásvételi szerződéses irat 1796. augusztus 1-én kelt és a következőket mondja: *Stark Károly* örökösei (*Stark Károly*, *Semmelweis Katalin* született *Stark* lány és a még hajadon *Stark Charlotte*) a várostól vett tulajdon házukat, amely a *Fritz Frigyes* „Arany angyal” és *Stark Dániel* „Fehér ló” vendéglője között fekszik, *Stingl*-nek és feleségének örök áron, visszavonhatatlanul 8500 frt-ért és 12 dukátért eladták. A vevők 1796. augusztus 1-től veszik át a házat a tűzveszély, az adók és a kamatok vonatkozásában is. A Fehér ló vendéglő melletti sarkot a vevő és utódai kötik össze úgy, hogy nem építhetik kijebb, mert az a vendéglő számára hátrányos volna. Mind a vevők, mind utódaik kötelesek a házat megtartani olyan értelemben, hogy azt sem egészében vagy részeiben vendéglőnek sohasem [328](#)fogják eladni vagy elcserélni. Ellenkező esetben igazságszolgáltatásképpen 4 frt 30 kr-ral számított 1000 dukátot kötelesek az eladónak vagy örököseinek bírságként fizetni. A vevők, amint a Fehér ló vendéglő udvarának hátsó részében az azelőtt katonaszobának nevezett omladékot felépítik, saját udvarukban panasz és beavatkozás nélkül szellőztető ablakot engednek csinálni. A ház vételárának kiegyenlítése olyképp történik, hogy 1797 újévkor 2000 frt-ot, ugyanannak az évnek Szt. György napján szintén 2000 frt-ot és végül 1798 újév napján a többi hátralékot fizetik. [14\(126\)](#)

Ez a *Stark* családtól vásárolt ház átvészelte Sopron pusztulását és részben átépített, egy részében ősiságában maradt állapotában napjainkban a Várkerület 53-as számot viseli. A *Stingl* család ebben lelt végleges otthonra. A beköltözéskor *Stingl Lipót Vince* fia 2 1/2 hónapos volt már. Ez is bizonyítéka, hogy *Stingl Vince* nem az új családi házban, hanem még abban az otthonban született, amely a Várkerület egykori 109-es számú házában volt.

A gazdasági rendezettség és a révbe érkezés után *Stingl Lipót* lassanként a rézművesség gyakorlása helyett különböző szenvedélyeinek kezdett élni. Egyik ilyenről 1802-ben értesülünk, amikor egy tűznél *Stingl* mester egy robot-fuvarost fordított ostornyéllal úgy halántékon ütött, hogy az elájult. *Kremb János Mihály* lakompaki jószárgormányzó be is panasolja a verekedő mestert a soproni városi tanácsnál:

„Ha az emberszeretethez mérjük és a körülményeket kutatjuk, hogy a keletkező tűznél segíteni kell menni, ez nem ok arra, hogy egy másik emberrel barbár módon bánjunk – így egy bajból kettő lesz –, mivel a szegény lakompaki *Ignatz Haintz* nemrég gyógyult fel betegségéből, még nem volt teljesen egészséges és a veszélyes ütésbe bele is halhatott volna, akkor aztán jobb lett volna, ha *Stingl* úr vadász szenvedélyét egy nyolcágú szarvason vezeti le.”¹⁵⁽¹²⁷⁾

Stingl Lipót vadász szenvedélye akkora volt, hogy 1804. november 1-től három évre bérbe vette Sopron szabad királyi városától a vadászati jogot a mai Magyarfalvának nevezett harkai városi erdőben. Ennek alapján egyedül élhetett ott a vadászati joggal és saját költségén ör- és vadászként bizonyos személyeket alkalmazhatott.¹⁶⁽¹²⁸⁾

Az erdők, rétek fái és virágai elcsalták *Stingl Lipót*ot a rézműves szerszámoktól. Sőt mesterségének föladására vezették. 1804. december 14-én *Ernst Ignác* polgármester és *Pettkó József* aljegyző előtt feleségével együtt nyilatkozatot tesz, hogy előre haladott koruk és szemgyengeségük miatt elhatározták: a rézöntő *Mátyás* fiukat a foglalkozásában mesterré teszik. A maguk részéről a vendéglők közti, *Stark Dániel* melletti házukban a bejárattól jobbra az udvari felső emeleten az egy szobából, kamrából és konyhából álló lakrészt a hozzátartozó fáskamrával és udvarhasználati résszel 700 frt értékű összegben jövendő birtokul és tulajdonul azzal adják át, hogy testvéreivel efelől kiegyezzenek.¹⁷⁽¹²⁹⁾

A szülők számítása nem vált be, mert *Stingl Mátyás* még apja életében, 20 éves korában, 1806-ban meghalt. Egy év múlva az apa is halott. A legidősebb *Stingl* árva (az ifjabb Lipót) ekkor még csak 15 éves volt, *Stingl Vince* pedig csupán 11.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Mihalik Sándor: *Stingl Vince „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója / II.*

329II.

Stingl édesanyja, midőn őt 1807-ben az 52 éves korában elhunyt *Stingl Lipót* özvegyen hagyta, a 26 éves házasságuk alatt született és 11-ről 6 főre csökkent gyermekeséggel kenyérkereső nélkül maradt magára. Növelte a bajt, hogy az akkor 13 434 frt-ra értékelt soproni családi ház 1808-ban kigyulladt és a lángok jelentékeny pusztítást végeztek. A zöldség- és gyümölcs árusításából élő családanya a házrészek eladására kényszerült, majd – 47. életéve ellenére – 1810 novemberében férjhez ment a mindössze 24 éves *Mayer János* rézműves legényhez. Az új házaspár a *Stingl* gyermekekkel együtt Pápára költöztek.

Stingl-Mayerné reményeit, terveit meghiúsította, hogy második férje 1811 februárjában elhunyt és újra megözvegyült. Sürgőssé vált tehát, hogy a tengernyi gonddal küzdő családfenntartó anyán a nagyobb gyermekek önállósításával könnyítsenek. Ennek érdekében az ifjabb *Stingl Lipót*, mint legidősebb gyerek, visszatért Pápára és állandó letelepedését, valamint a megélhetését elősegítő célja érdekében tevékenykedni kezdett. Ezzel kapcsolatban 1813. július 24-én a soproni árvák ügyeit intéző bizottság azzal a kérelmével foglalkozik, amelyben előadja, hogy kártyafestő mester és külföldön már meg is házasodott; 24 éves és a

bemutatott bizonylat szerint Pápa városában kártyagyárat (eine Karten Fabrique) létesített. Ezek alapján kéri, hogy iparának üzemeltetése érdekében a 448 frt 51 krajcárból álló apai örökrész-jussát utalják ki és fizessék meg. Kérelmét továbbterjesztik a városi tanácshoz, javasolva, hogy örökrésze kifizetéséhez szerezzék be édesanyja beleegyezését is.

Két nap múlva véglegesen döntenek ügyében, és úgy rendelkeznek, hogy *Stingl Lipót* pápai kártyafestőnek az apai örökrészét ki lehet fizetni.¹⁸⁽¹³⁰⁾

Látszólag sima, világos és tiszta ügyben intézkedtek az illetékesek. Nem is sejtették, hogy *Stingl Lipót* furfangosan félrevezette őket. Ugyanis megtévesztés céljából szemrebbenés nélkül azt állította, hogy a 24. életévét már elérte, holott ennél két évvel fiatalabb volt, hiszen a soproni anyakönyvek pontosan feljegyezték: 1791 július havában született és keresztelték meg.

Miután *Stingl Lipót*nak ilyen mesterkedéssel sikerült apai örökrészehez hozzájutnia, egy év múlva maga *Stingl Vince* tesz kísérletet, hogy bátyja módszerét megismételve, ő is idő előtt hozzájuthasson a soproni árvák pénztárában letétként kezelt apai örökségéhez. 1814. július 6-án tárgyalja a soproni árvaszék „az eddig árva *Stingl Vince* pápai kártyafestő legény” kérelmét, aki „saját bevallása szerint” 20 éves és a pápai gróf *Esterházy Miklós* uradalom prefektusának az iratokhoz csatolt bizonylatával hírül adta, hogy mint kártyafestő mester megkapta az engedélyt a Pápa városában való letelepedésre, és a polgárok sorába is felvették. Ezért ezek alapján azt kéri, hogy apai örökét fizessék ki neki.¹⁹⁽¹³¹⁾

Próbálkozása be is vált. Állításait az árvaszéki bizottság nem kontrollálta, így nem értesültek arról, hogy csupán 18 éves. Ezért a Sopron városi tanács 1814. évi jegyzőkönyvének 677. lapján, július 11-én kelt 2174 sz. alatti végzésével „mivel hiteltérdemlően igazolták” a dolgokat, hozzájárult, hogy *Stingl Vince* pápai kártyafestő a soproni árvák pénztárából az édesapja után járó örökségi részét megkapja.²⁰⁽¹³²⁾

330 Igazolva látjuk tehát, hogy *Vince* és *Lipót* nevű bátyja is „kártyatsinyálással” foglalkoztak.

Hogy a herendi kerámiagyár alapítója és a herendi porcelán első kísérletezője pályáját egykor mint kártyafestő kezdte, bizonyítékát a Pápai Közlöny 1891. évi karácsonyi számában „A herendi porcellán gyár”-ról írt cikkében is megtaláljuk,²¹⁽¹³³⁾ amely szintén a kártyafestésben jelölte meg *Stingl Vince* egykori pápai tevékenységét.

Stingl Vincének tehát valóban ez volt a kenyérkereső foglalkozása. Emellett szórakozásból, anyagi jövedelmet nem hozó társadalmi tevékenységéről is tudunk adalékot szerezni. Ugyanis 1818. június 15-én Pápa város tanácsa engedélyt ad „*Stingl Vintzének* mint a Becsületes Német Forma Ruhás Polgárság egyik muzsikussának” „hiteles Bizonyosság tévő Levél” adassék, „hogy magát ezen Pápa városába mindig józanon és jámborul viselte légyen”. Olyanfajta szereplések lehettek ezek, mint amelyek egyike volt *Stingl* pápai működését megelőzően 1812. február 4-én az, hogy a pápai kőedénygyár szabadalomban részesítésekor *Winter Mátyás* akkori tulajdonost a polgári őrserreg egyenruhába öltözött török-muzsika („janicsár”) zenekarának játékaival köszöntötték.

A *Frankenburg Adolf* szerkesztésében Pesten kiadott *Életképek* 1845-ben megjelent III. kötetében²²⁽¹³⁴⁾ is hasonló híradásra bukkanunk: „Tegnap szép napra virradtunk. Álmainkból zene rázott fel, a pápai polgári Őrhad két zászlóalja vonult a vár udvarára” gróf *Esterházy Károly* tiszteletére.²³⁽¹³⁵⁾

A pápai őrhad – amelyben *Stingl Vince* muzsikus szerepet kapott – a polgárok önként alakított testülete volt, a lakosság személyes és vagyónbiztonságát, valamint a város rendjét és nyugalalmát igyekezett

biztosítani. Díszbe öltözött csapatai emelték az ünnepek fényét, a magasrangú méltóságok lakása előtt őrseget álltak. Tagjai a katonaság fokozataival egyenlő rangúak voltak, azonban csupán helyi szolgálatot végeztek, díjazásban nem részesültek.²⁴⁽¹³⁶⁾

Ezért történt, hogy anyagi jövedelmet és a megélhetést nem biztosító társadalmi munkája mellett valójában kártyafestéssel kereste kenyerét a Pápán végleg megtelepedni szándékozó *Stingl Vince*. Minthogy a Pápai Közlöny 1891-ben közreadott cikke²⁵⁽¹³⁷⁾ mint „pápai kártyafestő, majd ugyanott bögrefestő”-re emlékszik vissza reá, ilyképp – ha ezt a bögrefestői munkásságát tényleg ebben az első és nem a későbbi második pápai tartózkodása időszakában fejtette ki –, feltehetően már korai ifjúságában sikerült reábukkannunk *Stingl*nek a kerámia iránti érdeklődése kezdő láncszemére is. Annak a szenvedélyének az első lángjára, amely azután nyomorúságok és csapások ellenére mindvégig olthatatlanul lobogott benne. Amikor *Stingl* pápai tevékenységét feladja, és 1819-ben az előzvegyült *Schlögl Györgyné* majolika-gyárában Tatán bukkan elő, majd ott a ³³¹gyártást a kőedénykészítésre állítja át, úgy látszik tényleg lehettek már némi előző tapasztalatai a művészi kerámiagyártás terén.

1822-ben annyira magabiztossá válik, hogy a gyár bérletére és vezetésére is vállalkozik. Anyagi megszorítottságában a 18. életévét elért öccsét, *Stingl Nepomuk Jánost* is társul veszi, hogy annak még árvaszéki letétben kezelt, 448 frt-ot kitevő apai örökrészéhez hozzájuthasson, és azt tatai kőedénygyárába gyümölcsözőleg befektesse.

Ennek érdekében az árvaszéki gondozott *Stingl Nepomuk János* és özvegy édesanyja Sopron város tanácsához s az árvák ügyeit intéző bizottsághoz együttesen kérelmet nyújt be, hogy a még szükséges évek elegendésével *Nepomuk Jánost* nagykorúsítsák, mentesítsék a gyámságuk alól, és a kőedénygyár üzemeltetéséhez szükséges apai örökrészt fizessék ki a részére.

Sopron, Lenin körút 53. Eredeti állapot. Csatkai Endre felvétele 1930

Érdekes, hogy a *Stingl* család sarjai – most már harmadszor is – ugyanazzal a megtévesztő ügyeskedéssel éltek, mint amikor először *Lipót*, majd *Vince* folyamodott az apai örökség érdekében. 1313-ban *Lipót*, majd 1814-ben *Vince* idősebbnek tüntette fel életkorát, most, 1822-ben, az 1804-ben született *Nepomuk János* is három évvel idősebbnek mondta magát, hogy így biztosítsa öröksége hamarabb történő kiutalását. Az árvák gyámbizottsága jóhiszeműen, ez alkalommal is gyanútlanul, csupán azt az iratot vizsgálta, amelyben *Stingl János* saját kezű aláírásával erősítette és igazolta, hogy bátyja tatai kőedénygyárába betársult. Megértőleg elfogadta az özvegy azon érvelését is, hogy az örökség [332](#)kiutalásával a *Stingl* fivérek által kedvezően megindított kőedény-gyártás fellendülést hoz az ő és két gyermeke életébe.[26\(138\)](#) *Stingl Vince* további keserves munkájával bizonyos fejlődést ért el. Erre utal, hogy 1824 derekán az új tatai kerámiagyárnak szintén ő a vezetője, sőt a munkájában bizakodó *Fischer Mózes Áron* még közös vállalkozásba is lép vele. Ez a társas viszony azonban gyűlölködésbe csap át. A tőkét adó társa égbekiáltó károkozónak, tudatlannak nevezi, majd vádaskodásaival eléri, hogy az uradalom. 1824. november 6-án kiadott rendelkezése *Stingl* Tatáról – a műszaki segítségül vele dolgozott testvérével együtt[27\(139\)](#) – távozásra kényszeríti. A tatai majolika- és kőedénygyártásba ölt öt évi munkássága ezzel megsemmisült, ezenkívül eladósodott, anyagilag tönkrement.

Mivel őt és bátyját külön-külön egyformán kártyafestőnek mondják a források, a Magyar Nemzeti Múzeum 1963-ban megvásárolta azt a gyümölcstartó kőedény talpastálat, amelynek épületdíszje hihetőleg az egykori nevezetes tatai kilátótoronnyal azonos. Talán ennek, a ma már feledésbe merült, még a múlt században lebontott nevezetességnek a képe öröklődött meg ezen a tálon. Festői megoldása nem szokványos, hanem éppen a kártyafestés jellegében és stílusában került kivitelre, így nem erőltetett feltételezni, hogy maga

Stingl Vince, a tatai kőedénykészítés akkori vezetője és irányítója, az egykori kártyafestő ragadta meg az ecsetet, és a kilátótorony megfestésével ízesítette, egyénítette a tatai készítményeket, növelte azok lokális érdekességeit.²⁸⁽¹⁴⁰⁾

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Mihalik Sándor: Stingl Vince „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója / III.

III.

Tatáról való „kiűzése” után egy évig nyomát sem találjuk *Stingl*nek. Az első hírt végre annak a kötelező levélnek a révén kapjuk, amellyel elismeri, hogy a Bakony közepén lévő Kislőd plébánosától, *Stökel Domokostól* 1825. november 1-én 1730 frt kölcsönt vett fel.

Ez a legjelentékenyebb összeg, amelyhez *Stingl* valaha is hozzájutott. Életét hosszabb időre rendező, munkájának alapot, támaszt és biztonságot ígérő összegnek vélte. A Szentgálon élő nagyszámú példájára fazekas úgy dönt, hogy az akkor még óriási kiterjedésű helység Herendnek nevezett külterületi pusztájában, a Veszprémet a Bakonnyal összekötő főútvonalnál telepszik le.

A veszprémi állami levéltár 1826. évi adatai szerint „Vincentius Stingl figulus vel amphorarius in possessione Herend” tényleg Herenden dolgozik a kerámiamesterségben. Igazolja ezt a császári királyi „Herceg Hessen Homburgi 19. gyalogregiment” parancsnokságának az öccse apai hagyatéka ügyében 1826-ban írt levele is, amely *Stingl Vincét* „Geschierrmacher in Herend Weszprimer Comitate”-nek nevezi, valamint a Sopron város tanácsa 1826. október 10–11-i közgyűlési feljegyzései és az ezzel kapcsolatos vármegyei írások, amelyek „Herendi *Stingl Vintze* Fazekas”-nak mondják.

E fazekasműhely létesítése csupán kezdeti cél volt. Főleg arra szolgált, hogy ^{333a} Tatáról való kényszerű eljövetele után valahol végre megkapaszkodhassék, reményei, tervei megvalósítására újra indulhasson.

Herendi kis műhelyét rövid idő alatt kőedénykészítő gyárrá fejleszti. Létezésének bizonyítója az a Veszprémben 1827. augusztus 3-án írt Chartabianca, amelyben „*Vinzenz Stingl* Steinguth Geschir Fabrik In Herend” saját kezű aláírásával *Tarródy Lajos* táblabíró előtt írásban elismeri, hogy *Szmodics János* veszprémi kanonoktól – a „Herenden felállított Portzelán Fabrikám szükségei kipótlására s ahhoz kívántató szükséges szerek megszerzésére” – 200 váltóforintot kölcsön vett, s „különös hypoteca” gyanánt „az általam felállított Fabrikát s abban található szereket és készítményeket és egyéb vagyonimat is”, „a tisztelt Ur választása szerint leköti.”²⁹⁽¹⁴¹⁾

Stingl anyagi megszorítottságának korai jele, hogy *Szmodics* 200 forintján kívül még *Kolozsváry Sándor* és *Külley János* kanonok 100, 150 frt-os apró kölcsöneire is rákényszerült. E helyzetében az a különös, hogy 1827 közepén azzal veszi fel a kölcsönt, hogy már gyára van. Ezen felül 1828. november 3-án egyszemélyes herendi fabrikáját nagyobb kiterjedésben Városlődre áttelepíteni és a püspökséggel létesítendő másodvállalkozás kezébe szándékozik adni. Mégis: gyárának az 1828-as országos összeírásban nyoma sincs, abban csupán olyan egyszerű fazekasként (figulus) emlékeznek meg róla, mint aki egész éven át segítség nélkül egymaga dolgozik.³⁰⁽¹⁴²⁾

A nagy tervezetésekből nehezen alakul ki kézzelfogható, mert nem sikerült a terheit könnyítő, terveit elősegítő enyhülést nyernie. Sőt gondjai még sokasodtak, helyzete is nehezült: nemcsak a kanonok-kölcsönök kamatait hajtják be rajta, hanem a vagyona adósságait is betáblázták. Nagy bajban

van a veszprémi püspökségtől elhordott földek és anyagok miatt, mert a fizetendő hátralék már 1084 forint 24 krajcárra nőtt. Ezt olyképp reméli rendezni, hogy 1829 szeptemberében 400 forint megfizetését ígéri, a többire 1830 február elejéig haladékot kér.

Herendről Városlődre való költözésének meghiúsulása, nyomasztó anyagi helyzete mégsem szegi kedvét. Úgy határoz, hogy sorsát, jövőjét, munkáját végleg Herendhez köti. Valószínűen 1829 tavaszán nőül veszi Paur herendi „birka gazda” leányát. Ezzel a soproni *Stingl* család Herendre is elágazott, *Stingl* otthont, családi támaszt nyert ott társtalanságában.

Fivéreitől messze került. Kártyafestő fivére – adósságai miatt – már egy évtizede nyom nélkül eltűnt. Öccse külföldön katonáskodott, és apai – anyai jussa, melyet a tatai, valamint a herendi vállalkozásba ölt bele, reménytelenül elveszett. Csupán egy testvére élt a közelben, Pápán, a *Hefner József* női szabóhoz férjhez ment *Stingl Katalin*.³¹⁽¹⁴³⁾ Rendezett anyagi helyzetben éltek, ezért *Stingl Vincén* is 1836-tól több alkalommal tudtak kölcsönök nyújtásával segíteni.

Másik leánytestvére, *Mária*, 1820. augusztus 7-én Pápán esküdött és Győrbe ment *Müller Henrik* Instrumentorum Mathematicorum Confector, „Zeuchschmidt”-hez; *Aloysia* nevű testvére, akit egy *Frei* nevű egyén vett nőül, Sümeg–Rendeken (a mai Ajkarendeken) élt.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Mihalik Sándor: Stingl Vince „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója / IV.

334IV.

*Stingl*nek az akkori Szentgál község Herendpuszta nevű külterületi részén való letelepedésében lényeges indoka volt, hogy a kis kőedénygyárhoz szükséges anyagok nagy részét a 3/4 óra alatt elérhető kislódi és városlódi térségekből szerezhette be. A veszprémi püspökség birtokában lévő föld-, homok- és tűzifaféleségeket a pápai kőedénygyár akkor már évtizednél is több idő óta hordta és használta üzemeltetéséhez. Éppen abból az időből, amikor *Stingl* a Herenden maradás, az ottani végleges megtelepedés mellett dönt, fennmaradt a veszprémi püspökség gazdasági főigazgatósága rendelkezései sorában a *Kováts János* kislódi ispánhoz intézett 1829. március 31-én kelt rendelet, amely szerint *Vinter Mátyás* fabrikánsnak „ha eleget tett már, ezután is adhatók 300 mérő fehér homok 12 xr (krajcár)-jával. Kövér föld, amennyi kell 30 xr-ral”.³²⁽¹⁴⁴⁾ Másfél hónap múlva (június 15-én) pedig „az illető Ispány értesítettik, hogy *Vinter Mátyás* pápai edény fabricással megújított a Contractus melly szerént a kövér földnek mérejét 30 xr., a homokföldnek mérejét pedig 12 kr. megfizetni köteles legyen, nemkülönben értvén a materialékat az edénynek kiegészítésére 100 öl hasáb bükkfát, 5 fl. 12 xr. v. czéd. és 50 öl durungfát 3 fl. xr-val v. czéd. által venni tartozzon”.³³⁽¹⁴⁵⁾

Ezekre azért kellett felfigyelnünk, mert nemcsak *Vinter* pápai gyárának voltak nyersanyag bázisai a városlódi földek és anyagok, hanem *Stingl* is ezekre támaszkodva üzemeltette herendi gyárát, készítette gyártmányait. A Herenden felhasznált anyag mennyiségére a pápai gyár kontraktusában feltüntetett árak alapján némileg abból következtethetünk, hogy *Stingl* a Városlődről elhordott föld és egyéb anyagért 1828–1829-ben már 1000 forintot meghaladó összeggel tartozott a veszprémi püspökségnek.

De nemcsak az eladósodás és a nyomorúság kötötte őt Herendhez, hanem az, amiről később a Pesti Hírlap 1842. február 3-i száma így emlékezik meg: „Herend veszprémmegyei helység közelében már 14 éve

porcellán anyag fedezett fel.”

Ennek jelentőségét *Stingl* azonnal felfogta. Elesettsége, földhözragadsága ellenére felgyűlt előtte kőedénygyára herendi, magyar porcelánt készítő üzemmé való felfejlesztésének reménysége, az eddigi bukásait és sanyarúságait feledtető siker lehetősége.

Stingl ettől kezdve herendi kis gyárában szüntelen kísérleteket tett porcelán készítésére, de 11 év próbálkozásai csupán tökéletlen sárga-szürke színű idomtalan s hólyagos anyagú készítményekre vezettek.³⁴⁽¹⁴⁶⁾

Ha az 1842. évi híradás „ezelőtt 14 évvel” időpontja alapján kíséreljük megállapítani, mikor is kezdett herendi porcelán-kísérleteibe, akkor – úgy hisszük – az 1828-tól az 1831-ig terjedő évek jöhetnek számításba, mint olyan idő, amelyben Herend közelében porcelánföldre bukkantak és megindulhattak porcelán-próbálkozásai. A fazekasműhelyként alapított, majd kőedénygyártásra alakított *Stingl*-üzem eszerint a harmincas évek fordulóján formálódhatott porcelán-kísérletezési gyárrá.

335 Amíg *Stingl* a porcelánkészítés magasztos céljaitól lelkesülten nagy dolgok felé tör, ugyanakkor komoly anyagi gondok béklyóiban vergődik, mert adósságait képtelen megfizetni, *Szmodics* kanonok 1834-ben beperli. Egy éven át nyúzzák, szorítják, és mivel fizetni nem bír, 1834. december 29-én bírói eljárás során herendi házát „kielégítési fundusul” azzal kényszerül átadni, hogy ha „mai alól irt naphoz egy Esztendeig és egy napig” adósságának nem tud eleget tenni, vagy nem akarna, házát a hitelező árverésen eladhatja, és annak árából magát kielégítheti. Ennek és „a birtok elesmérése jeléül” házának kulcsát *Rosos Antal* végrehajtó *Zombori Lippay Sándor* uradalmi fiskális kezébe adta.

Amiként a veszprémi püspökségnek és a veszprémi kanonokoknak nem tud fizetni, törleszteni, hasonlóan képtelen öccsének – még 1835-ben is – azt az apai és anyai jussát visszafizetni, amelyet 1823–1825-ben használt fel tatai és herendi céljaira. Amikor Veszprém megye 1835. február 23-i ülése „*Stingl Vintze* Megyebéli Herend Helységben lakozó Gerenteer”-hez az összeg beszédéséért a főbíró kiküldi, *Cseresnyés István* főszolgabíró és *Rosos* járásbeli esküdt az jelenti, hogy *Stingl* gerentsér 1834. december 29-én a veszprémi püspökség és a kanonokok részére adóssági perekben „3 x exiqualtatván”, már akkor herendi házában egyebe nem lévén, az tőle el vétetett. Ennek alapján Veszprém megye 1835 március elején értesíti Sopron tanácsát, hogy „*Stingl Vincének*, éppen semminémü vagyona, melyből a kívánt summa beszédethetett volna, nem található”.

Szerencsétlen öccse már évek hosszú sora óta iparkodott szabadulni a katonaságtól. Ennek lehetőségét meg is adták azzal a feltétellel, ha maga helyére mást állít. De minthogy bátyja képtelen volt erre pénzt adni, sőt még öccse apai és anyai jussa is elolvadt a kezén, éppen abban az idő tájban, amikor bátyja herendi házában kulcsát elszedik, további sinylődése elkerülése céljából megszökik és örökre elbujdosik.

Érdekes, hogy a *Szmodics*-féle pereskedés során az iratok 1835-ben *Stingl* ekként nevezik: „Herendi Fabrikáns”, „Herendi Árendáns és portzellán Fabrikáns”, „Herendi Porzellán Fábrikás”, „Herendi lakos s Fabrikáns”. Ő magát 1837-ben „Inhaber von Steingut-Fabriqu zu Herend”-nek titulálja abban a kérvényében, amelyben Sopron város tanácsától kéri, hogy a Kecsképaták völgyében imitt-amott szabadon heverő kovaköveket összegyűjthesse és szabadon elvihesse.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Mihalik Sándor: *Stingl Vince* „sopronyi nemtelen plebejus”, a herendi gyár alapítója / V.

V.

Lapozzuk fel mi is a korabeli régi hírlapok betűrengeteibe temetett és rejtező beszámolókat, a szemtanúk, kortársak, a késői visszaemlékezők leírásait a herendi gyár kezdeti küzdelmeiről, *Stingl* harcairól, társai törekvéseiről, nehéz munkájáról, a fazekak készítésétől a kőedénygyártáson át első porcelánpróbálkozásáig, a herendi porcelán készítéséhez való eljutásáig.

A legértékesebb tájékoztatás a Budapesti Látogatók Lapja 1891. december 20-i számában (IV. Évfolyam, 12. szám, 23–26 old.) magyar, francia és német nyelven közreadott és a Pápai Közlöny I. évfolyamának 1891. évi karácsonyi számában megjelent „A herendi porcellángyár” című cikk. Érdekes, hogy ezek éppen *Stingl*-nek *Fischer* által a herendi gyárból való kitűrése ötvenedik évfordulóján jelentek meg. A két cikk részbeni szövegazonossága arra vall, hogy mindkettő azonos szerző tolla alól került ki. A gyár történetét és helyzetét ismerő, az ügyekbe és mesterkedésekbe beavatott névtelen szerző segítségével végre feltárul előttünk Herend titka:

336. „A harmincas évek közepe-táján kezdett a herendi gyár ösmerté lenni s 1839-ben vett nagyobb terjedelmet, munkakört, midőn végre hosszas vajudás után sikerült türethető porcellánt csinálni.”

„Az edénykészítést a mostani gyár helyén *Stingel Vince* pápai kártyafestő, majd ugyanott bögrefestő kezdette meg valami *Paffmann* nevű mintázóval társulva, kikhez a Szepességről egy *Pullmann* nevű edényes csatlakozott.”

„Termékük ónmázás fehéredény volt, s miután anyagilag nem jövedelmezett, kísérleteket tettek a porcellán előállítására. Évekig sikertelenül fáradtak, míg végre *Paffmann* unszolására Csehországból hozattak anyagot és mázt s mellyel mégis könnyebben boldogultak.”

Ezzel – a porcellángyártás küszöbére érkezve – lezárult az a keservekkel teli első munkaszakasza, amelyet a Pesti Hírlap 1842. február 3-i számában, a 80–81. oldalon közreadott „Vidéki levéltárca” („Honi művészet”) című névtelen cikkben a következőképpen írnak le: „Herend veszprémmegyei helység közelében már 14 évvel porcellán anyag fedezettett fel s azóta szüntelen tettek kísérletek porcellán készítésére; de ezek 11 év lefolyta alatt csak tökéletlen sárga szürke színű idomtalan s hólyagos anyagu készítményekre vezettek.”

Érdemes a cikk további részleteit is átmenteni, mert amikor rámutatunk a nyersanyagok részben Herend környezetében, részint Vas és Sopron megyékben való könnyű beszerzésének lehetőségére, az építési anyagok olcsóságára, a gyártmányok kiégetéséhez szükséges tűzifa bőségére, egy ottani gyár hasznára, azonkívül a munkálatokhoz szükséges óriási és nehéz teendőkre, közvetve tulajdonképpen a *Stingl*-gyár elé tornyosult feladatokat, heroikus küzdelmeket idézik és vázolják, ezenkívül arról is hírt adnak, hogy Veszprém megye rendei – ha anyagilag nem is támogatták – mégis büszke reménységekkel éveken át kísérték figyelemmel, egy porcellángyár létesítésének óhajlásával a herendi porcelánkészítési törekvéseket.

„Ha tekintetbe vesszük – mondja a cikk –, hogy itt egy földnem magában a helységben (Herenden), két jegedek kőnem innét egy óra negyednyire, más két anyagnem egy órányira, továbbá egy más földnem ismét Fejér-bányavirág pedig Vas és Soprony megyékben található; ha tekintetbe vesszük, hogy itt a tűzifának, melly e műterméknél főként szükséges, ölet 5 váltóforinton vehetni, s hogy az építési szereket szintén nagyon jutányos áron kaphatni, például 1000 db téglát 9 váltóforinton, egy mérő meszet 24 váltókrajcáron; ha továbbá egy itteni gyárnak hasznait felhozni akarván, nem feledjük, hogy kies tájon és hazánk egyik

legélénkebb országutja melletti fekvésénél fogva helyben tetemes áru-keelésre számíthat, s egyéb kedvező körülményeket nem is említünk; valóban sajnós lenne, ha mi mind ezek mellett mégis, más országok példájára mellyek porcellán készítésre szinte csak nyers anyaggal bírnak, e részben kielégítő készítményeket nem volnánk képesek előállítani.”

„A természet dus ugyan adományokban, noha bőségszarvát mindenütt kiönté felettünk: de ezek sehol sem élvezhetők azonnal; s ezáltal csak javunkat kívánta, mert munkásság- és szorgalomra serkent bennünket; a nyers anyagot, melyet nyújt, munkás kezeknek kell megtisztítani, s feszített erőnek megvizsgálni, felhívja a találékony ész, hogy a másunnan szerzett anyagot szinte alkalmassá tegye s mindkettőt összekösse, mert csak így élvezhetjük azon örömet, hogy a kemény kő egy, tarka szinekkel s aranynyal ékesített átlátszó edényé változzék s a természettől vett szikrát adó keménységűt ismét visszanyerje. Az olvasztó kemenczének, melly a kődarabot hiány és folt nélkül kiadja, még a szinek jóságát, a festés finomságát s a simítókemence pontos és el nem mulasztható szemmel tartás által elérhető igazi kiégését kell bevárnia; ez ismét [337](#)ugy a munkásoknál, mint az edénydarabokban s ezekhez szükséges minták a tokokban szigoru pontosságot kíván, valamint az anyagok kellő keverésében ismét a malmok pontos működése, ezt pedig a kölyüé föltételezi, mi ismét hengerétől s az iszapok elégséges felolvasztásától függ; mind ezeket pedig az építés pontos minőségének és még sok egyéb ismeretek – s készülteknek kell megelőzni. Igen természetes tehát, hogy e megye rendeinek éveken át táplált s mindig élénkebbé vált azon óhajta, miszerint egy porcellángyár létrejöttét szerették volna szemlélni, gyakorlati ismeretekkel s a szükséges segédmodokkal bíró egyed hiánya miatt sokáig nem teljesült.”

A nyomorúságos körülmények, mostoha adottságok ellenére *Stingl*nek mégis sikerült herendi gyárában porcelánt is készíteni. És még azokban az időkbén, amikor sem *Fischer Mór*, sem a Pápáról átkerült *Mayer János* nem tette be lábát az ő herendi műhelyébe. *Fischer* csak 1839 közepén bukkant fel Herenden, 1837 és 1838-ban még mint „a gyár fogalmához nem is értő”-nek, az ő „kezén vesztegett” bérletként a pápai nagy kőedénygyár, amelyben nagyobb anyagi haszon érdekében „csak edényt és sokat akart gerentséltetni”, „mitsém ügyelvén annak kelleti jóságára”.[35\(147\)](#)

Nemcsak a herendi gyár alapítása, hanem annak kőedénygyárból a porcelán készítésére alkalmas felfejlesztése, az első porcelánpróbák, a massa porcelánná való kiégetéseink elsősége, dicsősége mind *Stingl* érdeme. A megbecsülés is személyét illeti, mert mindezekkel a herendi gyárnak *Fischer Mór* által 1839-ben vélt és hirdetett alapítását évekkel megelőzte.

Mindezt cáfolhatatlanul bizonyítja *Pap Gábor* ügyvédnek a „Hasznos Multságok”-ban 1837. július 12-én közreadott cikke.[36\(148\)](#) Híradásából következőképpen úgy látszik, nemcsak hallott *Stingl* munkájáról, hanem őt személyesen is ismerte. Az állítja, hogy *Stingl* a bécsi porcellángyártól került Magyarországra és „Herenden Veszprémből Pápára vezető országutban kicsinben kőedény égetéssel foglalatoskodott, s a közben azt tapasztalta, hogy a porcellán mázhoz megkívántató kőből hegysorok vagynak, s Herenden több lakházak abból vagynak épülve. Ő bár kiskörű és szegény, mégis tapogatólódásaival a porcellán több alkotó részeit is kinyomozván, feltette magában hogyha sikertelenül is kárával, próbához fog. – Áldozott valóban mivel első próbája, az égető edények (Kasten) összeolvadása miatt füstbe ment; – annyit mégis látott, hogy a csomókba olvadt égető edények közül kitűnő porcellán darabok valóságos porcellánok legyenek. Másodszori próbáját oda vitte, hogy a kiégett edények fél általlátszók, égő fényűek, a sütést kiállók, szerfelett erősek és, színre is hasonlók a Bécsi porcellánhoz, s a gyáros állítása szerint, ha egy égető kemenczének felállításával pártfogoltatnék, a legszebb porcellánt állítaná a világ eleibe.”

[338](#)Íme 1837-ben Herenden minden készen van. Csupán egy égető kemencével kellett volna őt pártfogolni.

Stingl melletti társadalmi kiállásra, anyagi támaszokra, megsegítésre lett volna szükség, mert kevés volt, mitsem lendített a megyei rendeknek az az éveken át táplált és egyre élénkebb óhajta, hogy egy porcelángyár létrejöttét szerették volna szemlélni.

A lezajlott események mutatják, hogy főleg a gyakorlati ismeretekkel és a szükséges segédmódokkal bíró egyén hiánya miatt nem teljesült sokáig *Stingl* álma. Ha anyagi támogatásban részesül, kölcsönökhöz jut és rendezettebb pénzügyi helyzet teremtődött volna, maga *Stingl* is mindent meg tudott volna valósítani. Amikor elért éppen a beteljesedés küszöbéhez, pénztelensége, meddő anyagi helyzete miatt 15 évi herendi munkásságának minden gyümölcse a pápai köedénygyár bérletéből kikopott *Fischer* ölébe hullott. Elbukásának drámáját a Pápai Közlöny 1891. évi 24. számában találjuk leírva: „Midőn hire ment sikerüknek, *Fischer Mór* tatoi ló- és gubacskereskedő ajánlkozott, hogy hajlandó vállalatukhoz a szükséges tőkével járulni, ha őt is társul veszik. *Stingl* örömmel vette az ajánlatot, annyival is inkább, mert a hosszas és költséges kísérletek csekély vagyonát máris fölemésztették. *Fischer* közbenjárása kölcsön alakjában történt s mivel *Stingl* a kölcsön lejáratakor nem tudta visszafizetni, a kicsiny telep egészen *Fischer* tulajdonába jutott.”³⁷⁽¹⁴⁹⁾

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században

339 Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században

A 19. század a kapitalizmus kialakulásának kora hazánkban, történelmi eseményekben és politikai mozgalmakban gazdag. Politikai életét elsősorban a reformkor mozgalmi, a szabadságharc és bukása, függetlenségi törekvések és a kiegyezés eseményei jellemzik.

A század kultúrája és művészeti törekvései szerteágazók, irányzatai sokrétűek és ellentmondásoktól terhesek. Építésze: a preromantika, klasszicizmus, romantika és az eklektika csak formajegyiben önálló építészeti irányok, egymástól el nem választhatók. A kor építészeti jelenségeit indokolt az ismert stílusformák egymással való összefüggésében, egységes szemlélet alapján, együtt vizsgálni.¹⁽¹⁵⁰⁾

Sopron városi fejlődésének gazdasági, politikai és kulturális mozgatóerőit lényegében a vázolt folyamatok határozzák meg. A város fejlődése bizonyos mértékben mégis önálló, sokban különbözik az általános magyar fejlődés irányvonalától, így, ellentétben többi városunkkal, Sopronban a szabadságharcot követő években a leggyorsabb a fejlődés üteme, a kiegyezést követő években pedig lassul. A 19. században a gazdasági és politikai téren megtett út egészében mégis nagy, a város fejlődése, a városias növekedés üteme jelentős.

A város lakossága egy évszázad alatt közel megháromszorozódott: a lélekszám 12 578-ról²⁽¹⁵¹⁾ 33 473-ra³⁽¹⁵²⁾ emelkedett, a házak száma 810-ről⁴⁽¹⁵³⁾ 1837-re⁵⁽¹⁵⁴⁾, a lakások száma pedig 2835-ről⁶⁽¹⁵⁵⁾ 6731-re⁷⁽¹⁵⁶⁾ nőtt. Az építetők száma jelentősen megnövekedett, körük pedig kitágult. A 17–18. századhoz képest lényegesen megváltozott az építetők réteg közötti számbeli arány. Ez a változás a 19. század társadalmi és gazdasági fejlődésének eredménye, érdemes valamivel részletesebben megvizsgálnunk.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építetők a 19. században

Építetők a 19. században

Az elmúlt évszázadok építőtevékenységét általában a magánépítetők határozták meg. A 19. század elején a magánépítkezések mellett egyre nagyobb jelentőséget kapnak az állam, a megye és város, közigazgatási, politikai és gazdasági szervek építkezései. Az építetők sora társadalmi szervezetekkel, kulturális intézményekkel, egyesületekkel és alapítványokkal gazdagodott. A közületi építetők számának és jelentőségének megnövekedésével a korábbi időkkel [340](#)szemben bizonyos új vonások is megmutatkoztak az építkezésben. Ezek közül csak néhányat kívánunk kiemelni.

Az állami, megyei és városi építkezések költségeinek egészét, vagy bizonyos részét az állam fedezte, így az épületek kialakításába erősen beleavatkozhatott. A tervek felülvizsgálásához jó nevű, országos tekintélyű szakembereket vontak be, és előfordult, hogy a terveket tanácsukra módosították is. [8\(157\)](#) Ez a jelenség inkább a század első évtizedeire jellemző, később általánossá vált a gyakorlat, hogy a nagyobb állami építkezéseket nem helybeli, soproni, hanem általában fővárosi építészekre bízták. Erre a kérdésre a kor soproni építészeinek felsorolásánál még vissza fogunk térni.

A kollektív építetők tapasztalatlansága és bizonytalansága, a felelős építetők között fennálló véleményeltérések gyakran hosszú vitákra, alaptalan huzavonákra vezettek. A város tanácsa nagyvonalúbb építetőnek bizonyult. Nagyobb volt a függetlensége, már összetételénél fogva is, hiszen a tanácstagok maguk is jelentős magánépítetőként szerepeltek, így építészeti kultúrájuk is szélesebb körű, igényeik is megalapozottabbak voltak.

Bár az egyházi építetők jelentősége a 19. században csökkent (Sopronban a barokk kor is viszonylag kevés ilyen célú épületet emelt), a század második felében mégis jelentős számban szerepeltek az építetők között. Az egyházi szervezetek a templom- és zárdaépítés mellett kulturális jellegű épületek, iskolák, szeretetházak építésében is részt vállaltak. A katolikus orsolyiták és „szürkek” rendje, az evangélikus egyház és a zsidó egyházközösség egyaránt építetett. Kapcsolataik és anyagi erejük alapján az igényes és tapasztalt építetők közé soroljuk őket.

A magánépítetők jelentőségüket az állami, megyei és városi építkezések megnövekedése ellenére sem veszítették el, de a 18. századhoz képest közöttük bizonyos számszerű és jelentőségbeli változás mutatható ki. A főúri és középnemesi építetők száma a barokk építészethez képest csökken. [9\(158\)](#) Ki kell azonban emelnünk, hogy a számszerű csökkenés ellenére Sopron 19. századának építészete nem képzelhető el a főúri mecénások, elsősorban a Széchenyi család építőtevékenysége nélkül. Jelentőségük a város szempontjából csak a század második felében csökkent.

A 19. század legjelentősebb magánépítő rétegét az ipari és kereskedelmi tőkével rendelkező családok képviselik.

A soproni ipar és kereskedelem nagyobb arányú fejlődésének akadályai ismertek, [10\(159\)](#) mégis jelentős annak az iparos és kereskedő rétegnek a gazdasági ereje, amely a 19. század elején a kisiparos és kereskedő rétegből kiemelkedik és megindul a kapitalista fejlődés útján. (A gyártulajdonosok közül: Rupprecht János, Hillebrand Vince, a Seltenhofer család, Zettl család stb.; a kereskedők: Lenck Samu, Flandorfer Ignác, Hofer Péter, a Russ család stb.) A két csoporton belül a kereskedő családok, ezen belül is a mezőgazdasági termékekkel (bor, búza), ill. fűszer- és gyarmatáruval kereskedők gazdasági ereje a jelentősebb, [341](#)nevük szerepel a leggyakrabban az építetők között. Ez a réteg lényegében német műveltségű, kapcsolata az

osztrák fővárossal mind gazdasági, mind kulturális téren igen szoros. Fontos megjegyeznünk, hogy építkezéseik egy részét csupán tőkebefektetés és nem egyéni igényeik kielégítése céljából kezdeményezték. A bérházépítés már a 19. század elején jelentős, fontossága a város lakosságának növekedésével a század ötvenes éveiben tovább nőtt és a század végéig kamatozó befektetésnek bizonyult. A város patrícius rétege továbbra is jelentős ház- és telektulajdonnal rendelkezik, szerepe a város vezetésében nem csökken. A patrícius családok egy része a köztisztviselői pálya felé, másik része pedig értelmiségi állásba kerül, és mint ilyen Sopronban továbbra is jelentős építető réteget képvisel. Gazdasági téren azonban a kapitalista nagyiparos és nagykereskedő réteg mellett visszaszorul, sőt a 19. század ötvenes éveitől politikai hatalmát is megosztja velük.¹¹⁽¹⁶⁰⁾ Kultúrája, műveltsége magas színvonalú, kapcsolatai széles körűek.

A városi kispolgárság, kézműiparral foglalkozó iparosok és a külvárosban élő parasztréteg számbeli aránya nagy, jelentősége csak a század végén csökken. Építési igényük kevésbé jelentős. Általában ők a külvárosi földszintes lakóházak építetői.

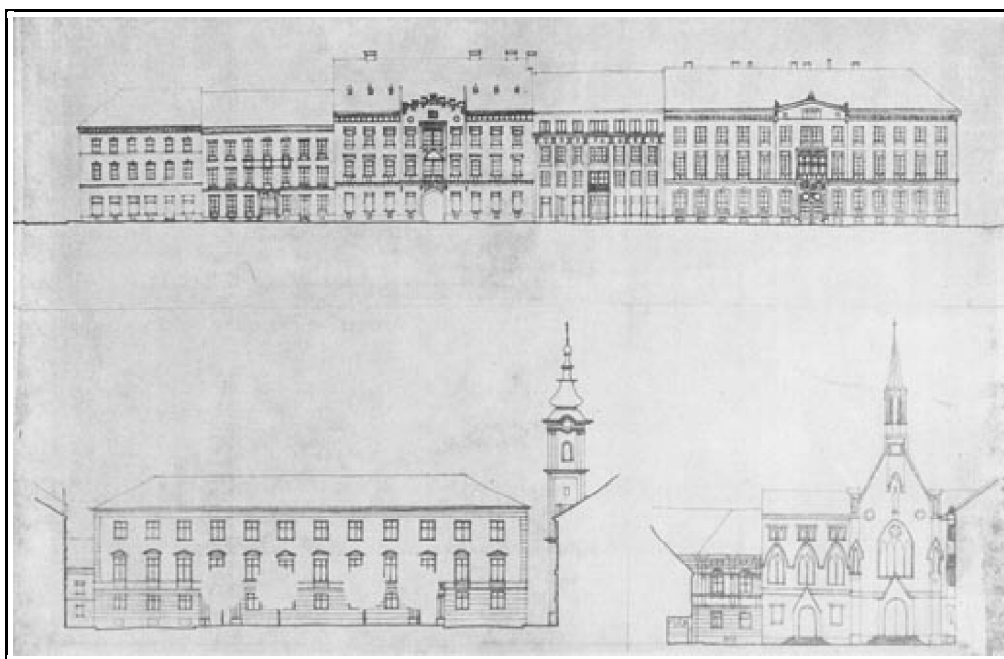
A város plebejusrétege, az alakuló és erősödő városi proletariátus önálló építési igénnyel a 19. században sem léphetett fel.

Foglaljuk össze röviden a Sopronban működő 19. századi építőmesterek, építészek és építészdinasztiák legfontosabb adatait! Ezen belül szólunk a soproni építészek szakmai kapcsolatairól, iskolázottságuk jellemző vonásairól, a soproni historizmust alakító építészeti hatásokról és jellegzetességeit kialakító helyi hagyományairól. Vizsgálatunkat a soproni építőszervezet jellegzetes fejlődésének és fokozatos átalakulásának figyelembevételével végezzük.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építészek a 19. századi Sopronban

Építészek a 19. századi Sopronban

A 19. század első évtizedeinek építő és tervező tevékenysége jórészt az építőcéh keretei között zajlik. Az építőcéh tagjai mellett nagy jelentőséget kapnak a városban az Esterházy család udvari építészei, a hercegi építészhivatalnokok is. Az utóbbiak közül kiemeljük a barokk építészetből a klasszicizmusba való átmenet fontos egyéniségét, Ringer Józsefet (1753 ? –1833), aki az evangélikus templom megépítésével a klasszicizáló barokk építészet közép-európai jelentőségű alkotását hozza létre. A templom nagyvonalú téralkotása a klasszicizmus jellegzetes térformálása felé mutat.

3421. ábra. Jellegzetes városi terek Sopronban a 19. század folyamán. Fent: a Széchenyi tér északi térfala. (Széchenyi tér 17–21.) Balra lent: A Széchenyi tér keresztmetszete a Széchenyi palotával (1. szám) és akácfasorral. Jobbra lent: az Orsolya tér keresztmetszete a templommal

A soproni klasszicizmus kialakulása két jelentős soproni építészdinasztia, a Hild és a Handler család munkásságának kezdeteivel esik össze. Munkásságukkal kapcsolatban néhány fontos megjegyzést előre kell bocsátanunk. A Hild család Klattauból (Klatovy, Csehszlovákia), a Handler család pedig Kismartonból települt Sopronba. A Hild család munkássága két, a Handler családé pedig három alkotó generáció munkássága, lényegében az egész 19. századot végigkíséri. Jelentős alkotásaik jórészt Sopronban épülnek fel, bennük a 19. század egyes stílusirányzatai, a klasszicizmus, a korai és fejlett romantika szervesen, jellegzetes átmenetekkel alakulnak egymásból, és részletalakításukban nagyon 343korán elérkeznek az eklektika jellegzetességeihez. Művészetük viszonylag egységes, belső fejlődés eredménye, alkotásaik jellegzetesen soproni alkotások.

A Hild család első tagja Hild Vencel (–1834), 1813-ban kapott polgárjogot. Munkásságát a bécsi későbarokk, klasszicista építészet hatása jellemzi, legfontosabb alkotása, a soproni volt Megyeháza épülete. Fia, Hild Ferdinánd¹²⁽¹⁶¹⁾ a klasszicizmusból a romantikába való átmenet jellegzetes képviselője (–1875), munkássága a sajátos klasszicista-romantikus bérháztípus kialakításával nyer jelentőséget. Hild György jelentősége kisebb, kevés önálló alkotását tartjuk számon. Kérdéses, hogy lakóházát, a Kőfaragó tér 3. sz. házat ő tervezte-e; mindenesetre a kor stílusirányzatainak jellegzetes megnyilvánulása: rendszerében klasszicista, részleteiben a romantika formái mellett reneszánszra utaló részletalakítást találunk. A Hild család építész tagjai jól ismerték koruk építéstechnikáját; szerteágazó, sokrétű munkásságukat számtalan épület, épületátalakítás, sok megvalósult és megvalósulatlan terv jelzi. Alkotásaikat szakirodalmunk a magyar építészet kiemelkedő alkotásai után, a jó átlagba sorolja; a Handler család, elsősorban Handler Nándor egyénisége a 19. század második harmadának élvonalába tartozik.

A család első soproni tagja, Handler Jakab (1765–) 1803-ban jut polgárjoghoz Sopronban. Fennmaradt alkotásai – többnyire emeletes lakóházak¹³⁽¹⁶²⁾ – jellegzetes koraklasszicista épületek, részletformálásuk

nem mentes bizonyos provinciális jellemvonásoktól.

Handler József (1796–1881) Handler Jakab fia volt, szakmai ismereteit minden bizonnyal apjánál szerezte meg. Tervező munkássága lényegében 1835-től 1855-ig, fiának, Handler Nándornak a vállalkozásba való belépéséig terjed. Építészeti felfogását megfelelően megalapozott szakmai ismerete mellett üzleti érzék és szervezőképesség jellemzi. Bár tervei részletformálásukban romantikusak, alapvetésben nem szakítanak a klasszicista hagyományokkal.¹⁴⁽¹⁶³⁾ Tehetsége, művészete nem emeli a kezdődő romantika magyar átlaga fölé.

A század legjelentősebb építész egyénisége Handler Nándor (1836–1888).¹⁵⁽¹⁶⁴⁾ Handler József fia, munkássága majdnem élete végéig apja építési vállalkozásához kapcsolódik. A fejlett romantika képviselőjeként indul pályáján, első alkotásai magas színvonalú szakmai iskolázottságra vallanak, bár tanulmányainak helye tisztázatlan. Alkotásaiban meghatározza a soproni romantika jellegzetes formanyelvét, amely szerves belső fejlődés során sajátos eklektikus formáláshoz vezet. Tehetséges, alkotó építész, ³⁴⁴ széles körű szakmai műveltsége mellett munkáiban helyi építészeti hagyományokra is támaszkodik. Tömeg- és téralkotása, alaprajzainak szervezése, felület- és részletalakítása egyaránt igényes, mértéktartó és eredeti.

A 19. század második felében a Sopron részére tervező építészek száma megnő: már a század elején a helyi mesterek mellett több – főleg hercegi építészivatalnok – munkásságáról számolhatunk be: a régi kaszinó átalakítási terveit a bécsi Löszl Ferenc készíti, a színház megvalósításával kapcsolatban Löszl mellett Stampf Ferenc hercegi építész is készített terveket. 1862–63-ban a bécsi Förster Lajos építi az evangélikus templom tornyát.

A 19. század utolsó évtizedeinek rohamosan növekvő számú állami építkezései egyre több bécsi és budapesti építész munkásságát kötik hosszabb-rövidebb ideig Sopronhoz. Jó nevű, országSZerte foglalkoztatott és elismert építészekkel találkozunk: a bécsi Hinträger Mór tervezi az új városházát és a Pannónia szállót, a budapesti Hausmann Alajos tervei alapján a Felsőbb Leánygimnázium, Alpár Ignác tervei szerint pedig a Honvéd főreáliskola épül. A felsorolt építészek a hazai, ill. európai építészet gyorsan változó, szélsőséges ízlésirányzataihoz igazodnak; soproni alkotásaik igényességben és eredetiségben nem érik el saját, máshol megvalósult épületeik színvonalát.

Az állami építkezéseken kívül magánépítkezéseken is szép számmal dolgoznak nem helyi építészek. Közülük két építész, Hofer Ottó és Schöne Lajos munkássága érdemel említést.

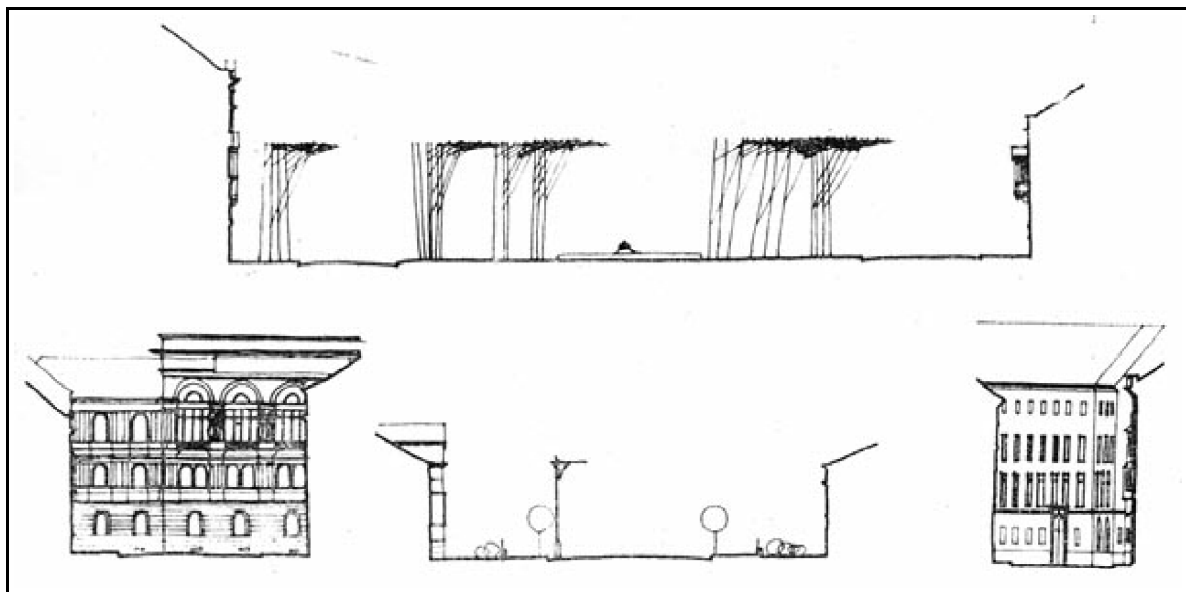
Mindkettőjüknek Bécsben volt tervező irodája, Sopronban azonban szinte állandóan építettek. Hofer Ottó (1847–)¹⁶⁽¹⁶⁵⁾ tanulmányait Bécsben és Stuttgartban folytatta, Hasenauer mellett a Burgtheater tervezésén dolgozott. Alkotásait általában a bécsi eklektika klasszicizáló hangvétele jellemzi, formálása mentes a későeklektika formai tobzódásaitól. Schöne Lajos¹⁷⁽¹⁶⁶⁾ legfontosabb soproni alkotásában, a Russ-villa kerti szárnyának architektúrájában hasonló jellemvonások jelentkeznek.

A 19. század utolsó évtizedeinek építési feladatai közül a jelentősebbek jórészt nem helyi építészek rajzasztalán születtek meg. Handler Nándor halálával – aki apja mellett szinte kizárólag tervezési munkával foglalkozott – a tervező építész típusa hosszabb időre eltűnt Sopronból. A 19. század utolsó éveinek helyi mesterei általában építési vállalkozók, akik tervezéssel is foglalkoznak. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a 19. század az előző évszázadoknál sokszorta nagyobb mennyiségű építési feladat megoldását követelte. A nagy képzettségű, tehetséges építőművészek száma nem növekedett az építési feladatokkal arányosan. A feladatok mennyisége és jelentősége azonban alkotót követelt. A 19. század

megteremtette az építész elterjedt segédeszközét, a mintakönyvet, kész alaprajzi megoldásokkal, építészeti részletekkel, formai példákkal. Ezek a mintakönyvek alkalmasnak bizonyultak arra, hogy segítségével kisebb tehetségű, átlagos képzettségű építészek is viszonylag jelentős [345](#)méretű épületeket tervezzenek és kivitelezzenek. Ez a módszer maga után vonta az építészeti átlagszínvonalának csökkenését.

Jellemző a nagy számú és gyakran azonos építészeti feladat megoldására az is, hogy egyes épületeket újra meg újra megépítettek, bevált terveket többször felhasználtak, ill. adaptáltak. Csupán egy példát hozunk fel: az Erdészeti és Faipari Egyetem (volt Honvéd főreáliskola) terveit több helyen – így pl. Temesváron is – megvalósították.

A Schármár család idősebb tagja, Schármár János [18\(167\)](#) 1869-ben telepedett le Sopronban, a szlovákiai Koskából származik (1840–1933). Épületein a reneszánsz elemek dominálnak, fegyelmezett, igényes szervezésű épületei alapján a magyar koraeklektika átlagos színvonalán mozog. Fia, Schármár Károly későeklektikus munkássága már a szecesszió irányzataival keveredik, nem mentes formai ellentmondásoktól.

2. ábra. Jellegzetes utcakeresztmetszetek Sopronban a 19. század folyamán. Fent: Május 1. tér. Balra lent: Köztársaság utca a volt kaszinó (Művelődési ház) épületével. Középen a Kossuth utca előkertés beépítéssel. Jobbra lent: a Szent György utca

Schneider Márton 1874-ben került Sopronba. Zürichben tanult, Grazban és Bécsben dolgozott. Munkáin a német és németalföldi reneszánsz formai jegyei jelentkeznek. [19\(168\)](#) Középületek mellett ipari épületek tervezésében és kivitelezésében is részt vett. A város léptékét figyelmen kívül hagyó tömegformálása, a történelmi formák és részletek sokfélesége munkásságát nem emeli a kor átlagába. – Ullein József [20\(169\)](#) (1859–1915) szintén Bécsben szerezte szakmai ismereteit, többek között Hansen tanítványa volt. A historizmus utolsó szakaszának jellegzetes képviselője.

[346](#)Külön tanulmányba kívánkozik a Stornó család tagjainak munkássága. Műemlékhelyreállításai, restaurálási munkái a historizmus jellegzetes történet és technikai szemléletét – a purizmus gondolatának megvalósítását – tükrözik. Munkásságuk színezi – egyes esetekben befolyásolja is – a kor helyi építészeti

ízlésének alakulását. Id. Stornó Ferenc (1821–1907) munkásságát a pannonhalmi apátság restaurálása során végzett munkája alapján szakirodalmunk tárgyalja és bírálja. Stornó Kálmán (1858–1934) a bécsi akadémián tanult, szemléletét szintén erősen befolyásolta a purizmus elmélete. Munkásságuk valószínűleg elősegítette, hogy a gótika formái a város historikus építészetében egészen a századfordulóig továbbéltek.

A városi főmérnök tisztségét betöltő Hasenauer Márton (1800–1856), Hasenauer Ágost és Wälder József (1862–1913) munkásságára a későbbiekben még kitérünk.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / A soproni építőipar a 19. században²¹

A soproni építőipar a 19. században²¹⁽¹⁷⁰⁾

A 19. század építésze ugrásszerűen megnövekedett számú építési feladattal találta magát szemben: az építőipar nagyarányú fejlődése elkerülhetetlen volt. Az építőipar erősödését Sopronban is a szakmunkások és segéd munkások számának növekedése, a szakágak differenciálódása jellemezte.

Adataink ezzel kapcsolatban egyelőre szórványosak és pontatlanok: 1823-ban a kőművesszakmában összesen 48 fő dolgozott, 1900-ban 98. A cserépfedők száma 7-ről 27-re, az üvegeseké 6-ról 8-ra, a szobafestők és a mázlok száma pedig 5-ről 35-re emelkedett e közel háromnegyed évszázadnyi időközben. Adataink szerint az ács mesterek száma 1828-ban 5, 1900-ban pedig 15 volt. Az épület-lakatosipar 1900-ban 122 főt, a bádgosipar 21 főt foglalkoztatott.

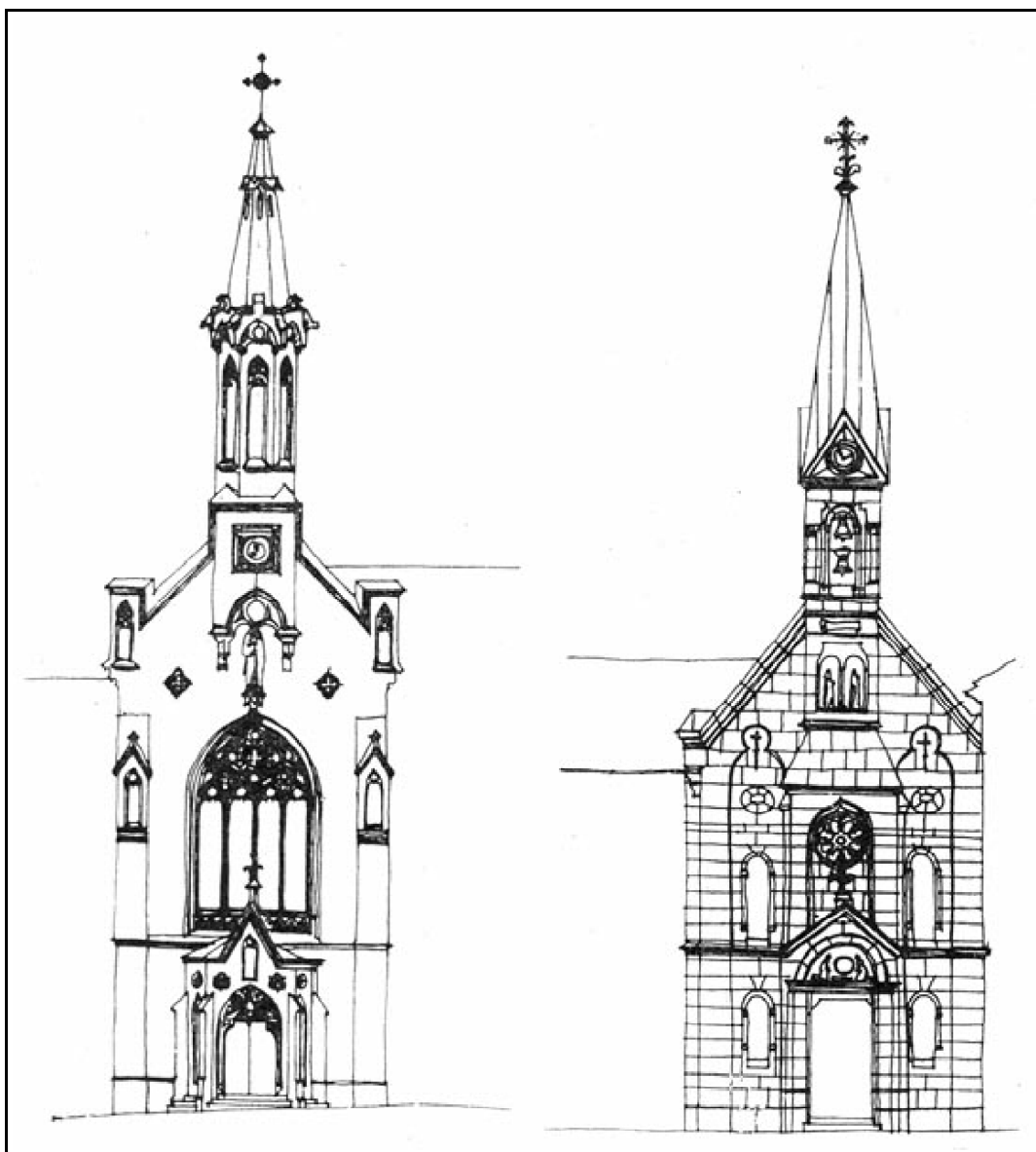
A soproni építőipar szervezetére a 19. század második felében a lassú átalakulás jellemző: a céhszervezet fokozatosan elveszti jelentőségét,²²⁽¹⁷¹⁾ feladata egyre inkább csak a szakmunkás nevelés marad. Bár formailag még a század második harmadában is fennáll, keretein belül kapitalista jellegű építési vállalkozások fejlődnek ki. Ilyen építési vállalkozás volt Handler József építőmester vállalata is. Az 1900-as népszámlálás adatai szerint Sopronban a századforduló idején három harminc főnél több dolgozót foglalkoztató vállalat működött, a legnagyobb építési vállalat a rendelkezésre álló adatok szerint 62 szakemberrel dolgozott.

Az építőanyagipar fejlődésére vonatkozólag néhány adatot ragadunk ki.

A század első felének építőanyagiparáról az 1847-ben megtartott Iparkiállítás ismertetője ad – számszerűleg talán némileg pontatlan, de – igen érdekes képet. 1847-ben öt tégláégető kemence működött a városban, termelése összesen négy és fél millió téglát; 1867-ben nyolc tégláégető volt. Bár ez a szám a századfordulóig nem is változott, a termelt téglák száma már 1867-ben megközelítette a 20 milliót. A téglagyártás 1900-ban közel 200 munkást foglalkoztatott. A mészégetés is jelentős szerepet kap a 19. században. A század negyvenes éveitől kezdve a soproni mészégetők fedezték a város egész építőmész szükségletét; 1867-ben már hat kemencében égették a meszet. Megőrizte jelentőségét a soproni kőfaragó ipar is. Nyersanyagát a környékbéli ³⁴⁷bányák: a margitbányai és a fertőrákosi kőbányák adták. Ha az 1847. ipari kiállítás ismertetőjének adatai a valóságnak megfelelnek, akkor a három soproni kőfaragó műhelyben évente 28 000 köbláb (kb. 900 m³) követ dolgoztak fel. Az asztalosipar a 19. század utolsó éveiben 57 szakmunkást foglalkoztatott. A századforduló idején, ha nem is nagy számban, foglalkoznak már a gipszégetés mellett Sopronban cementgyártással és cementáru termékek előállításával is (3, ill. 4 fő).

A vázolt fejlődés nem volt egyenletes, a kiegyezés után üteme csökkent. A szakemberek számbeli

növekedését nem követte mindig a szakmai színvonal emelkedése. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1863–65. évi jelentése az építőipar szakmai színvonalának csökkenését a kisigényű építetők építési szükségletének növekedésében látja: „az olcsóbb kiállítás kerestetik.”²³⁽¹⁷²⁾

3. ábra. Templomhomlokzatok. I. Balra az Orsolya téri templom (1862–3), jobbra az Irgalmas nővérek temploma (1887, Handler Ferdinánd)

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Új anyagok és épületszerkezetek a 19. században

348 Új anyagok és épületszerkezetek a 19. században

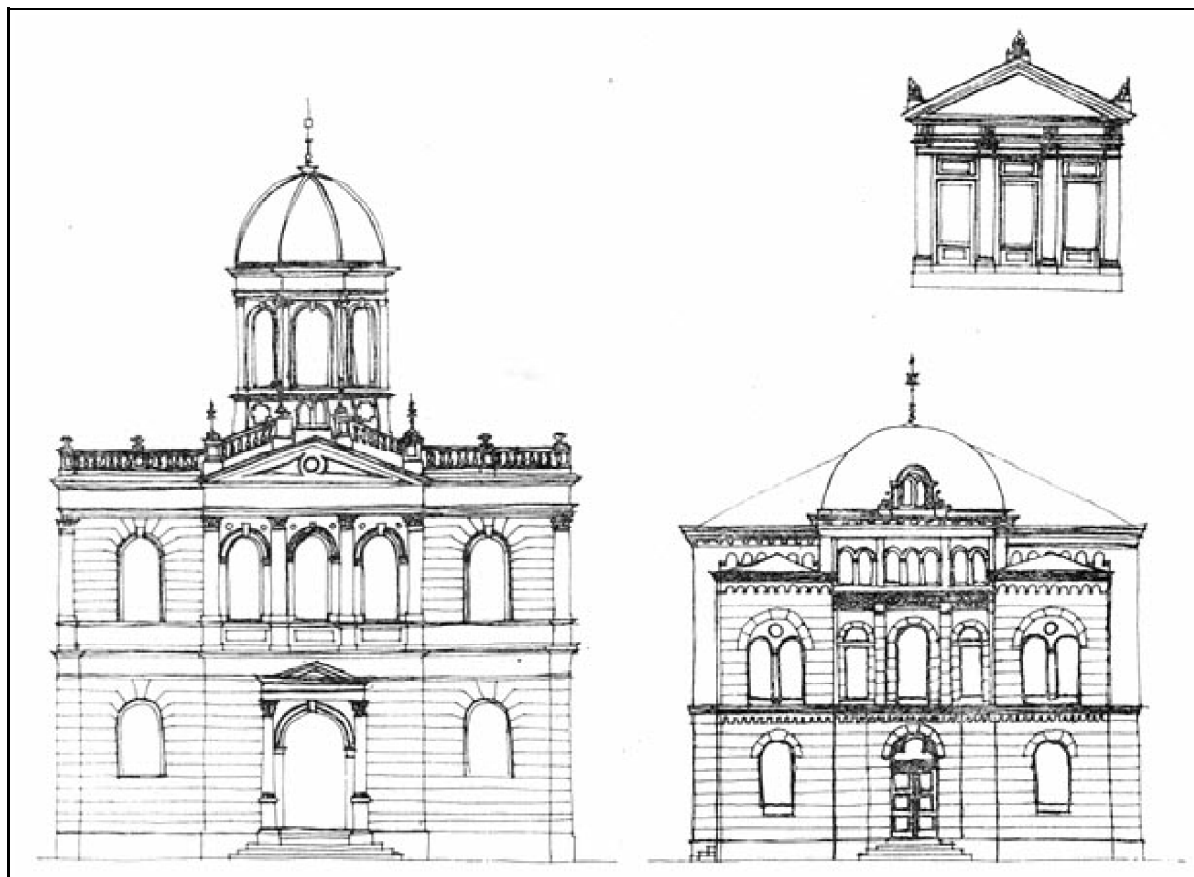
A 19. századnak számtalan új építőanyag (öntöttvas és acél, beton, vasbeton) felfedezését, ill. az építőiparban való alkalmazását köszönhetjük: a fejlődő gyáripár egyre korszerűbb anyagokkal és nagy sorozatban gyártott épületszerkezetekkel, a kor építéstudománya pedig sok új technológiai eljárással, méretezési módszerrel bővítette az építés lehetőségeit. Századunk építéskritikája súlyosan elmarasztalja a 19. század – ezen belül is a század második felének – építészetét, mivel véleménye szerint az új anyagokban és szerkezetekben rejlő építészeti lehetőségeket nem aknázza ki. Ezzel a váddal nem kívánunk itt szembeszállni, csupán azt vizsgáljuk meg röviden, hol és mikor jelentkeznek Sopronban ezek az új anyagok és szerkezetek először, és milyen módon befolyásolták az építészeti formálást.

A függőleges tartószerkezetek anyaga továbbra is a falazott téglá és kőszerkezet marad, öntöttvas oszlopot általában ritkán és kevésbé igényes helyeken alkalmaznak (pl. a Lenin krt. 77. sz. lakóház második emeleti függőfolyosóján, amely igen karcsú acéloszlop, dór oszlopot utánoz). A térlefedés és a nyílásáthidalás szerkezetei között a hengerelt folytacél gerenda használata a század hatvanas éveiben nagyon gyorsan elterjedt, és a 19. század végén az acélgerendák közötti boltozott téglafödém igényesebb épületeknél s nagyobb fesztávolságok mellett általánossá vált. (Acélgerendát először szintén a Lenin krt. 77. épületén alkalmazott az építész, Handler Ferdinánd.) Jelentős fesztávok áthidalására a 19. század végén acél rácsos tartót is alkalmaztak, bár általában faszervezettel kombinálva (Liszt Ferenc Kultúrház, volt Kaszinó nagytermének födéme, 1872).

A nyílászáró szerkezetek nagy részének anyaga továbbra is a fa marad, ipari épületeknél azonban elterjedten alkalmazzák a sajtolt acélprofilból készült szerkezeteket is. A külső kifelé, belső befelé nyíló ablakszerkezeteket is egyre gyakrabban váltják fel a külső-belső befelé nyíló szerkezetek. A század ötvenes éveiben terjedt el ez az új ablakkonstrukció, amely lehetővé teszi, hogy az ablakfelület a homlokzat síkjától visszalépjön és ezzel a nyílások plasztikája mélyüljön. (Lenin krt. 72. sz. 1862. homlokzati síkra helyezett, kifelé nyíló külső szárnyal, Lenin krt. 77. homlokzati síkból visszalépő, nagyobb plasztikájú ablakai, befelé nyíló szárnyakkal.) Az üzletek portáljai általában fából készülnek, kialakításuk legtöbbször igényes. (Lenin krt. üzleti portáljai, pl. Lenin krt. 74.) A homlokzatközelítéssel új homlokzatközelítő anyagokat is alkalmaznak: elterjed a vakolatlanul maradó téglafal (Mező u. 25. 1874. téglából kialakított építészeti tagozatai), továbbá a téglaburkolat (Május 1 téri József Attila Gimnázium 1886. téglaburkolata) és a kerámiaburkolat (Lenin krt. 62. sz. ház kerámia burkolata 1883-ból, Handler Nándor tervezésében). A 19. század soproni építészetének bizonyos rangot ad, hogy a homlokzati tagozatok legnagyobb része még a század végén is kőből készült, a követ ritkábban helyettesítik a románcement vagy gipsz vakolattal kialakított tagozatok (Köztársaság u. 1. vakolatból készült ablakkeretezései stb.). A gótikus és reneszánsz díszítőelemek általában gipszhabarccsal, ritkábban égetett agyagból készülnek; az ornamentikát általában kisebb táblákból alakítják.

Forradalmi változást hoz a 19. század az épületgépészetben: vívmányai Sopronban viszonylag igen gyorsan elterjednek. A lakóházak és középületek gépészeti berendezéseinek száma és színvonala megnövekszik (szennyvízlevezetés 1868-tól, gázvilágítás 1866-tól, vízvezeték 1872-től stb.). Központi fűtést lakóházakban ebben az időben még nem alkalmaznak, de az 1893-ban épült Pannónia Szálló központi fűtésű. Korszerűsödnek a higiéniai berendezések is (fürdőszoba, ún. „szagtalan árnyékszék”, WC-k már 1873-ban készülnek).

349 Építést Szabályozó rendeletek Sopronban

4. ábra. Templomhomlokzatok. II. Balra a neológ zsinagóga (Templom utca, 1874. tervezte Schármár János, a második világháborúban elpusztult). Jobbra fent az evangélikus temető csarnoka (1886), jobbra lent a ortodox zsinagóga (Papréti, 1891, tervezte Schiller János)

A 19. század építészetének fontos jellemvonása, hogy az építést a városok egyre inkább adminisztratív ellenőrzés alá vonták. Ez az általános jelenség Sopronban igen korán jelentkezett – hatása lépten-nyomon kimutatható –, ezért nagy figyelmet érdemel. A 19. század első jelentősebb építést szabályozó rendelete 1828-ban lépett életbe.²⁴⁽¹⁷³⁾ Több más magyar városhoz hasonlóan ekkor tiltották meg Sopronban az épületek lefedésénél az éghető anyagok alkalmazását. 1836-ban a városi tanács kibővített ülése elfogadta a 31 pontból álló Építési Szabályzat tervezetét.²⁵⁽¹⁷⁴⁾ A Szabályzat az építéssel kapcsolatos műszaki, tűzbiztonsági, balesetvédelmi szempontokat – részben még ma is helytálló és korszerű formában – rögzíti.

A Szabályzat legfontosabb intézkedése a Szépítő Bizottság (Bau- und Verschönerungscomission) létrehozása volt, amellyel a város fejlődésének, az építés ³⁵⁰ellenőrzésének hatékony formáját teremtették meg. (A Szépítő Bizottság létrehozása minden bizonnyal pesti mintára történt, maga az Építési Szabályzat

azonban három évvel megelőzte a pesti szabályzat életbe lépését.) A Szépítő Bizottság feladatát a Szabályzat az ellenőrzés mellett városrendezési elképzelések előterjesztésében, ill. megvalósításában jelölte meg. A tervek sorsáról az Építési Bizottság döntött. A benyújtott tervek elbírálásánál szakmai és esztétikai szempontok mellett következetesen figyelembe vették a városképi elképzeléseket is, a tervek egy részét városképi megfontolásból módosították, ill. átterveztették. A Bizottság a terv szerinti kivitelt is rendszeresen ellenőrizte.

A városszerkezet tervszerű fejlesztése terén állított célkitűzések megvalósításával a Bizottság adós maradt. Ennek okát elsősorban az általános városrendezési terv hiányában kereshetjük. A város fejlődését a 19. században nem szabályozta rendezési terv, csupán egyes utcák szabályozására, ill. új utcák megnyitására születtek tervek. A külvárosok szabályozására Hasenauer Ágost készített tervet 1880 körül. Az új városháza építésével kapcsolatban 1889-ben több városrendezési elképzelés is született, megvalósításukra – mint arra később részletesebben is kitérünk – nem kerülhetett sor.

Egységes, az egész városra érvényes rendezési terv csak 1905-ben készült, szerzője Wälder József városi főmérnök volt. A terv lényeges vonásaiban a historizmus korának városrendezési alapelveit tükrözi. A 19. század városfejlődésének legnagyobb hibája, hogy elmaradt a belső városmag és a több irányban fejlődő város többi területeit összekapcsoló közlekedési hálózat kialakítása, bár a historizmus több, önmagában jelentős színvonalú városképi együttest hozott létre.

A továbbiakban röviden összefoglaljuk, milyen fejlődést hozott a városszerkezetben a historizmus, hol alakultak ki jellegzetes új városképi együttesek. Ezen belül szólnunk kell arról, hogyan egészítette ki Sopronban a historizmus a meglévő városképet, általában milyen építészeti szemlélet alapján formálódtak a historizmus alkotásai a meglévő városképi együttesben. Vizsgálatunkat fejlődési irányokra bontva, városrészenként tesszük meg.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Sopron fejlődése a historizmusban, jellegzetes új téregyüttesek

Sopron fejlődése a historizmusban, jellegzetes új téregyüttesek

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Sopron fejlődése a historizmusban, jellegzetes új téregyüttesek / 1. Belváros

1. Belváros

A várfallal körülvett belváros városszerkezete Sopronban lényegében már a középkorban kialakult. Lényeges alaprajzi változást a barokk építészet sem hozott, a városias beépítés formájában azonban a 18. század utolsó szakaszában bizonyos léptéknövekedés indult meg. Ez a léptéknövekedés a város fejlődésének jellemző vonása, amely a város arculatának érezhető változását, átalakulását eredményezte. Hangsúlyozzuk, hogy ez az átalakulás természetes folyamat, s nem vezet okvetlenül és minden esetben a beépítés harmóniájának szétrombolásához. A város fejlődése sohasem csak mennyiségi folyamat, a beépített területek növekedése mellett általában a már meglévő beépítés is változik, bonyolódik és ennek kapcsán léptékében is növekszik. Fontos ezt a tényt már most előrebecsíteni, hiszen a 19. század építészetét Sopronban is gyakran éri az a vád, hogy a város korábbi léptékvilágát figyelmen kívül hagyó arányaival a város, ezen belül a belváros meglévő harmóniáját megbontotta. A belváros 19. századi

építészeti emlékeit vizsgálva, ezt a kérdést különös figyelemmel kell értékelniük.

A belváros beépítését elemezve ki kell emelni, hogy a városias beépítés léptékének növekedése már a barokk építészet utolsó periódusában, a klasszicizáló 351későbarokkban megindul. A Templom utca 1. kolostorépület, majd a Szt. György u. 1. sz. ház, a Neugebäude megépítésével és a Szt. György u. 3. sz. ház átépítésével már a 18. század végén a korábbi beépítéstől nagyságrendjében eltérő építészeti együttesek jöttek létre a belvárosban. Az utóbbi két négyszintes épület, lényegében meghatározta a Szt. György utca további beépítésének léptékét és módját, és így a 19. században Sopron egyik legzártabb, legvárosiasabb beépítésű utcája jött létre, amelynek jellegét a második világháborúban elpusztult épületek hiánya sem befolyásolja döntően (2. ábra).

Az ívesen forduló utca 19. században átalakult térfalának jellege egységes. A beépítés az utca szűk arányait mindvégig szemmel tartotta, a 19. század közepén épült lakóépületek (volt 2. sz., 11. sz., 24. sz.) mellett a század végén épült iskolaépület (9. sz.) magas homlokzatának formálása is mérsékelt plasztikájú. A 19. században a fokozott építőtevékenység a belvárosban egyre gyakrabban kényszerült meglévő épületek bontására, ill. átalakítására. A beépítés – ahogy azt a Szt. György utca példája is bizonyítja – általában a régebbi telekhatárokat és a meglévő utcavonalat tartotta, a beépítés magassága a korábbi beépítéssel szemben azonban minden esetben magasabb volt.

Kisebbs mértékű, de lényegében hasonló a belváros másik, hosszú, íves utcájának, a Templom utcának átalakulása a 19. században. Az utcának a Beloiannisz tér felé eső első szakasza ebben az időben lényegében változatlan maradt, csupán lezárása gazdagodott az 1830-as években épült megyeháza portikuszának motívumával. Az utcakép szempontjából fontos volt az evangélikus templom tornyának megépítése 1863-ban. A többszörösen görbülő utca inflexiók pontjába helyezett torony mindkét irányból közeledve kedvezően egészíti ki az utcaképet és biztosítja annak egységes hatását. Lényegében a 19. században épült be az utca déli szakasza a Fegyvertár utcától a Széchenyi térig. A beépítés, lakóépületek (az elpusztult 24. sz., a 23. sz., 25. sz., 27. sz.) és iskola („reáliskola”) a barokk beépítésnél nagyobb léptékű, a léptékváltás azonban harmonikus, az utcakép egységes. A 19. század végén megépült neológ zsinagóga épülete az utcakép alakításában lényegesen nem vett részt. A Templom utca 3. sz. épület, bár reneszánsz elemeket alkalmazó architektúrája önmagában nem kedvező, összhatásában mégsem rontja az utca képét. A Kolostor utca és Új utca beépítése a vizsgált időszakban szinte nem változott.

Lényeges változás a 19. században a belváros két terének, a „Főtérnek” (Beloianisz tér) és az Orsolya térnek beépítésében történt. A Beloiannisz tér nyugati térfala a 19. század harmincas éveiben a megyeháza épületével nyerte el mai formáját. A portikusszal tagolt épület két lebontott ház helyén, lényegében az északi térfal barokk beépítésének párkánymagasságához igazodva épült meg. A megyeháza megépítésével a tér zártsága fokozódott, de a teret körülvevő épületek összhangja nem szenvedett csorbát. A 19. század utolsó évtizedében – a lebontott barokk városháza helyén – épült új városháza szerepe a tér szempontjából közel sem ennyire kedvező.

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést valamivel részletesebben! Két, korábban már tárgyalt jelenségre hivatkozunk. Az egyik a Város szerkezetének fejlesztése, a várfallal körülvett városmag és a fejlődő város többi területei funkcionális és esztétikai egységének kialakítására való törekvés, amely a 19. században Európa minden nagyobb városában észlelhető volt. A másik a város meglévő szerkezetén belüli átalakulás és fejlődés, nagyobb lépték, korszerűbb városközpont kialakítása szükségességének kérdése. E két törekvés tette időszerűvé a 19. század utolsó negyedében Sopronban az új városháza megépítésének gondolatát. A terv megvalósítása céljából tervpályázatot írtak ki. A pályázat nyertes tervei mindkét feladat megvalósítására

adtak javaslatokat. A második, ill. harmadik díjas tervek lényegében bécsi minta alapján a várfalak lebontásával a Ringhez hasonló radiális városszerkezetet kívántak kialakítani, és körútrendszer kiépítésével a belváros és a külváros szerves kapcsolatát megvalósítani. ³⁵²A körútrendszer felvetése – ha elkésve is – helyes és korszerű gondolat volt, a javasolt megoldások azonban a történelmi városkép megőrzése szempontjából nagy áldozattal jártak volna. A tervek megvalósítását gazdasági kihatásai is irreálissá tették. A kivitelezett első díjas terv lényegében kompromisszum, ez magyarázza hibáit. Végleg lemondott arról, hogy korszerű városszerkezet kialakításával modern városközpontot hozzon létre, de nem mondott le azokról az igényekről, amelyeket a 19. század második felének városi élete ezzel a fontos közigazgatási centrummal szemben támasztott. Ezeknek az igényeknek a kielégítésére a rendelkezésre álló terület szűknek bizonyult. Az új városháza épülete léptékben megtöri a meglévő belváros léptékrendszerét, merev, nagyméretű tömbje szervesen és esetlegesen kapcsolódik környezetéhez. Ezeket a hátrányokat még fokozzák az épület részletformálásának bizonytalanságai és hibái is, amelyekről a továbbiakban még szólni fogunk. Érdemes még megjegyeznünk, hogy a városháza megépítésével továbbra sem zárultak le azok a törekvések, amelyek az új városközpont kialakítását és a Várkerülettel való kapcsolatának megoldását célozták. 1895 körül ismét terv készült a városháza környékének a rendezésére, amelyben a Stornó-ház lebontásával kívántak megfelelő térbeli kapcsolatot létrehozni a Várkerülettel.²⁶⁽¹⁷⁵⁾ A város gazdasági életének alakulása ezeknek a törekvéseknek a megvalósítását a századforduló után még inkább irreálissá tette.

Kedvezőbben alakult az Orsolya tér beépítése a historizmusban. A tér a 17. század közepén épült be, térfalát barokk iskola, a templom és zárdaépület mellett barokk lakóépületek alkották. Az 1860-as években az iskolát, templomot és a zárdaépületet lebontották és helyükre hasonló rendeltetéssel új épületeket emeltek. A barokk beépítés térarányairól korabeli ábrázolások hiányában nem sokat tudunk, az új beépítés azonban az épületkomplexum engedélyezési terveihez mellékelt helyszínrajz tanúsága szerint kisebb változtatások mellett megtartotta a régi beépítés vonalát. Meg kell jegyeznünk, hogy a helyszínrajz²⁷⁽¹⁷⁶⁾ alapján a korábbi barokk templomnak az új templom háborúban elpusztult háromíves, oromzatos kapuépítményéhez hasonló előépítménye szintén kilépett a tér beépítési kontúrjából. Az új beépítés, amely lényegében a tér déli és délkeleti oldalát érintette, a tér arányait nyújtottabbá, feszítettebbé tette (1. ábra). A három épületből álló épületcsoport lényegében egységes kialakítású, részleteiben értékes, összhatásban kedvező. A templom homlokzata a tér uralkodó motívuma, de kedvező lezárást ad a betorkolló utcáknak is. A 19. század végén az iskola épületét további axisokkal bővítették, amely a tér zártságát fokozta. A tér összhangját és zártságát a második világháború pusztításai megbontották.²⁸⁽¹⁷⁷⁾

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Sopron fejlődése a historizmusban, jellegzetes új téregyüttesek / „Várkerület”

„Várkerület”

Igen fontos a 19. század építőtevékenysége a belső várfal övének (ún.: Várkerület) beépítése szempontjából. Ismert, hogy a várfal vonalát követve a „Várkerület” külső körének beépítése már igen korán, a középkorban megindult. A 18. század utolsó évtizedeiben elkezdődött a betöltött várárok területén a ³⁵³várfal vonalának a beépítése is. A 19. század lényegében ezt a beépítést erőteljes ütemben folytatta és ezzel az egész városszerkezet alakulását meghatározta.

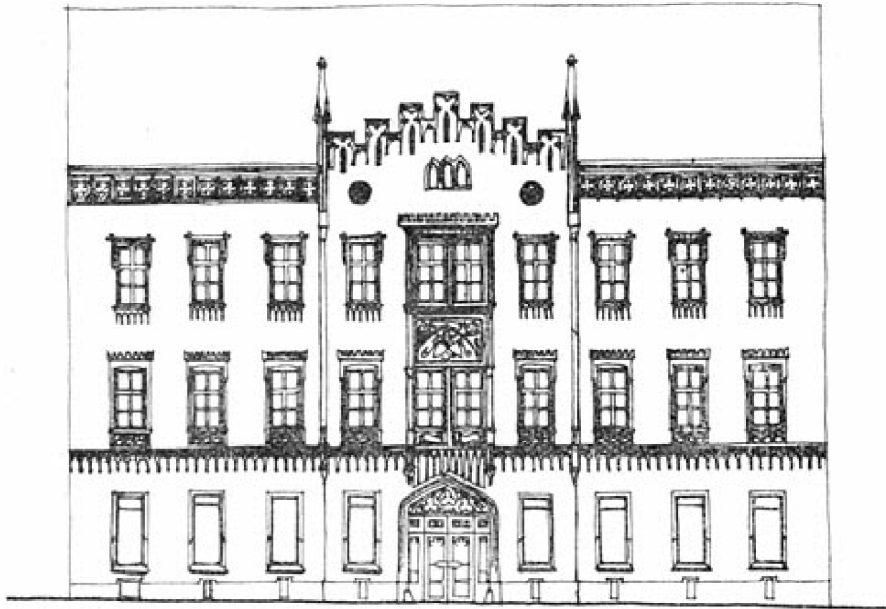
(Már érintettük azt a tényt, hogy a várárok betöltésével és a várfal lebontásával kialakítható körútrendszer gondolatát – elkésve – a 19. század végén fogalmazták meg a városháza megépítésére kiírt pályázat

kapcsán.²⁹⁽¹⁷⁸⁾ A 19. század végére azonban lényegében kialakult már a belső várfal övének jellegzetes beépítése, amely ennek a gondolatnak a megvalósulását lehetetlenné tette.)

Melyek a 19. századi beépítés jellegzetességei? Vizsgálatunkat a Lenin körút első szakaszával (ún.: Kisvárkerület) kezdjük, majd néhány szóban jellemezzük a Lenin körút keleti része, a Széchenyi tér, Petőfi tér, Színház utca és Ógabona tér által alkotott térsorozat egyes szakaszait és egymáshoz való viszonyukat.

A „Kisvárkerület” északi térfalának jellegét a 18. század barokk beépítése meghatározta, historizmusban épült lakóépületei (Major köz 1. sz., Lenin krt. 15. sz., 23. sz., 27. sz.) ehhez a beépítéshez tudatosan igazodnak. A „Kisvárkerület” déli térfala lényegében teljesen a 19. században alakult ki, nagyrészt kétszintes lakóépületekkel (Lenin krt. 10. sz., 14. sz., 16. sz., 20. sz.) A „Kisvárkerület” arányainál fogva viszonylag zárt, egységes. A Lenin körút keleti szakaszának téraránya már a „Kisvárkerület” hossz- és keresztmetszeti arányaihoz viszonyítva is sokkal határozatlanabb. A nyugati térfal beépítése a 19. század kezdetétől folyamatosan fejlődött és emeletráépítések, telekösszevonások során városias jellege mindinkább kidomborodott. A térfal esztétikáját növeli az enyhén forduló, beépítési vonal adta mozgalmas hatás. (A beépítés legjellegzetesebb és legérdekesebb épületei a 19. század utolsó harmadában épült lakóépületek: Lenin krt. 52., 54., 56., 62., 72., 74., 96.) Az utcakép középső, barokk épületekből álló része a második világháború alatt elpusztult. A térfal déli szakaszának beépítése az északi szakaszhoz viszonyítva nagyobb léptékű (Lenin krt. 98., 104., 106., 110., 116.), a 19. század első és második harmadában nyerte el mai jellegét. A „Várkerület” keleti oldalának beépítése a nyugati oldal térfalához képest kevésbé egységes. A keleti oldal a középkor végétől folyamatosan épült be; a viszonylag nagyszámú korábbi, kétszintes beépítéshez a 19. század első felének építészete alkalmazkodott (Lenin krt. 43., 51., 63.), a 19. század ötvenes éveitől kezdve azonban a beépítés rendszertelenül, szinte kivétel nélkül háromszintes épületekkel történt (Lenin krt. 49.), a század utolsó éveiben pedig a beépítés egyre rapszodikusabb lett: Hitelbank (Lenin krt. 59.), Pannónia Szálló (Lenin krt. 75.). Hasonlóan igen kedvezőtlen a Lenin krt. 65. sz. lakóépület szerepe is, amely részletformáiban és arányrendszerében a historizmus utolsó szakaszának számtalan negatív vonását egyesíti magában. (Az elpusztult barokk lakóházak helyén létrejött hézag a belső várfal öve keleti oldalának rendszertelen beépítéséből származó kedvezőtlen utcaképi hatást tovább rontotta és a Lenin körútnak ezt a részét a városkép egyik legkritikusabb és legproblematikusabb pontjává tette.)

A Lenin körúthoz délen szögben csatlakozik a historizmus korának legjelentősebb téralkotása Sopronban: a Széchenyi tér.

5. ábra. Középrizalittal tagolt homlokzatok. Fent: Lenin körút 79. (1840. körül klasszicista); a közepén: Széchenyi tér 19 (1856 romantikus). Lent: a Russ villa (zeneiskola 1893, eklektikus) Homlokzat

A térnek csupán déli házsora alakult ki a 19. század előtt, rövid keleti és nyugati térfalát az 1850-es években befejezett Széchenyi palota (Széchenyi tér 1–2.), ill. az 1850-es évek végén átalakított Széchenyi tér 15. számú épület zárja le, északi oldala pedig a század derekától kezdve épült be (Széchenyi tér 17., 18., 19., 20., 21.) és a térfal végleges formáját a Kaszinó (Liszt Ferenc Kultúrház) épületének megépítésével 1872-ben nyerte el. Az így kialakult tér aránya (1. ábra) hangsúlyozottan hosszanti 354jellegű – rövidebb és hosszabb oldalak aránya 1:4 –, s bár a Kaszinó tömege a zárt sorú beépítést megszakítja, zárt hatású. A tér délkeleti sarkán álló későbarokk templom – már elhelyezésénél fogva sem – uralkodó motívuma a térnek. A tér így – bár épületei önmagukban jelentős és jellegzetes alkotások – lényegében egyforma súlyú épületek egymás mellé sorolásából áll. Alaprajzának hosszanti jellegét korábban fasor hangsúlyozta, két rövidebb végfalának egyformán hangsúlyos lezárása mégis bizonyos statikus nyugalmat biztosított a térnek. A beépítés – bár a korábbi barokk templomépület mellett – magában foglalja a 19. század építészetének szerteágazó formai törekvéseit (klasszicizmus, romantika, eklektika), mégis egységes és harmonikus. A tér sajátos hangulatát csupán a 20. század elején épült Postapalota épülete befolyásolja, amely a tér 19. században kialakult léptékrendszerét nem vette figyelembe, indokolatlanul súlyos tömegével a tér statikus nyugalmit megzavarta.

A Széchenyi térhez a Kaszinó és a Széchenyi tér 15. épület által leszűkített északnyugati sarkán kapcsolódik a Petőfi tér.

Városias, zárt jellege korábban – a 19. század 40-es éveiben – a színház megépítésével alakult ki, amelyet a már említett Széchenyi tér 15. északkeleti és a Kaszinó nyugati homlokzata egészített ki. A tér meghatározó eleme azonban a tengelybe állított színház maradt, amely későbarokk és klasszicista épületekkel együtt (a régi Kaszinó: Petőfi tér 3., későbarokk és a Petőfi tér 1., ill. Színház u. 33. klasszicista épülete) meghatározta a tér jellegzetes klasszicista arculatát. A Petőfi tér 7. (Nemzeti Bank) és a Petőfi tér 8. (festőterem) 19. század végén emelt épületei a tér arányait kevésbé befolyásolták; a tér klasszicista jellegét a Petőfi tér 3., ill. a színház épületének 19. század végi, ill. 20. század eleji átalakítása változtatta meg.

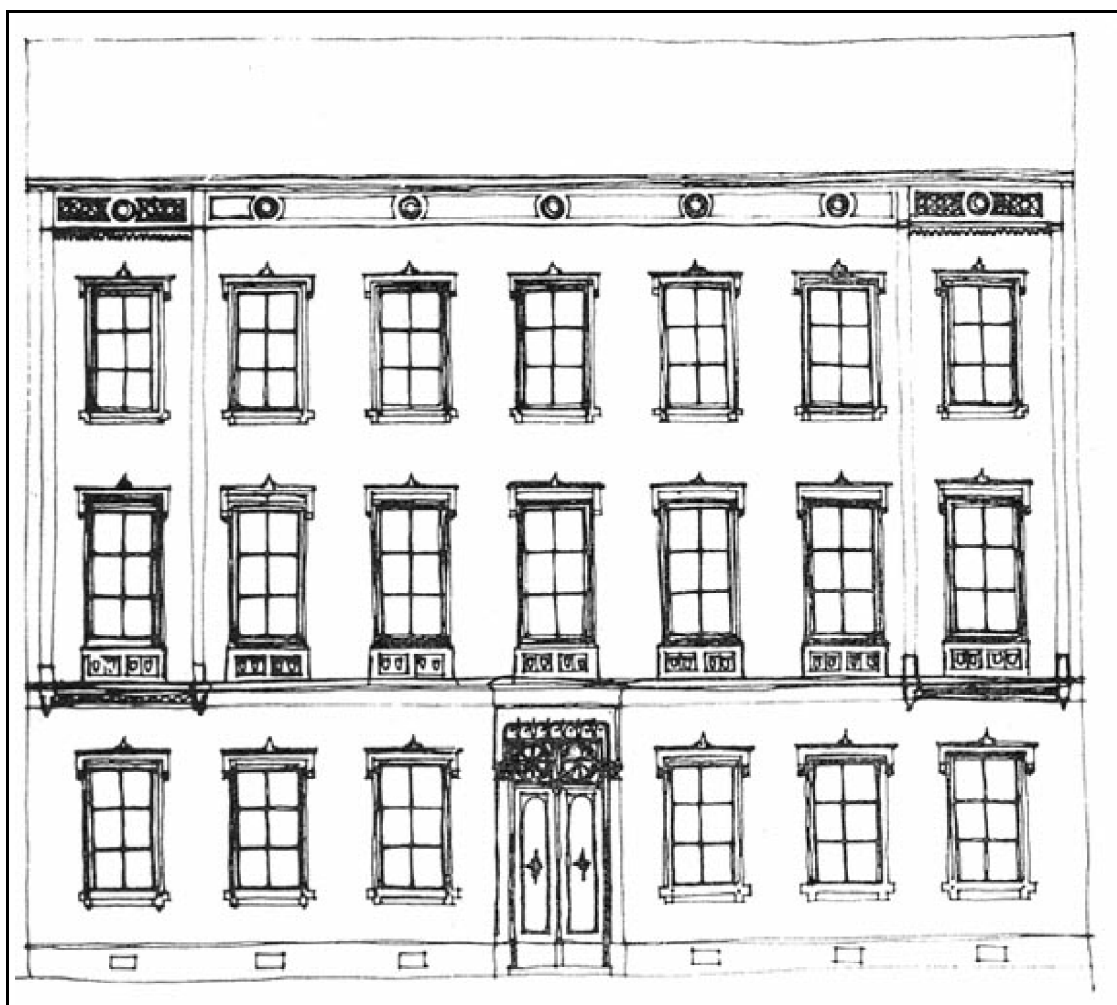
A színháznak a váróvbe való elhelyezése, amely a várárok területét két keskeny utcára tagolta, a 18. század utolsó éveiben megindult folyamat folytatása volt; már ekkor megkezdték a belső várfal és az Ógabona tér külső házsora közötti terület beépítését. Ennek során a 19. században kialakult a Színház utca mai arculata. Az Ógabona tér az új beépítéssel elvesztette korábbi, hosszanti jellegét.

A Színház utca beépítése kevés kivétellel 19. századi, így mai képét a historizmus formálása szabja meg. Az ívesen hajló utca beépítése városias; egyes szakaszain a magas beépítés következtében túlzottan szűk, más pontjain pedig a korábbi – kizárólag földszintes – beépítés és a 19. század két-három szintes beépítésének váltakozása az utcaképnek befejezetlen hatást ad. (Klasszicista a 18., 19., 21., 33. sz. ház, a 19. század közepén épült a Színház u. 11., 17., 22., 30., a század végén pedig a 12., 14., 16., 23., 25. sz. ház.) A Színház utcai általános iskola szimmetrikus tömege (1890 körül) az utcára merőlegesen nyert elhelyezést, előtte tér alakult ki.

Az Ógabona tér jellegét szintén a 19. század határozta meg; jellegzetes motívuma a két, egymással szembeállított, tömegében a klasszicizmusra utaló, oromzatos romantikus épület (Színház u. 6., 1861. és Színház u. 8. 1852.).

A külvárosok

A város belső magjának, a belvárosnak és a belső várfal övének az előbbieken jellemzett fejlődése és átalakulása mellett röviden össze kell foglalnunk a külváros 19. századi beépítésének legfontosabb jellegzetességeit. Ismét az átfogó városrendezési terv hiányára kell elsősorban utalnunk. A külváros fejlődése 356a korábban már beépült területek irányában lényegében szertelenül és esetlegesen folyt a 19. században is. Vizsgálatunk szempontjából csupán három fejlődési irányt emeltünk ki: röviden megvizsgáljuk a városon áthaladó kelet-nyugati irányú út keleti és nyugati szakaszának beépítése mellett a város délnyugati és déli részének alakulását.

6. ábra. A Színház u. 11. sz. ház két szélén oldalrizalittal tagolt homlokzata. (1855)

A Győr-bécsi országút keleti szakaszának beépítése korábban, a 18. század első felében megindult: kétszintes barokk épületeinek arányához a 19. század beépítése jórészt alkalmazkodott. Beépültek az ívesen

forduló Ötvös utca és Magyar utca hézagtelkei, átalakították a barokk épületek egy részét (Ötvös u. 3., 7., 11., 17., Magyar u. 2., 4., 6., 9., 12., 17., 18., 20.). Megépül a Móricz Zsigmond utca déli térfala (4., 6., 8., 10.) és megkezdődik a Kőfaragó tér körülépítése (1., 3.). A vizsgált terület, a Magyar kapu környéke lényegében már a 19. század második harmadában elnyerte mai formáját.

A Győr–bécsi út nyugati szakasza, amely a Lackner Kristóf utcát és környékét foglalja magába, később, a század utolsó éveiben épült ki. Az 1897-ben megnyitott utca délnyugati térfalát két jelentős középület, a Kereskedelmi és Iparkamara és a Törvényszék nagytömegű épületei alkotják, másik oldalán többszintes lakóházak épültek (6., 8.).

357Lényegesen nagyobb területet érint a város déli és délnyugati terjeszkedése. A város délnyugati része, az Újteleki külváros a 18–19. század fordulóján indul fejlődésnek. Lényegében a 18. század határozza meg az Újteleki utca földszintes jellegét, a 19. századi beépítés általában szintén egyszintes (Újteleki u. 37., 39.), de épülnek kétszintes lakóépületek is (6., 7., 8., 10.).

A Rákóczi utca beépítési vonala már korábban kialakult, de az utcaépet itt elsősorban ugyancsak a 19. század építészete alakította ki. A derékszögben megtörő utca beépítése ennek ellenére nem egységes. A Széchenyi tér felé eső szakasz a 19. század 60-as éveiben alakult ki, háromszintes, városias házakkal (Rákóczi u. 1., 2., 3. és a Széchenyi tér 15. sz. sarokház); a középső szakasz alacsonyabb, általában kétszintes épületei nagyobb részt a század első felében épültek (Rákóczi u. 29., 39., 47.). Súlyos léptéktörést okoz a volt Tiszti Leánynevelő Intézet 1883-ban épült tömbje, amelyet a 19. század elején még további épületrésszel bővítettek. A harmadik, észak-dél irányú utcaszakasz a 19. század közepétől épült be, a két- és háromszintes beépítés 12., 14., 49., 51.) az előbbinél kedvezőbb és egységesebb utcaépet ad.

A 19. század közepén indul meg intenzíven a várostól délre eső, erdős-dombos vidéknek, a Lövereknek a beépítése, és ezzel kialakult a város lazán beépített kertes üdülőnegyede (Felsőlöverek). Fokozatosan beépül a belváros és a Löverek közötti terület, a Rák patak folyamatos beboltozásával (1880–1890) kialakul a kelet-nyugat irányú Május 1 tér (Hosszúszori árok), ettől délre a Csengery utca, ill. a Béke út. A „Győri indóház” felépítése után 1873-ban megnyitják a Köztársaság utcát (v. Erzsébet utca).

A Köztársaság utca igen rövid idő alatt épült meg (1875–1890); kevés kivétellel két, ill. háromszintes, a historizmus utolsó szakaszának reneszánsz és barokk formajegyeket alkalmazó épületek szegélyezik (Köztársaság u. 1., 2., 3., 5., 11., 14., 16., 18. és a földszintes 21., 23.). Az utca északi lezárását biztosító Liszt Ferenc Kultúrház (volt Kaszinó) épületével együtt egyike a legjellegzetesebb eklektikus utcáknak Sopronban (2. ábra).

A 19. század utolsó negyedére jellemző a Május 1. tér beépítése is. A tér tengelyét a beboltozott patak határozta meg. A térfalat alkotó épületek jórészt két, ill. háromszintesek (Május 1. tér 4., 9., 11., 17., 18., 20., 35., 37.). Több jelentős középület is épült itt: a József Attila Leánygimnázium, a GySEV igazgatósági épülete és a második világháborúban elpusztult Tanítóképző Intézet épülete. A tér aránya 1 : 9, a viszonylag magas és részben zárt sorú beépítés ellenére is inkább széles fasor hatását kelti (2. ábra).

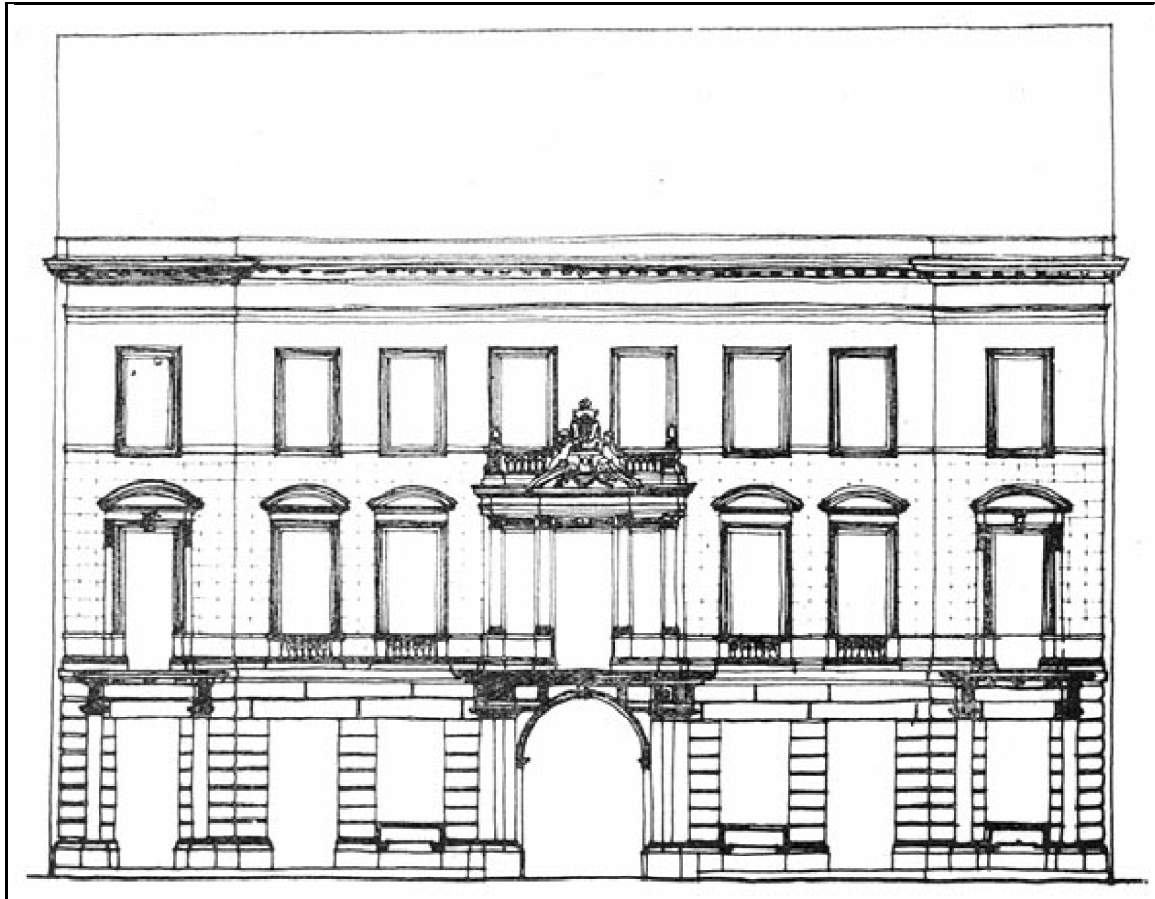
A Csengery utca hosszú, általában zárt sorú, kétszintes beépítéssel (Csengery u. 37., 39.). Az Alsólőver utca lazább beépítésű, többnyire földszintes házakkal (Alsólőver u. 1., 3., 13. stb.),

A 19. század közepén, lényegében az akkori város beépített területein kívül megépül a Sopron–bécsújhelyi vasút fogadóépülete, amely a város fejlődésének további irányt szab.

Az állomás határozta meg a Kossuth Lajos utca (Indóház utca) vezetését is, beépítésének kialakítása mégis a 19. század utolsó felének bizonyos tudatos városrendezési törekvését tükrözi. A viszonylag széles utca légtérének arányait jórészt szabadon álló, egy-, ill. kétszintes, előkertes beépítés határozza meg (Kossuth Lajos u. 8., 9., 10., 11., 14., 16., 20., 21.). Hasonló hatású – bár lényegesen nagyobb léptékű – a budapesti Népköztársaság útjának beépítése az út Millenniumi emlékü felé eső szakaszán (1870 körül) (2. ábra). A Kossuth utca töréspontjában, a Táncsics utca és Ferenczi János utca találkozásánál a Kossuth utca térséggé szélesedik, de sem az 1836-ban épült Fürdőház, sem a Ferenczi János utca és Táncsics utca sarkán felépült iskola, zárda és templomépület komplexuma nem bizonyult elégnek ahhoz, hogy a városnak ezen a pontján hangsúlyos városképi együttest hozzon létre.

Földszintes, de zárt sorú a Jókai utca és Mező utca. Felhívjuk a figyelmet a Mező utca nyugati falának beépítésére: a megközelítőleg egységes párkánymagasságú, önmagukban 358plasztikus kialakítású épületekből álló utcakép egyhangú; a 19. század utolsó fele városképformáló hatásának egyik negatív példája Sopronban. A Wesselényi utca, Vadász utca, Táncsics Mihály utca egy- és kétszintes beépítése szintén 19. századi eredetű.

A város külső területein, az utcarendszerhez kevésbé alkalmazkodva alakultak ki a különböző, katonai célokat szolgáló épületegyüttesek, kaszárnyák, katonai kórház stb. Ezeknek a lazán beépített, nagy területeken létrejött építészeti együtteseknek még ma is csupán lényegtelen szerepük van a városkép kialakításában.

7. ábra. Lenin körút 98. (Lenck-ház). Elpusztult a világháborúban. (1944) Oldalrizalitokkal és középrizalittal tagolt homlokzat. Tervezte: Hofer Ottó

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban

Építési feladatok a 19. században Sopronban

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Egyházi épületek

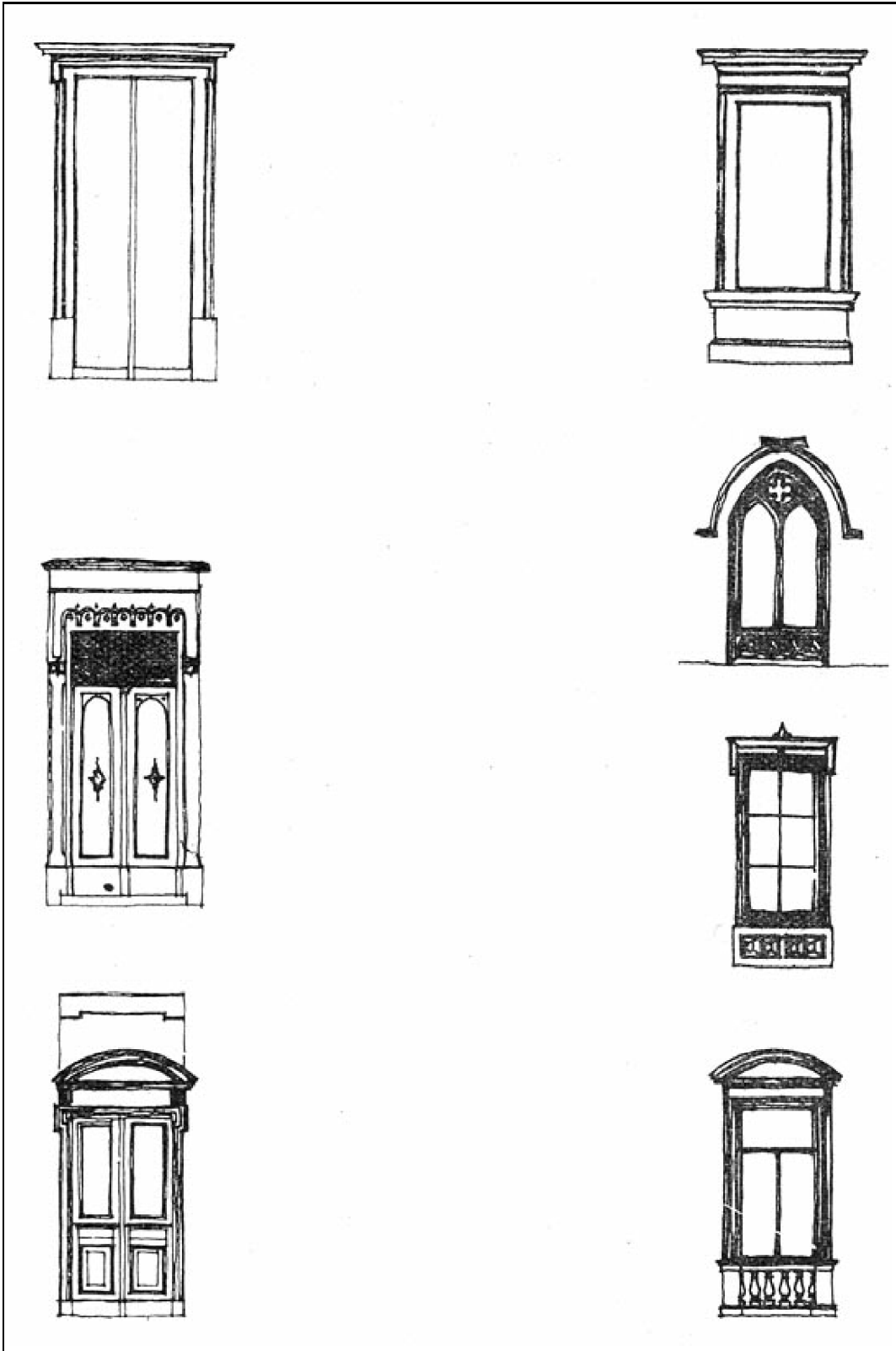
Egyházi épületek

A 19. század első felében Magyarországon általában jelentős számú egyházi épület létesült. Sopron ebben a tekintetben kivétel, hiszen a 19. század építészetének egyházi emlékei kivétel nélkül a század második feléből származnak.

A 19. század második felében mind a katolikus, mind az evangélikus egyháznak és a zsidó egyháznak jelentős, viszonylag nagy számú és szerteágazó feladatot kellett megvalósítani. Ezeket az épületeket a historizmus jegyében oldották meg. Bár ezen emlékek bővebb ismertetése nem e tanulmány feladata,

röviden mégis jellemezni kívánjuk a legfontosabbakat.

359A legjelentősebb emlék az Orsolyiták temploma, zárda- és iskolaépülete (1882, Handler Ferdinánd). A templom egyhajós, háromszakaszos belső terét a nyolcszög öt oldalával záródó szentély zárja, kétoldalt oldalkápolnával. Homlokzatát – nagyméretű mérműves ablak felett – oromzat és az oromzat felett karcsú, nyolcszög alaprajzú torony koronázza (3. ábra). A templom gótikus formálású részletei igényesek.

8. ábra. A 19. század építészetének tipikus nyíláskeretezései Sopronban. Balról fentről lefelé: klasszicista ajtókeretezés: Lenin körút 79. Romantikus ajtókeretezés: Színház u. 11. Eklektikus ajtókeretezés. Május 1. tér. Liszt Ferenc Múzeum. Jobbról fentről lefelé: klasszicista ablakkeretezés: Lenin körút 79. Romantikus ablakkeretezések: Orsolya tér 2. (1964) Színház utca 11. (1855). Eklektikus ablakkeretezés: Lenin körút 98. sz. (1890. körül)

360 Az Irgalmas Nővérek Táncsics Mihály utcai temploma³⁰⁽¹⁷⁹⁾ (1886, Handler Ferdinánd) részletformálását a templom alapját képező neoromán kápolna határozza meg (1866, Handler Ferdinánd). Bár a homlokzat lényegesen tagoltabb, mint az Orsolya téri templomé, jellege és arányai az előbbivel szembevetendő hasonlóságot mutatnak (3. ábra). A két templom alaprajza különböző: az Irgalmas Nővérek temploma az Orsolya téri templommal szemben háromhajós, keresztházás belső tere északnyugati oldalán apszissal bővül. A hajók szokatlanul szélesek. A két templomot összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az Irgalmas Nővérek templomának sem homlokzatformálása, sem téralakítása nem közelíti meg az Orsolyiták templomának formai biztonságát, eredetiségét és ötletgazdagságát.

Az elpusztult neológ zsinagóga tervein építésként Schärmár János neve szerepel (1871). Szabadon álló, tömege zárt, részletformálásában a reneszánsz építészet elemeit alkalmazták. A homlokzatot jóarányú kupolás toronyépítmény koronázta (4. ábra). Belső tere egységes volt, csupán kisméretű karzat osztotta. – Az orthodox zsidó templom a század utolsó évtizedében, 1891-ben épült, a tervező Schiller János. Felületét vakolt lizénák, ívsoros párkány és félköríves ablakkeretezések között homlokzati burkolótégla borítja. Tömege a neológ zsinagógáénál összetettebb, de kevésbé kiegyensúlyozott, részletformálása igénytelenebb (4. ábra).

Az új templomépületek mellett két barokk templom kap ebben a korban különálló toronyépítményt. Az evangélikus templom romantizáló (neoromán) tornyának jelentőségét bevezető cikkünk méltatta (1862–63, Förster Lajos); a Szt. György templom építője, Spach Ferdinánd reneszánsz formaelemekből válogatott (1882).

Két – a 19. század második felében épült – emlék klasszicizáló ízű architektúrájára szeretnénk felhívni a figyelmet. Az evangélikus templom sekrestyéje a klasszicizáló későbarokk templom bővítése, földszintes homlokzatának szimmetriáját a párkány fölé emelkedő, egyszerű timpanon hangsúlyozza. Csupán a párkány képszekében, a két-két lizéna felett megjelenő rozetta utal az építés korára (1854, Handler József). – Az evangélikus temető szimmetrikusan elhelyezett két egyszerű, zárt, timpanonos tömege³¹⁽¹⁸⁰⁾ (1886. Schneider Márton) a görög templomépítészet sajátos késői utánérzése. (Kár, hogy a timpanonok akrotériái az idők folyamán elpusztultak.)

Nem tartozik szorosan az egyházi emlékek közé, de bizonyos építészettörténeti analógiák alapján is itt érdemel említést a Lenck család síremléke az evangélikus temetőben (1890 körül, Hofer Ottó).

Az egyszerű tömegű, központos felépítésű sírbolt a római S. Pietro in Montorio kolostor udvarában épült kis, kerek templomépülettel, Bramante Tempiettojával mutat hasonlóságot (1502). A reneszánsz példakép kisméretű rotonda, köralaprajzú belső magját 16 római dór oszlop veszi körül; a földszint felett pedig magas tamburos gömbkupola koronázza. Hofer Ottó annyiban tért el Bramante kompozíciójától, hogy a centrális épületnek egy-egy oszlopos, timpanonos portikusépítménnyel enyhén hangsúlyozott tengelyt adott; a portikus az oszlopos körüljárót megszakítja. Hofer eltért a tizenhatos osztástól és a tágabb tizenkettes osztást választotta. Az épületet a földszint felett háromrészes dór főpárkány koronázza, ezen balusztrád és tömör attikafal váltja egymást. A tambur viszonylag tömör, a koronázó párkány kisebb kiülésű, kevésbé plasztikus, mint a római mintaképe. A földszinti, ívesen hajló ablakok keretezése és a portikus kialakítása igényes. A síremlék belső tere kisméretű, erősen feszített arányú centrális tér. A tér

belső architektúrája mértéktartó.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek

Középületek

A 19. században Sopronban nagy számú és jelentős középület megépítése jelzi a város politikai, gazdasági és kulturális életének fejlődését. Jellemző vonása ennek a fejlődésnek, hogy a vizsgált kort megelőző századok középületeiből **361** igen kevés és csak átalakított formában maradt fenn. A gyors városiasodás, a gazdasági és kulturális élet fejlődése új épülettípusokat követelt, a korábbi épületek pedig sem méreteikben, sem elrendezésükben nem feleltek már meg a megnövekedett igényeknek.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / a) A közigazgatás épületei

a) A közigazgatás épületei

A vármegyeháza épülete 1828–1832, az új városháza épülete pedig 1893–98 között épült. Mindkét épület a belváros főterén, a mai Beloianisz téren kapott helyet. Az épületek városképi szerepét az előző fejezetben már részletesen tárgyaltuk; ezt most alaprajzi elrendezésükre, tömegformálásukra és homlokzati kialakításukra vonatkozóan egészítjük ki.

A volt vármegyeháza ma a Járási Tanács székháza, a tér és a várfal közötti, viszonylag szűk területen helyezkedik el. Tervezője, Hild Vencel a helyiségeket az utcai szárnyban háromtraktusos, középfolyosós, az udvari szárnyakon egytraktusos, függőfolyosós elrendezésben, belső udvar köré csoportosította. Figyelemre méltó az épület háromhajós, boltozott előcsarnoka. A zártsorú beépítés „L” alakban követi a tér vonalát, a klasszicista homlokzatot nagyvonalú, jó hatású portikusz tagolja.

Belső udvar köré szerveződik a 19. század utolsó éveiben megépült városháza is (Hinträger Móric terve). A szabadon álló épület oldalfolyosós, főtengelyében az első emeleten nagyteremmel. Lépcsőháza egyszerű kialakítású, a háromkarú lépcsőt toszkán oszlopok támasztják alá. A városháza nagy, négyszög alaprajzú tömbjét közép- és sarokrizalitok tagolják. Az építész reneszánsz formák között válogatott: a földszint kisplasztikájú, kváderezett, az első emelet egyenes, a második emelet íves záródású ikerablakait egyszerű osztópárkány választja el. A nagytermet magában foglaló középrizalitot lizénák tagolják. A kétrészes, állókonzolos főpárkány felett a német reneszánszból ismert, festői hatásra törekvő, nagyplasztikájú meredek oromzatok s a szertelen formálású menzardtetők az épület tömegét indokolatlanul megbontják.

A volt Törvényszék³²⁽¹⁸¹⁾ épülete 1896-ban épült: jellegzetes tömegformálása és belső tereinek nagyvonalú sorolása a soproni historizmus emlékeinek átlaga fölé emeli.

A nagyszabású épületkomplexum homlokzata a Lackner Kristóf utcára néz. Az épület tagolt, az utca felől két szélső és egy középső, előrenyúló szárnyal; a középső rész első emeletén nagyterem helyezkedik el. A szélső szárnyak alacsonyabbak, igazodnak az utca párkánymagasságához. Az épület alaprajza több belső udvar köré szerveződik. Rendkívül igényes a lépcsőház kialakítása: nagyméretű festett tükörboltozata két rövidebb oldalán karcsú, magas dór oszlopokon nyugszik. A lépcsőkarokat „T” alakban alakították ki: az épület tervezőjének, Wagner Gyulának a soproni historizmus egyetlen nagyvonalú lépcsőkompozícióját

köszönhetjük.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / b) Kulturális, oktatási és sportlétesítmények

b) Kulturális, oktatási és sportlétesítmények

A 19. század második harmadában a pesti Nemzeti Színház megvalósításával egy időben vidéken is több jelentős színház építését kezdik el: közöttük a soproni színházét. A színház megépítésével kapcsolatosan több terv készült, amelyek közül Lőszl Ferenc elgondolása valósult meg.

362Alaprajza egyszerű volt, előcsarnok-rendszere, főlépcsője, nézőtere jól kapcsolódott egymáshoz. Az épületet a 20. század elején gyökeresen átépítették. Az átépítés a klasszicizáló színház tömegét, homlokzatait és belső terét megfosztotta jellegzetes egyszerű hatásától.

Megjegyezzük, hogy a színház hibájául felrótt fogyatékoságokat az átépítéssel sem tudták kiküszöbölni (érkező és távozó közönség forgalma, kellő méretű előcsarnok hiánya, mellékhelyiségek és kiegészítő helyiségek elégtelensége stb.).

Nem tisztázott még ma sem kellőképpen, kinek a tervei alapján épült 1872-ben az új soproni Kaszinó épülete.³³⁽¹⁸²⁾ Tudjuk, hogy tervpályázati kiírás előzte meg, amelyen Kolbenheyer Ferenc terve nyert első díjat. Bár valószínűleg ez a terv képezte a megépült Kaszinó alaprajzának és tömegének alapkoncepcióját, a kivitel során a tervezett épület lényegesen megváltozott. Tisztázatlan Wächter bécsi építész szerepe az épület tervezésében.

A Kaszinó tömegkapcsolata és homlokzati rendszere a Magyar Tudományos Akadémia tömeg- és homlokzati elrendezését követi, főhomlokzatáról azonban hiányzik a bejárat motívuma (2. ábra). Az épület megközelítése az igen szűk Liszt Ferenc utcából történt.³⁴⁽¹⁸³⁾ A kisméretű előcsarnok szűkös méretei, a főlépcső kedvezőtlen elhelyezése azt bizonyítják, hogy a tervező vagy tervezők nem tudtak kellőképpen megbirkózni a trapézalakú telek adta nehézségekkel. Az első emeleten kialakított kis-, és nagyterem arányai kedvezőek, belső terének kialakítása rendkívül igényes volt. A belső kétszintes architektúrát körbefutó galéria osztotta, a 14×23 m méretű teret díszes kialakítású tükröboltozat fedte. A mennyezet stukkódíszítése a második világháború alatt annyira megrongálódott, hogy kijavítása lehetetlennek bizonyult.

A 19. század építészeti emlékei között jelentős számú oktatási épületet találunk.

Az evangélikus líceum (ma Berzsényi Gimnázium) épülete a 19. század első harmadában épült. Az egyszerű, háromszintes épület földszintjén a klasszicizmusra jellemző íves ablakok, egyenes záródású kapu, első és második emeletén pedig szerény keretezésű ablakok helyezkedtek el. Az épületet 1871 körül Handler Ferdinánd terve alapján bővítették, 1893-ban pedig Schneider Márton nagyrészt átépítette. Az átépítés során megtartották az épület klasszicizáló jellegét. A tantermek szintenként nagyméretű zsidongókra nyílnak, amelyekhez két oldalt teljes szélességben háromkarú lépcsők csatlakoznak.

Az 1850-es évek végén két jelentős iskolaépületet létesítettek Sopronban. Az Evangélikus Tanítóképző Intézet épülete a háborúban elpusztult: zárt tömege, timpanonnal koronázott, enyhe rizalitja még a klasszicizmusra utal, részletformálásában, arányaiban már gotizáló hatást érzünk (Handler József). A Reáliskola (ma Széchenyi Gimnázium) részletformáival szakít a klasszicizmussal (1857); építésze, Handler

Ferdinánd az angol gótika formakincséből merít. A zárt sorban épült, „L” alakú saroképület belső udvart fog közre. Alaprajzi rendszere kétraktusos, oldalfolyosós. Az Orsolya-rend 1862-ben épült iskolája (Handler Ferdinánd) 1883-ban további axisokkal bővült, amely az iskolaépület egyébként is szűken méretezett közlekedőtereit erősen túlterhelte. Az épület igazodik a már tárgyalt templomépület gotizáló jellegéhez: mértéktartó, kisplasztikájú, kőből faragott tagozatai egységes homlokzati rendszert alakítanak ki. A 19. század végén épül Sopronban a Tiszti Leányiskola (ma Ruhagyár) és a Felsőbb Leányiskola (ma József Attila Gimnázium). A Tiszti Leányiskola terveit a kiviteli tervek aláírása szerint Schneider Márton készítette. A háromszintes, hosszú épület homlokzatát hangsúlyos lezárású rizalitok tagolják. A kedvezőtlenül **363** nagytömegű épületet a századforduló táján további axisokkal bővítették. A Felsőbb Leányiskola tervezője Hausmann Alajos.³⁵⁽¹⁸⁴⁾ Az U-alaprajzú beépítés csupán fő néző pontjából, a Május 1. térről ad kedvező képet. A főhomlokzat jellege erősen vertikális.

Ezzel kapcsolatban érdemes a historizmus középületeinek jellegzetes tömegkompozíciós módszereiről néhány szót szólni. A középületek rendeltetésükből kifolyólag legtöbbször nagyobb belmagasságú díszterem kialakítását is megkövetelték. A historizmus építészete a barokk kastélyépítészet megszokott motívumához nyúlt vissza, amikor a díszterem az épület tengelyébe helyezte és a nagyobb belmagasságból adódó magasabb középső épület tömeggel az épület tömegét megbontotta és szimmetriáját kihangsúlyozta. Ezt a megoldást széles körben, gyakran és szívesen alkalmazták. Ilyen a Színház utcai iskola Schöne Lajos által tervezett épületének a tömege is. (Az iskola 1883-ban épült.) Kétszintes épületeknél ez a tömegséma minden nagyobb nehézség nélkül megvalósítható volt, három szint esetén azonban az építész formai megalkuvásokra kényszerült, így a már tárgyalt Kaszinó épületének díszterme csupán homlokzati indokolható kétszintes ablakrendszert kap, az építész az oldalszárnyak belmagasságából adódó alacsonyabb ablakok motívumát a nagyterem előtt is végigvitte, s csupán ezek felett alakította ki a nagyterem méretei által megkövetelt nagyobb ablakfelületeket, ami azt a valóságnak meg nem felelő hatást kelti, mintha a nagyterem a harmadik szinten helyezkedne el (2. ábra). Hausmann a Felsőbb Leányiskola háromszintes épületénél – ismerve a megoldásban rejlő ellentmondást – szakított a megszokott sémával. Lemondott a középső épületrész tömegének kiemeléséről és a díszterem által megkövetelt nagyobb belmagasságot az egész első emeleten végigvitte. Bár a harmadik szint belmagassága viszonylag alacsony, az épület magassági méretei megnöttek, az épület erősen vertikális jelleget kapott. A Szt. György utcai katolikus gimnázium (ma Erdészeti Technikum) zárt sorban épült, homlokzatát enyhe kiülésű középrizalit tagolja. A homlokzat arányai és az építészeti részletek az épületet a korai eklektika mértéktartó irányzatának figyelemre méltó emlékévé teszik (1874, Schármár János).

A 19. században fellendülő testnevelési kultúra új feladatokat ad az építészetnek is.

Sopronban 1869-ben felépül az első tornacsarnok (Mechle Ferenc). Az eredetileg csupán tornatermet és néhány kisméretű kiegészítő helyiséget tartalmazó épületet elkészülte után hamarosan további termekkel bővítették. A nagy tornaterem magas tetős tömegét két oromfalas, magasabb épületszárny veszi közre. A homlokzat tagolása kisplasztikájú, egyszerű, vakolt architektúráját íves lezárású ikerablakok, fejezet nélküli lizénák és ívsoros párkány határozza meg.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / c) Az üzleti élet épületei

c) Az üzleti élet épületei

A város élénk gazdasági élete, a nagy- és kiskereskedelem virágzása az üzletek megszorodásához

vezetett, bár a 19. század soproni építészetéből még hiányoznak a nagyobb üzletházak, áruházak és raktárházak épületei. Az üzletek minden esetben lakóépületek földszintjén kaptak helyet. A kirakatsfelület növelésének igénye a kirakati portálok gyakori átalakítását hozta magával, amely magában hordozta a homlokzat jellegének önkényes és indokolatlan megbontását (Lenin krt. 56., 62., 72., 74., 79.). – A város nagyszámú bankja általában nem önálló épületben működött. A Nemzeti Bank (1906) és a Kereskedelmi és Iparkamara épületei (1904, Ullein József) már a 20. században épültek, a historizmus utolsó, elkésett alkotásai.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / d) Szállodák, éttermek, vendéglők

364d) Szállodák, éttermek, vendéglők

A 19. század második harmadában a fővárosban megindult jelentős számú és színvonalú szállodaépítkezéseket Sopron csak a század végén követte a Pannónia szálló megépítésével (1893, Hinträger Móric).

Az épület alaprajzi rendszere nem tér el a 19. században épült szállodák megszokott beosztásától. A négyszintes épület széles utcai homlokzatát kis kiülésű oldalrizalitok és oromzatos középrizalit osztja. A vendéglők közül Isepp János vendéglőjének belső kialakítására (1858) hívjuk fel a figyelmet, a kávéházak közül pedig a Színház u. 6., Handler Ferdinánd által tervezett épület jellegzetesen egyszerű homlokzatalakítását emeljük ki (1861). Megemlítjük, hogy a historizmus étterem- és kávéházbelsőiből Sopronban nagyon kevés maradt fent.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / e) A közlekedés létesítményei

e) A közlekedés létesítményei

A 19. században Sopron városa is bekapcsolódott a magyar vasúthálózatba. A vasúti fogadóépületek kialakítása (Déli vasút 1860 körül, GySEV pályaudvar³⁶⁽¹⁸⁵⁾ 1884.) a kor vidéki állomásépületeinek igényét tükrözi, az épületek részletképzése sem emelkedik az átlagszínvonal fölé. A század utolsó évében megindult villamosforgalom részére épült villamosszín csarnoképületét a teljesség kedvéért említjük meg.³⁷⁽¹⁸⁶⁾

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / f) Ipari épületek

f) Ipari épületek

A soproni ipar fejlődésének akadályairól már volt szó. Az ismert nehézségek ellenére több ipari üzem jött létre a 19. században Sopronban. Egy részük részvénytársaság formájában rövid idő alatt, egységes koncepcióval létesült. Sopron ipari épületeinek fejlődése még részletes feldolgozásra vár, itt csupán néhány nagy ipari létesítmény felsorolását adjuk.

A Zárgyár 1893-ban épült, Schneider Márton tervei alapján. Ugyancsak ő tervezte a Soproni Serfőzde és Malátagyár Rt. új gyárépületeit.³⁸⁽¹⁸⁷⁾ Említésre méltó az utóbbi terv komplex jellege. A telep főzőépületeket, tároló és magtárépületeket foglalt magában, de megtervezésre kerültek a kiegészítő és

szociális létesítmények, irodák, szolgálati lakások, kantinek is. Az ipari építészet – bár leegyszerűsített formában – már alkalmazza a kor jellegzetes formaelemeit.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / g) Mérnöki létesítmények

g) Mérnöki létesítmények

A városiasodás, a közlekedés és az ipar fejlődése következtében a mérnöki létesítmények jelentősége is tovább nő. A soproni közművek kiépítésével kapcsolatban patakokat boltoznak be, de számos mérnöki feladatot ad a gáz- (1866), és vízhálózat (1892-től) kiépítése is. Különös figyelmet érdemelnek az 1867-ben készült tervek a Híd utcai híd építéséhez. A vasszerkezetű híd gótikus részformálást³⁹⁽¹⁸⁸⁾ mutat.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Középületek / h) Parkok, közterek

365h) Parkok, közterek

Utcaképi vizsgálatunk során már kitértünk a 19. századi Sopron park- és kertépítészetének jelentőségére. A teljesség kedvéért röviden felsoroljuk néhány jellegzetes emléket, azzal a megjegyzéssel hogy a részletes feldolgozás gondos kutató munkát igényel. A kor legjelentősebb kertépítészeti, emléke az egykori Neu Hof, 1898-tól Erzsébet kert elnevezéssel. A park már a 18. század második felében a város tulajdonába került, kiépítése folyamatosan történt. A 19. század első felében kialakításában még a francia barokk kertépítészet hatása érezhető; a 40-es évektől kezdve fokozatosan angol-parkká rendezik át. Az időpont nem véletlen, egybeesik a város művészi életében, így az építészetben is a romantikus szemlélet kialakulásával és elterjedésével. A Széchenyi tér növényzetének jellegzetes kialakításáról szoltunk már. A Május 1. tér parkosítása a század végén indul meg és a 20. század elején nyeri el mai, szökőkúttal, emlékművekkel és gazdag növényzettel tarkított alakját. (2. ábra) Igényes díszkertet alakítanak ki néhány városi magánpalota körül is, ezekről később szolunk.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Lakóépületek

Lakóépületek

A 19. században az egyházi és középületekhez viszonyítva is nagy számban épülnek lakóépületek Sopronban. A lakóépületek egy része földszintes családi ház, ezeknek értékelését röviden érintjük. Vizsgálatunk szempontjából a legfontosabbak a zárt sorban épült bérházak. A század második felében több jelentős szabadon álló polgári ház, ún. „villa” is épül. Jellegzetes soproni háztípusnak számítanak a század második felében kialakuló városi nyaralók, a „löverek”. Vizsgálatunkat szemléletünknek megfelelően egységesen, az egész 19. századra vonatkoztatva végezzük, az ún. klasszicista, romantikus, ill. eklektikus lakóházakat egymástól megkülönböztető jellemvonások mellett a hangsúlyt igyekezünk a közös jellegzetességek kidomborítására helyezni. Az elmondottak indokolják a feldolgozás módját is: a lakóházakat nem soroljuk típusokba, hanem a homlokzati, alaprajzi és részletmegoldások jellegzetes alapformáit elemezzük.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Lakóépületek / a) Földszintes lakóházak

a) Földszintes lakóházak

A földszintes lakóépületek alaprajzi rendszere lényegében az egész 19. században változatlan maradt: polgári, ill. paraszti lakóinak életkörülményei viszonylag egyszerű alaprajzi megoldásokat követelnek. A lakók egymástól eltérő gazdasági lehetőségei nem az alaprajz szervezésének bonyolításában, hanem a helyiségek számának növekedésében jelentkeztek. Utcai frontjuk egy- vagy kétraktusos, az épületek legtöbbször udvari szárnyal bővülnek. A homlokzat kialakítása általában egyforma axisok egymás mellé sorolásából áll (a Színház u. 20. klasszicizáló, a Magyar u. 20. gotizáló, a Köztársaság út 21. reneszánsz elemeket felhasználó egyszerű homlokzatai). A földszintes lakóépületek homlokzatának hangsúlyosabb tagolásával általában csak néhány igényesebb lakóépületnél (Jókai u. 18., Kurz Endre polgármester háza) találkozunk. Az egyes axisokon belül a részletek kialakítása: ablakkeretezés, szemöldökpárkány, övpárkány stb. legtöbbször egyszerű, kisplasztikájú. A kapu általában nem alkot külön motívumot, kialakítása, keretezése az ablakokhoz hasonló; kevés kivétellel a homlokzat egyik szélső axisában nyer elhelyezést.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Lakóépületek / b) Emeletes, zárt sorú lakóépületek

366b) Emeletes, zárt sorú lakóépületek

Az állandóan lakáshiánnyal küzdő városban a 19. században nagy számban épültek bérházak; szinte kivétel nélkül zárt sorban, többszintes megoldásban. A bérház fogalma azonban nem új, már a 18. században viszonylag több bérházat találunk Sopronban. A lakóházak alaprajzi rendszerét nagyban befolyásolta a meglévő telekosztás, amely a belvárosban általában szűk, a „Várkerületen” változó, a külvárosokban pedig viszonylag tágabb volt. A telekosztás mellett a meglévő utcahálózat tanulmányunkban korábban részletezett jellegzetességei azok, amelyek legfőképpen meghatározták a 19. században a lakóházak beépítésének jellegét és ezen belül a lakóházak alaprajzát is. A vizsgált korban, a város különböző részein jellegzetes beépítési típusok, alaprajzi rendszerek alakultak ki, amelyek a század folyamán részletmegoldásukban módosultak, lényegében azonban változatlanok maradtak. Vázoljuk fel röviden ezek közül a legjellegzetesebbeket!

A belváros területén épült, viszonylag kevés számú lakóház általában a korábbi, barokk beépítéshez hasonlóan belsőudvaros, az utcai szárny két-, az udvari szárnyak egymenetesek. A belső udvarok az alkalmazott nagyobb traktusszélességek következtében szűkebbek, a beépítés magassága pedig – a barokk lakóházakhoz képest – megnő, így a 19. századi beépítés a belvárosban legtöbb esetben a barokknál zsúfoltabb.

A „Várkerület” belső – várfalhoz csatlakozó – részének beépítése két jellegzetes alaprajzi típust is létrehozott. A Színház utca és Széchenyi tér belváros felé eső utcatorán nagyobb telekosztás mellett tágas belső udvaros beépítés alakult ki. Gyakran tágas kocsibehajtót vagy a belső udvarra átmenő széles földszinti bejáratot adnak. A lépcsőház az áthajtó egyik oldalán helyezkedik el. Érdekes kivétel a Színház u. 33. alaprajzi elrendezése, ahol az igen széles földszinti bejárat tengelyében, az épület tömegéből kiemelve az udvari traktus mögött nyert elhelyezést a háromkarú lépcsőrendszer. Érdekes megjegyezni, hogy az általában kedvelt függőfolyosós megoldást a soproni historizmus sem itt, sem máshol nem alkalmazza szívesen. A nagyobb lakóházaknál két, három vagy több lépcsőházat is építenek. (A Széchenyi tér 14. sz.

lakóház négy lépcsőházzal rendelkezik.) A lakóépületek utcai traktusában elhelyezkedő lakószobák általában nagyméretűek, a barokk építészetből ismert térsorolást, hangsúlyos emeleti díszterem kialakítását azonban hiába keressük.

A Lenin krt. északi oldalának szűk telekosztása rendkívül érdekes beépítési és alaprajzi formát alakított ki. A mély telek az utcavonaltól a várfalig teljesen beépített, hosszú földszinti bejárata általában igen kisméretű világítóudvarba torkollik. A földszinten legtöbbször üzletek és raktárak helyezkednek el, az emeleti lakások mellékhelyiségei pedig a kis udvarról kapnak megvilágítást. A lépcsőház természetes megvilágítását legtöbbször ugyancsak a világítóudvar felől biztosítják (Lenin krt. 72., 74.).

A Színház utca és Ógabona tér között kialakult beépítés a viszonylag keskeny, de két utcára néző telkeken háromtraktusos lakóépületeket hozott létre. A lépcsőházat az épület magjában, a középső traktusban helyezik el, amely megvilágítását kis belső udvarról (Színház u. 30.) vagy felülről, a tetőn kialakított felülvilágítón keresztül (Színház u. 22.) kapja. A mellékhelyiségek szintén a középső traktusban helyezkednek el.

A század utolsó évtizedeiben a kocsiáthajtás lehetőségét általában már nem adják meg. A Köztársaság utca, Május 1. tér beépítésénél lemondanak az udvar körülépítéséről is, ezzel szemben szélesítik az utcai szárny két traktusának méretét vagy három traktust alkalmaznak. Az épület kontúrjából általában csak a lépcsőház, ritkábban egy-egy rövid udvari oldalszárny lép ki. Ezzel a típussal lényegében létrejött a belsőudvaros beépítéssel szemben a keretes beépítés (Május 1. tér, Köztársaság 367. utca, Rákóczi utca által határolt tömb). A város más területein általában a felsorolt alaprajzi típusokat alkalmazzák.

A beépítés és az alaprajzi típusok felsorolásakor már utaltunk a kapubejárat és a lépcsőház elhelyezésére. Most néhány szóban vázoljuk a lépcsőház kialakításának s a kapubejárat és a lépcsőház kapcsolásának legfontosabb megoldásait.

A 19. század első felében az egyenes két-, de legtöbb esetben háromkarú, gerendával gyámoltott lépcsőrendszer alkalmazása terjedt el. A lépcsőket alátámasztó gerendák és a pihenők terhét vaskos, négyzet-alaprajzú pillérek hordják (Hátsó kapu 8.). Ezt a lépcsőrendszert a klasszicizáló lakóépületekben majdnem mindenütt megtaláljuk, de a romantikus építészet is alkalmazza (Széchenyi tér 15.). Elterjedt a kapubejárat és a lépcsőházi tér között ívvel, oszloppal keretezett átjáró kialakítása (Móricz Zsigmond u. 10. sz.). Ezt a megoldást a klasszicista lakóépületeken kívül romantikus lakóépületek kapubejárataiban is megtaláljuk (Lenin krt. 23., Lenin krt. 49.). Az íves lépcsőt a 19. század második felének építésze gyakran és szívesen alkalmazza: a lépcsőfokokat általában orsófal gyámolítja (Templom u. 25.), ritkán íves szegélygerenda (Rákóczi u. 3.), bár elterjedt a konzolos, ún. lebegő lépcső alkalmazása is. A félköríves alaprajzú lépcsőkarok szélességi méretei a század utolsó negyedében nagyobbak, a lépcsőházak kialakítása tágasabb, nagyvonalúbb (Köztársaság u. 11. sz.).

Szólnunk kell végül a kapualj kialakításáról is. A klasszicizmus építészetének pesti példáihoz hasonló, összetett terű kapubejáratok a soproni historizmus építészetéből hiányoznak.

A kapubejáró egy tér, lefedése általában dongaboltozat (Színház u. 33. sz.), ritkábban gótikus keresztboltozat (Széchenyi tér 19. sz.) vagy cseh-süvegboltozat (Rákóczi u. 3. sz.). A kapubejárat belső architektúráját legtöbbször egyszerű, kisplasztikájú lizénaosztás jellemzi. A Széchenyi tér 19. sz. ház gazdag, csúcsíves, plasztikusan formált kapubejárata, a Rákóczi u. 3. sz. lakóház fa-falburkolatú áthajtója, a Rákóczi u. 14. kanelurázott, dór oszlopokkal szegélyezett bejárata a viszonylag kis számú, érdekes

megoldások közé tartozik.

A beépítési formák a homlokzatok arányait is meghatározzák, a homlokzat szélességi méretei pedig a homlokzatok tagolását, a homlokzat kialakításának módját is befolyásolják. A homlokzatok jellegzetes alaptípusait vizsgálva két részre osztjuk azokat. Külön tárgyaljuk a kisebb fronthosszúságú – általában 2–5 axisos – és a hosszabb, 5-nél több tengelyes homlokzatok megoldásának alaptípusait. Példáinkat általában nem a kétszintes, hanem a nagyobb számban előforduló háromszintes homlokzatok közül vesszük.

Mindkét alaptípusra jellemzők a homlokzatok vízszintes tagolásával kapcsolatos megállapításaink: a földszint felett nagyobb plasztikájú, az emeletek között kisebb kiülésű övpárkányt alkalmaznak, utóbbit általában a második emelet ablakkönyöklőinek magasságában, így – bár az első és második emelet belmagassága rendszerint azonos – a tagolt homloklfelületek arányában az első emelet kap nagyobb jelentőséget. Megjegyezzük, hogy néhány példánkon az első emelet helyett a második emelet a hangsúlyosabb kiképzésű: Lenin krt. 54. sz. és Köztársaság u. 3. sz. lakóház homlokzata.

Az épületet lezáró főpárkány az övpárkány kialakításánál minden esetben nagyobb plasztikájú: nagykiülésű két- ill. háromrészes klasszikus vagy egyéni formálású, gotizáló.

A kis fronthosszúságú homlokzatokon a függőleges tagolás általában elmarad (Szt. György u. 24. sz. 1858, Lenin krt. 62. 1883, Színház u. 16.), a homlokzatot csupán az ablaknyílások bontják. Lizénatagolással néhány klasszicista lakóházon (Lenin krt. 88., 1810, Rákóczi u. 39. 1816.) találkozunk. Az épület középtengelyét enyhe középrizalit kialakításával több esetben hangsúlyozzák (Rákóczi u. 39.: 2+1+2, klasszicista, 368 Színház u. 17.: 2+1+2 romantikus, Lenin krt. 77.: 2+1+2 és Lenin krt. 54.: 1+2+1 eklektikus homlokzata).

A hosszabb homlokzatokat általában függőlegesen tagolják, bár a függőleges tagolás egyes nagyobb fronthosszúságú épületeknél is elmarad (Lenin krt. 10. sz. 1851. klasszicista, Templom u. 27. sz. 1864. romantikus és Rákóczi u. 3. sz. 1879. eklektikus homlokzata), a tagolatlan homloklfelületeket néhány esetben zárt erkély élénkíti (Színház u. 22. sz. első emeleti és Május 1. tér 9. második emeleti zárt erkélyei). A nagyobb fronthosszúságú épületek jó részénél a középrizalit hangsúlyozza a homlokzat főtengelyét. A lizénákkal tagolt, oromzattal koronázott kis kiülésű középrizalit a klasszicizmus jellegzetes homloklati motívuma (Hátsó kapu 3.: 2+3+2 1835, Petőfi tér 2.: 5+3+5, 1840 körül, Lenin krt. 79.: 3+3+3 1841, Színház u. 33.: 3+3+3, 1848.). Hangsúlyoznunk kell, ez a homloklati rendszer az egész 19. század építészetének egyik igen fontos alaptípusa maradt (5. ábra), csupán a homloklati váz arányai és a homloklati formaelemei változnak (Lenin krt. 49.: 3+3+3, 1850, Széchenyi tér 19.: 3+3+3 1856, Széchenyi tér 21.: 5+3+5, 1860 körül gotizáló formákkal, Köztársaság u. 3.: 2+3+2, 1875 körül, Lenin krt. 65.: 2+3+2 1890 körül reneszánsz és a Köztársaság u. 1.: 2+3+2, barokk formaelemekkel, tengelyében kétszintes zárterkéllyel). A 19. század 50-es éveiben a gotizáló formák megjelenésével párhuzamosan elterjed az enyhe kiülésű sarokrizalit alkalmazása (Színház u. 11.: 1+6+1, 1854.) (6. ábra). A sarokrizalitot – főleg hosszabb homloklatú épületeknél – középrizalittal együtt is alkalmazzák. (Széchenyi tér 15.: 1+3+3+3+1, 1849, romantikus, Köztársaság u. 5.: 1+3+1+3+1, Lenin krt. 98.: 1+2+2+2+1, (7. ábra), 1880 körüli eklektikus homloklatai).

Röviden érintjük a soproni historizmus részletképzésének kérdését. A homloklatok architektonikus elemeinek, a kapuk és ablakok keretezésének, a lizénák, féloszlopok, öv- és főpárkányok kialakításainak jellegzetességeiről a soproni historizmus irodalma több írásban is foglalkozik; bevezető tanulmányunk ezt a kérdést szintén több vonatkozásban megvilágítja.⁴⁰⁽¹⁸⁹⁾ Néhány jellegzetes nyílástípust ábrán szemléltetünk

(8. ábra): a 19. század soproni építészete formanyelvének részletes feldolgozása további felméréseket, gondos kutatómunkát érdemel. A formai analógiák megvilágításához részletesen fel kell dolgoznunk a század igen terjedelmes szakirodalmát, építészeti folyóiratok és mintakönyvek részletanyagát is.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési feladatok a 19. században Sopronban / Lakóépületek / c) Városi magánpaloták

c) Városi magánpaloták

A 19. században épült nagy számú bérház mellett kisebb számban, de a bérházaknál általában magasabb művészi igényvel, városi paloták is épültek Sopronban. Ezekkel kapcsolatban annyit jegyzünk meg, hogy az építetők, gazdag nemesi és polgári családok, a szorosabban vett lakóigény mellett tudatos reprezentációs igényvel is felléptek. A 19. század soproni építészetének egyik legjelentősebb alkotását, a Széchenyi palotát szakirodalmunk részletesen ismerteti (1. ábra). A Széchenyi család palotája mellett két emléket, a század utolsó harmadában épült Russ-házát (Rákóczi u. 3. 1379.) és Lenck Emil villáját (Május 1. tér, 1890.) emeljük ki.

Russ János bornagykereskedő palotáját (ma Állami Zeneiskola) Handler Ferdinánd tervezte,⁴¹⁽¹⁹⁰⁾ a téglalap alaprajzú, zárt tömegű épülethez nyugati oldalán 1893-ban Schöne Lajos épített újabb szárnyat.⁴²⁽¹⁹¹⁾ A lakóépület magját építészeti igényesen ³⁶⁹formált lépcsőház adja. Az ívesen forduló lépcsőt három oldaláról folyosórendszer veszi körül. A gazdag, korintoszi fejezetű pilaszterekkel tagolt lépcsőház térarányai erősen feszítettek, a stukkós mennyezetű belső architektúra ellenére bizonyos szűkösséget érzünk. A földszinti, kazettás famennyezetű nagyteremre való rávezetés sem eléggé hangsúlyozott. Az építész, Handler Ferdinánd számtalan városi bérház megépítése után itt találkozott először a 19. század utolsó harmada nagypolgárának fokozott reprezentációs igényével; a gazdag kialakítású enteriőrök mellett a terek sorolásában és az alaprajz arányaiban még érezhető az építész elfogódottsága. A Handler-féle szárny homlokzatának arányai a francia reneszánsz építészettel mutatnak rokonságot (Május 1. tér felé néző homlokzat). A későbbi, Schöne által tervezett rész lizénákkal tagolt, timpanonnal koronázott középrizalitos homlokzata a bécsi akadémikus historizmus klasszikus forma- és arányrendszerét tükrözi (5. ábra). Az épület körüli, szobrokkal díszített, hangulatos park ma elhanyagolt állapotban van.

A Russ-házhoz hasonlóan Lenck Emil villájának architektúráját is a bécsi eklektika klasszicizmussal rokon vonásai határozzák meg. Építésze, Hofer Ottó zárt tömegű, szabadon álló épületet tervezett.⁴³⁽¹⁹²⁾ A lakóház alaprajza üvegtetővel fedett átrium köré szerveződik; a lakószobák sorát érdekes megoldású, acélvázazs télikert gazdagítja. A keleti homlokzat négyoszlopos portikusza és a nyugati, timpanonnal zárt, kis kiülésű középrizalitos homlokzat arányaiban a klasszicizmusra utal. Meg kell jegyeznünk, hogy a télikert érdekes tömege lazán és szervetlenül kapcsolódik a zárt fő tömeghez; a déli homlokzat íves lezárású, volutás, kőkosárral koronázott középrizalítja nincs összhangban az épület klasszikusan egyszerű és tiszta architektúrájával. Az épület körüli park kialakítása igényes.

A két magánpalota mellett a 90-es években több ún. „villa” épült a Kossuth Lajos utcában is (Lenck Kálmán villája, Kossuth Lajos u. 21. sz.,⁴⁴⁽¹⁹³⁾ Flandorfer Ignác villája, Kossuth Lajos u. 10., mindkettő Hofer Ottó terve), ezek sem egészükben, sem részletképzésükben nem közelítik meg az előbb ismertetett lakóházak színvonalát és művészi ökonómiáját.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / Építési

feladatok a 19. században Sopronban / Lakóépületek / d) Nyaralóépületek a Lőverekben

d) Nyaralóépületek a Lőverekben

A várost körülvevő dombok északi lejtőin, a Lőverekben – a soproni polgárok kertjeiben – létesített nyaralóépületek legtöbbje csupán egy vagy két lakószobát, verandát és konyhát foglalt magába, utóbbit néha külön épületben helyezték el. A nyaralók kialakítása a rendeltetéshez alkalmazkodik, lényegesen szerényebb, mint a városi lakóházaké, bár építőik itt is gyakran alkalmazták a középkor építészeti formáit.

*

Az elmondottak Sopron város egy évszázadának építészeti emlékeit kívánják összefoglalni. Száz év már egy város életében is hosszú idő, és ez különösen érezhető a 19. század építészetének feldolgozásánál.

A 19. század építészete építészettörténetünk egyik legvitatottabb periódusa. Korunk építészkritikája részben kedvezőtlenül ítéli meg e kor építészetét: elsősorban azt rója fel hibájául, hogy „saját formanyelvet nem tudott kialakítani”. E tanulmánynak nem az volt a célja, hogy ezzel a váddal szembeszálljon. Kétségtelen, hogy korunk ítélete túlságosan egyoldalú, sőt egyes esetekben bizonyos tárgyi ismeretek hiányára enged következtetni. Tanulmányomban a vizsgálat [370](#) alapjainak kibővítésére törekedtem, a szorosabban vett építészettörténeti értékelés, a „formanyelv” vizsgálata mellett, egyes gazdasági, technikai, sőt szűken vett szakmai adottságok figyelembevételével a kor építészetének teljes keresztmetszetét adva, a megszabott kereteken belül.

E vizsgálatok is azt bizonyították, hogy a 19. század építészete, bár tagadhatatlanul ellentmondásoktól terhes, sok építészeti feladatot oldott meg, sokszor igen színvonalasan, formagazdagságában is izlésesen, és számos figyelemre méltó városképi együttest teremtett.

Századunk építészetét sok szál köti a 19. század építészetéhez. További vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a 19. század építészetének emlékeit megfelelően értékelhessük, korunk viszonyát a 19. század építészetéhez reálisan megítélhessük – és ezzel korunk egyes jelenségeit jobban megérthessük.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században / A 19. század soproni építészetének irodalma

A 19. század soproni építészetének irodalma:

Csatkai Endre: Három klasszicista építész (Neumayer Lőrinc, Ringer József, Handler Jakab) Sopron, 1942.

Zádor Anna és Rados Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest, 1943.

Csatkai Endre: Művészettörténeti áttekintés (Sopron és környéke műemlékei) Budapest, 1956.

Tompos Ernő: Sopron romantikus épületei, Budapest, 1958.

Tompos Ernő: Eltűnt műemlékekről és a megmaradtak védelméről. Sopron, 1958.

Tompos Ernő: Handler Ferdinánd építész és családjának többi építész tagjai. Sopron, 1962.

Winkler Gábor: A soproni romantikus építészet, 1963. (Kézirat)

Tompos Ernő: A XIX. század építésze Sopronban. Sopron, 1965.

Moess Jenő: Bécsi műépítészek szerepe Sopronban a 19. század második felében. Sopron, 1968.

Török László: A historizmus építésze Sopronban. Sopron, 1968.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században / Gábor Winkler: Die Baukunst des 19-ten Jahrhunderts in Sopron

Gábor Winkler: Die Baukunst des 19-ten Jahrhunderts in Sopron

Die Abhandlung befasst sich mit den Baudenkmälern, die in Sopron im 19-ten Jahrhundert, in einer am meisten diskutierten Bauperiode entstanden sind. Die Architekturkritiker des 20-ten Jahrhunderts beurteilen die Baukunst des 19-ten Jahrhunderts – die des sog. Historismus – oft ungünstig. An erster Stelle wird beanstandet, dass diese Bauperiode nicht imstande war, eine eigene Formensprache zu schaffen. In der Wertung der Bauten dieses Zeitabschnittes werden nicht nur architektur-ästhetische Beziehungen behandelt, sondern auch die der wirtschaftlichen Verhältnisse und der diesbezüglichen technischen Fragen.

Der erste Teil der Abhandlung behandelt die gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und künstlerischen Grundlagen und die lokalen Gegebenheiten, die beim Entstehen dieser Architektur bestimmend waren; der zweite Teil enthält eine Analyse der Entwicklung des Stadtbildes des 19-ten Jahrhunderts; im dritten Teil wird die architektonische Ausbildung der Bauten besprochen, sowie ihre bezeichnenden Besonderheiten.

Im 19-ten Jahrhundert stieg die Zahl vom Staat finanzierten Bauten; unter den privaten Bauherren erlangten die Familien, die über Industrie- und Handelskapital verfügten, das Übergewicht; ihre Bauten sind zum grössten Teil ertragsreiche Kapitalinvestitionen.

Am Anfang des 19-ten Jahrhunderts ist die Maurerzunft in Sopron noch lebenskräftig, unter den Baumeistern befinden sich aber neben Zunftmitgliedern auch Architekten (z. B. Josel Ringer), die im Dienst des Hauses Herzog Eszterházy standen. Die bedeutendsten Baumeisterdynastien waren Anfang des Jahrhunderts die Familien Hild und Handler. Wenzel Hild und Jakob Handler sind Vertreter des Klassizismus, Georg und Ferdinand Hild, ferner Josef Handler vertreten einen Übergang vom Klassizismus zur Romantik. Der bedeutendste Architekt war derzeit Ferdinand Handler; während sich die Werke seiner Vorgänger auf dem Niveau der [371](#) ungarischen Durchschnittsarchitekten bewegen, ist er einer der hervorragendsten Vertreter des ungarischen Historismus in der Provinz. Die Nachfolger sind wieder Baumeister, die neben der Ausführung von Bauten auch Baupläne entwerfen (Johann und Karl Schármár, Martin Schneider, Josef Ullein, usw.). Neben den hiesigen Baumeistern haben in Sopron auch bekannte Wiener und Budapester Architekten gewirkt, so u. a. Moritz Hinträger, Ignaz Alpár und Alois Hausmann. Ihre Bauten in Sopron stehen aber nicht auf dem selben Niveau ihrer anderen Werke. Die Arbeiten der Wiener Architekten, Ludwig Förster, Otto Hofer und Ludwig Schöne zeigen teils romantische, teils klassische Züge. Die Mitglieder der Familie Storno beschäftigten sich mit Restaurierungen mittelalterlicher Gebäude, im Geiste des sog. Purismus.

Die an Bedeutung allmählich zunehmenden Bauaufgaben wurden seit Mitte des 19-ten Jahrhunderts schon von bedeutenden Baufirmen ausgeführt. Einige Angaben dienen zur Erläuterung der Entwicklung der Bau- und Baustoffindustrie der Stadt. Obwohl die neuen Baustoffe und Baukonstruktionen zu immer grösser werdender Bedeutung gelangen, wurden die darin enthaltenen neuen Möglichkeiten der Formgebung noch

nicht erkannt.

Die Bautätigkeit im 19-ten Jahrhundert wird mehr und mehr von der städtischen Behörde überprüft. Die erste diesbezügliche Vorschrift von 1828 verordnet die Anwendung von Ziegeldachungen. Das Baustatut der Stadt stammt aus dem Jahre 1336. Viele Verordnungen, die dieses Statut enthält, haben noch heute Gültigkeit. Von weittragendster Bedeutung ist die im Statut vorgeschriebene Gründung einer „Bau- und Verschönerungs Commission“. Da zur Zeit ein allgemeiner Stadtregulierungsplan noch nicht vorhanden war, erzielte diese Kommission nur teilweise Erfolge zur Förderung der Stadtentwicklung.

Die Bautätigkeit des 19-ten Jahrhunderts spielt auch in der Gestaltung des Stadtbildes eine grosse Rolle. In der Innenstadt wurden durch Bebauungen der Grundstückslücken, durch Umbau und Neubau einige – charakteristische – städtebauliche Einheiten verwirklicht: das bedeutendste Ensemble entstand durch den Umbau des Ursuliner Platzes. Im 19-ten Jahrhundert wird das Gebiet entlang der Stadtmauer bebaut; unter anderen entstand zu dieser Zeit auch der Széchenyi Platz. Mit der Bebauung der Vorstädte konnte die nötige Verbindung zwischen der Innenstadt und der Vorstädte – ohne bewusste Regulierung – nicht zustande kommen. Die Entwicklung der Stadt vollzog sich in den Hauptrichtungen Ost, Süd und Südwest. So entstanden die Köztársaság Gasse, der Május 1 Platz, die Rákóczi Gasse und die Kossuth Strasse; die neuen Strassen schalten auch die Bahnhöfe in den Verkehr der Stadt ein.

Die Abhandlung gruppiert und wertet die im 19-ten Jahrhundert erbauten Gebäude auf Grund ihrer Funktion. Es werden die kirchlichen Bauten, die öffentlichen Gebäude und die Wohnhäuser behandelt.

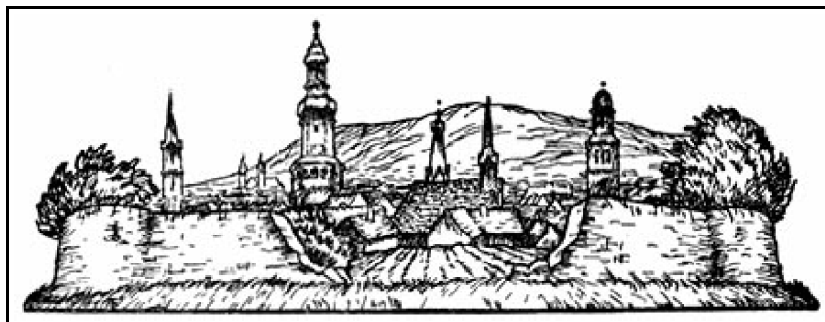
Kirchliche Bauten entstanden überwiegend in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts: Kirche der Ursuliner, der Barmherzigen Schwestern, die Synagoge der orthodoxen, bzw. der neologen jüdischen Gemeinde. Ausser diesen werden auch andere Bauten der Kirchengemeinden besprochen.

Von den öffentlichen Gebäuden muss das ehemalige Komitatshaus, ferner das neue Rathaus erwähnt werden. Das Gerichtsgebäude besitzt ein grosszügiges Treppenhaus. Das Theatergebäude aus 1840 wurde Anfangs des 20-ten Jahrhunderts umgebaut; das ehemalige Kasinogebäude aus 1872 wird zurzeit erneuert. Obwohl beide Gebäude gut proportionierte Haupträume enthalten, wurde auf die Planung der Verkehrs- und Nebenräume weniger Sorgfalt angewandt. – Im weiteren werden auch die typischen Grundrisse, Fassaden und Einzelheiten der Schulen, Sportbauten, Hotels, usw. behandelt. Neben den Gebäuden der Industrie, des Verkehrs haben auch Ingenieurbauten, ferner die Leistungen des Gartenbaues ihre Bedeutung.

Obwohl der Grossteil der Wohnbauten eingeschossig war, gestalten sich die mehrgeschossigen Wohnbauten interessanter. Die Gesichtspunkte der Wertung waren Grundrisslösungen, Gestaltung der Treppenhäuser, der Toreinfahrten, ferner die Proportionen der Fassadenbildung, Detailformen, usw. Die Zahl der anspruchsvollen Wohnhäuser einiger Aristokraten und Grossbürger ist zwar verhältnismässig gering, hoch ist ihr künstlerischer Wert bedeutend (z. B. die mehrstöckigen Paläste der Familie Széchenyi, der Familie russ und die Villa der Familie Lenck). In der südlichen Gartenvorstadt – in den „Lövern“ – stehen noch heute Sommerhäuser mit mittelalterlichen Formen.

Die Abhandlung hat unter anderen auch den Zweck, die Aufmerksamkeit auf die Notwendigkeit weiterer Forschungen über die Entwicklung der Architektur des 19-ten Jahrhunderts in Sopron zu richten.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / HELYTÖRTÉNETI ADATTÁR

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / HELYTÖRTÉNETI ADATTÁR / Fenyő József: Mi történt Balfon 1945. március 31-én?

Fenyő József: Mi történt Balfon 1945. március 31-én?

Sopronnal és környékével, közelebről Balf községgel 1936 nyarán ismerkedtem meg, mikor hosszú ideig tartó munkanélküliség után képességeimnek megfelelő munkakörben helyezkedhettem el. Később Balf-fürdőre küldtek el pihenni. Addig, 1936-ig ezt a szép tájat nem is ismertem.

Arra a három hétre, melyet 32 évvel ezelőtt a soproni tájakon töltöttem el, még ma is az emlékezés szeretetével gondolok. Nemcsak Sopronnak és Balfnak a szépségei bűvöltek el, de valósággal szerelmes lettem ebbe a tájba, ahová csaknem minden esztendőben visszatérek. Sopron műemlékeit elfeledni sohasem fogom.

Nyolc évvel később azután, 1944-ben, az „Új Európa” rendezése idején, egyik büntető munkásszázad tagjaként kényszermunkára Balf községbe deportáltak, s elmondhatom: életem legválságosabb szaka pergett le azon a területen, ahol valaha olyan boldog és megelégedett voltam.

*

1945. április 4-én a magyarországi szovjet katonai parancsnokság a világ szabadságszerető népeinek jelentette, hogy Magyarország területéről az összes hitlerista csapatokat kiverték... Ezen a napon már 48 óra óta, súlyosan megsebesülve – a soproni térségben egy kivégzett büntető század megmenekült tagjaként – a kapuvári katonakórházban feküdtem, s felszabadulásunkról mit sem tudtam.

Az akkori nagy események kis mozaikját szeretném elmondani: 1944. november 26-án az esti takarodó után, úgy 9 óra tájban a Budapestre tömörített munkaszolgálatosok ezreinek szállását feltűzött szuronyú kakastollas csendőrök zárták le. Reggel ébresztőkor sorakozót parancsoltak, s kihajtottak bennünket a Józsefvárosi pályaudvarra, ahol egy-egy vagonba 90–95 embert préseltek be. Ezek között voltam én is.

Lezárt vagonokban, víz és élelem nélkül szállítottak bennünket nyugatra, még a legegyszerűbb szükségletek elvégzésére sem nyitották ki az ajtókat.

A szerelvény Hegyeshalomnál elhagyta az ország határát, és – a mai napig sem tudjuk miért – az ebenfurti vasút vágányain visszakanyarodott magyar területre. Kb. egy heti utazás után a soproni teherpályaudvaron kiszállítottak bennünket, s a környékbeli volksbundisták ütlegetése és a nyilasok gúnykísérete mellett részben Fertőrákos, részben Balf községbe terelték a szállítmányt... Mint a rabszolgák: állati életre kényszerülve, éhezve-fázva, kirabolva végeztük itt az erődítési munkálatokat. A kiütéses tífusz, a végelgyengülés igen nagy pusztítást végzett közöttünk. A hideg téli hónapokban 25–40 haláleset volt naponta.

Azzal kapcsolatban, hogy a fasiszta német hadseregnek magyarországi utolsó 373 „hóstitte” a balfi tömegkivégzés volt, figyelmet érdemelhet a magyar irodalom egyik legértékesebb egyéniségének: Szerb Antalnak a halála is, akinek a sorsában később Sárközi György és Halász Gábor kiváló írónk is osztozott.

Szerb Antalt 1944. június havában hívták be büntető munkaszolgálatra. Budapesten a zuglói Nürnberg utcában volt a körlet, ill. a szálláshely, innen jártak ki dolgozni a katonai élelmiszer raktárba, romeltakarításhoz stb. 1944. november 26-án este a munkaszolgálatos szállások bejáratait a csendőrök megszállták, ezzel a kora hajnalban kezdődő deportálás zavartalanságát biztosították. Ebben a hurokban maradt Szerb Antal is... Így került azután Fertőrákosra, majd Balfra.

Nem lehet meghatódottság nélkül olvasni azokat a leveleket, melyeket innen ír feleségének, Bálint Klárának. Ezekben az írásokban a derű és a bizakodás hangja mellett felcsendül sokszor a csüggedés is. Olykor reménykedik, hogy hamarosan vége lesz a háborúnak, s hazakerül szeretettei körébe.

E levelek valószínűleg csak csempészúton kerülhettek a címzettekhez, mert a levelezés tilos volt. De lehet az is, hogy sötét hajnalokon, amikor a munkahelyre meneteltünk, olykor a postaszekrénybe egy-egy levelet vagy levelező lapot – a nyilas őrközelgését kikerülve – be lehetett dobni. (Évekkel később a balfi postamesternő elmondotta, hogy 1944-ben a levélpostai küldemények irányítása közben sokszor talált olyan levelező lapokat, melyek Budapestre voltak címezve, s a deportáltak virágnyelven azt közölték a címzettekkel, hogy a „szépséges Sopron közelében üdülünk, s olykor kirándulunk Balfra meg Fertőrákosra...” E sorok írója is ezt a levelezési módszert követte mindaddig, amíg a hozzátartozók „elérhetőek” voltak ...

Ezeknek a leveleknek javarésze elért a címzettekhez, így Bálint Klárának a publikációiból tudjuk, hogy Szerb Antalt életének utolsó heteiben mennyi kétség és aggodalom foglalkoztatta.

1944. december 5-i levelében Fertőrákosról még bizakodóan ír: „Elég jó dolgunk van ... az itteniek nagyon kedvesek hozzánk ... A munka nem nehéz... Kimondhatatlanul búsulok ... oly messzire kerültem mindenkitől, akit szeretek ... De biztos vagyok abban, hogy nem is nagyon sokára viszontlátjuk egymást...”

(Többen is vallották, de magam is személy szerint éreztem, hogy a fertőrákosi lakosság sokkal emberségesebben viselkedett, mint a balfiak.)

1944. december 7-én, két nappal később már csüggedés vesz rajta erőt. „Fertőrákosra hoztak, egy szép kis faluba a Fertő tó partján. Ez a téli táborozás egyáltalában nem élvezetes ... Lassanként belenyugszom a sorsomba, amely egyébként csupa kérdőjel e pillanatban ... Édeseim, engedjétek most el a személyes és

szívszerinti mondanivalókat ... nagyon hiszek benne, hogy személyesen mondom majd el nem is nagyon sokára ... Addig is, ó addig is ...”

1944. dec. 15-én a balfi deportáltak között az a hír terjedt el, hogy Budapestről egy katonai autó érkezett két hivatalos személlyel, akik Szerb Antal megmentése, ill. kiadatása ügyében tárgyalnak a német katonai parancsnoksággal.

Később megtudtuk azt is, hogy Szerb Antal hazaszállítása nem sikerült, sőt amikor a budapesti autó eltávozott, kegyetlenül megverték.

Bálint Klára említett publikációjában írja, hogy Budapesten barátai és tisztelői mentőakciót szerveztek. Ennek eredményeként két haladó szellemű honvédtiszt: Görgey Guidó és Tassy Jenő katonai járművel és egy hamisított nyílt parancssal leutaztak Balfra, s a német parancsnokság Szerb Antalt kiadta és beleegyezett az elszállításába ... De nem indultak vissza nyomban, ugyanis Szerb Antal ragaszkodott ahhoz, hogy Sárközi Györgyöt és Halász Gábort is haza vigyék. Az alkudozás nem sikerült, s az idő telt ... Az őrség felfigyelt, újból átvizsgálták az okmányokat, kiderült a hamisítás s a két tiszt dolgvégezetlenül távozott vissza Budapestre.

Ez a sikertelen kísérlet végérvényesen a halál felé irányította sorsát. A költő ezt a csalódást már nem tudta elviselni. Balfról 1944 dec. 16-ról keltezett utolsó levele már a halál árnyékát idézi:

„... Édeseim végtelenül szomorú vagyok ... Az a hely, ahol most vagyunk Balf, átkozott hely és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk... 374nincs más reménységem, mint az, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz; csak ez tartja bennem a lelket... Bízhatok benne Ti is, hogy nemsokára találkozunk és szeressétek szerencsétlen Tónitokat...” Akik vele együtt voltak, feljegyezték, hogy halála napjáig, 1945. jan. 27-ig élete hogyan telt el. Mi, akik a közeli pajtában laktunk, de egymással kapcsolatot tartani nem tudtunk, úgy értesültünk, hogy Szilveszter éjjelén bajtársainak előadást tartott Shakespeare-ről és József Attiláról. Génuszának ez volt az utolsó megnyilatkozása. Utána állapota egyre rosszabbodott, a táplálékot – aminek kalóriaértéke csaknem a nullával volt egyenértékű – szervezete már nem tudta megemészteni. Ujjai lefagytak, cipője sem volt, egy fapapucsban járt. Később sikerült a láger vezetőjét arra bírni, hogy zárt helyen, egy műhelyben dolgozzék, de ezt a viszonylag védett helyet elhagyta s kijelentette: „...köztetek akarok meghalni...” Ettől kezdve lassan haldokolva feküdt a pajtában levő szalmaapriccsen, minden munkára képtelenül... A nyilas suhancok ebben a szörnyű állapotában is megverték. Bajtársai ezért felöltöztették s kivitték a sáncokra, nehogy a nyilasok ismét tettelegesen bántalmazzák. De leromlott szervezete, a fagy meg az éhezés végzett vele... Így halt meg a fasizmus tobzódása idején, alkotó készségének delelőjén a magyar irodalom egyik legkiválóbb értéke: Szerb Antal.

*

Az ún. „betegpajták” zsúfoltak voltak, s ezek kiürítéséről, ill. megritkításáról időnként az SS pribékek gondoskodtak olyképpen, hogy akit csak lábra lehetett állítani, mint a csordát: kihajtották a falu határába, ott lemeztelenítették és géppisztollyal agyonlőtték őket.

*

1944 végén a német hadvezetőség már igen jól gyakorolta az ún. „tervszerű elszakadás”, majd „az előre elkészített állásokba való visszavonulás” műveletét. Sopron és Bécs védelmét Fertőrákos–Balf–Ágfalva–Hidegség vonalán akarta megszervezni. Itt gondolták megállítani az egyre

jobban előretörő szovjet csapatokat. Ennek érdekében vezényelték a büntető munkásszázadokat az ország belsejéből ezekre a területekre, s lázas ütemben készítették el velük a lövészárkokat és a tankcsapdákat.

A német katonai egységek a felszabadító szovjet csapatok közeledésének pusztá hírére már 1945 március utolsó napjaiban szinte pánikszerűen menekültek a soproni térségből, így Balról is. Nem kellett nagy katonai szakértelem annak megállapításához, hogy itt már nem veszik fel a harcot... Ennek ellenére a deportáltak ezreit menekész állapotba helyezték, s március 28-án este a szovjet Rata-gépek támadása közben a nagy létszámú munkaszolgálatos csapatot elindították Németország felé. A kiütéses tífuszban szenvedőket, a lefagyott lábúakat orvosi ellátás, gyógyszer és élelmezés nélkül visszahagyták. Ezek között voltam én is. Azt hittük megmenekülünk, de mégsem ...

1945. március 31-én, közvetlenül a húsvéti ünnepek küszöbén a Balf községből kivonuló utóvédek közül kivált egy szakasz SS pribék, akik a hazai nyilas csöcselékkel együtt körülfogtak bennünket, s századunkat – 180 embert – egy félig kiásott lövészárkba terelve géppisztolyból sortüzet zúdítottak ránk. Mindenki azonnal kiszenvedett, engem is négy golyótalálat ért. Egyedül az én sérülésem nem volt halálos. A vállam, karom, s mindkét lábam sérült meg. ösztönösen a földre vettem magam, halott bajtársaimra esve, még a lélegzetemet is visszatartva ... öntudatom már alig-alig érzékelt. Mintha a ködön át láttam volna: néhány SS pribék a futóárok széléig jött. A halottakat vizsgálva ellenőrizték, hogy jó munkát végeztek-e ...

Bizonyára megmozdulhattam, mert az egyik megszólalt:

– Ott, a sorban az utolsó még él.

– Melyik utolsó?

– Ott, az a kéksapkás.

Most egy pillanatra elhalgattak. Aztán felreccsent az első hangja:

– Nincsen munícióm, az utolsó golyómat is kilőttem.

A másik gyorsan válaszolt:

– Nem baj, adok ...

Behunyt szemmel még hallom, hogy az ajándékba kapott töltényt behelyezi a géppisztoly závarzatába, s meghúzza szinte zajtalanul...

375Irtózatosszerű érzés ... Ez a lövés átszakítja a szájpadrólásomat, kitöri a fogaimat, az arcom több helyen átlukad, elvesztem az eszméletemet... Utána csend, bénító néma csend következett.

Úgy mondják, 90 perc telt el. Amikor vértócsában fekvő magamhoz tértem, a lövészárk szélén ismeretlen egyenruhájú katonák álltak, sapkájukon az ötágú csillag ragyogott... Megérkezett az első szovjet előőrs ...

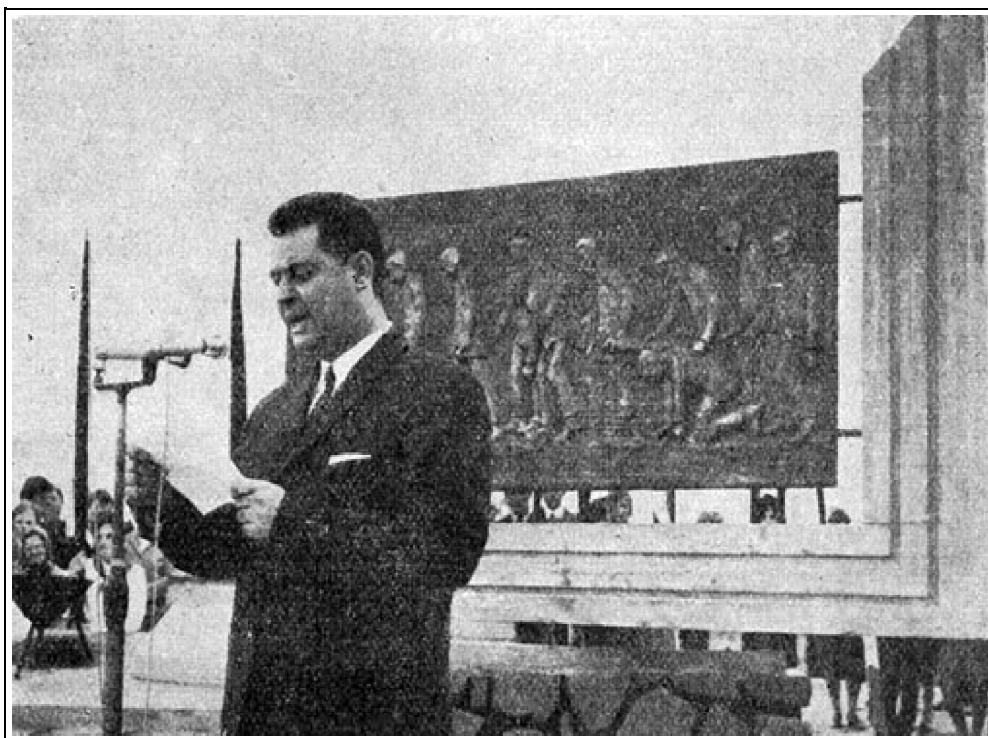
Ezek a sok vihart látott harcosok is megborzadtak a kegyetlenségnek eme szörnyű látványán: 179 halott között egyetlen élő ember ...

Az egyik felültetett, hogy el ne vérezzem, a másik takaróját csúsztatta álam, hogy ne fázzam meg a hideg márciusi földön. Majd a németek elől menekülő derék magyar honvédek segítségével kocsira tettek, s a kapuvári katonai kórházba szállítottak.

A szovjet felderítő előrs azután Sopron irányába vágatott el. Még láttam, amikor a szovjet gyalogság ütemesen, harcra készen rajvonalba felfejlődött, a nehéz tüzérség és a tankok bevonultak a soproni térségbe, ahonnan órákon belül kiverték a fasiszta egységeket. Csak napok múlva, a kórházi ágyon tudtam meg, hogy felszabadultam ...

*

A „Führer” soha egyetlen beszédében sem szűnt meg hangoztatni: „A világtörténelem során, soha egyetlen nép sem küzdött olyan igaz ügyért, mint a németek ...” Balfon megmutatták!...

A balfi vértanú-emlékmű felavatása. 1968. V. 5.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / HELYTÖRTÉNETI ADATTÁR / Szita Szabolcs: A soproni kéményseprő ipar múltjából

376 Szita Szabolcs: A soproni kéményseprő ipar múltjából

A kéményseprő ipar ugyan nagyon korán jelentkezik Sopron múltjában, mégis csak egy nagyobb újságcikk jelent meg róla Házi Jenő tollából¹⁽¹⁹⁴⁾, az adatokat elszírt utalásokból kell egyelőre összeszedgetni az érdeklődőnek. 1594-ből ismeretes az általam megtalált legrégebb említés. A városban működő kéményseprő panaszt emel a tanácsnál, hogy olasz füstfaragók dolgoznak Sopronban; ő polgár, tehát adófizető, amazok nem. A tanács válasza: a számvevő azt veszi fel, aki neki legjobban megfelel. 1610-ben Vida (Veit) kéményseprő kéri a tanácstól, vegyék fel polgárnak; ígéri, hogy becsületes, szorgalmas lesz. A tanács hozzájárul, hogy a városban tevékenykedjék, a városházát ingyen kell ellátnia, ezzel szemben nem kell

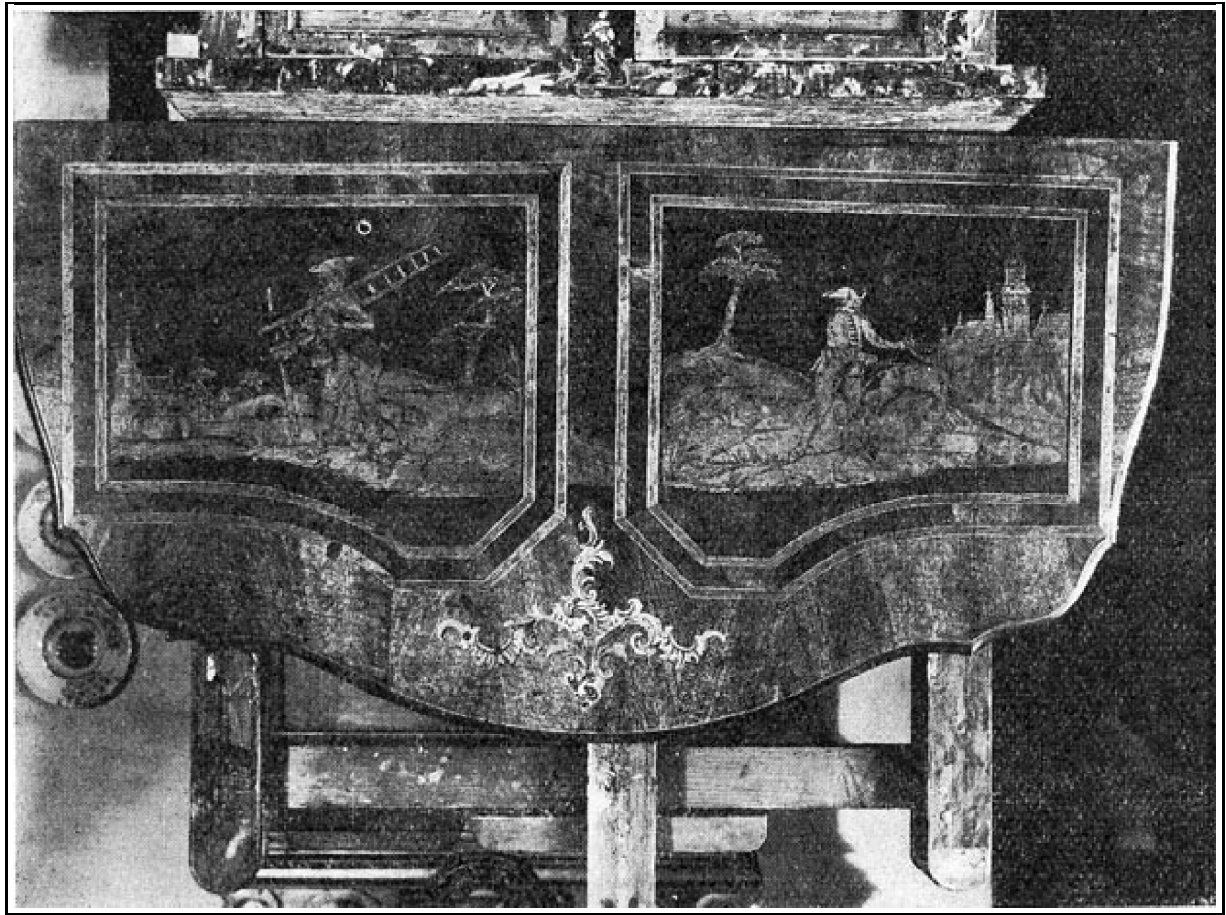
taksát fizetnie. Ha elutazik, egy napon túl nem maradhat el.[2\(195\)](#)

A kérvényezőt akkor tehát nem vették fel ugyan polgárnak, de nyilván tudatában volt a városi vezetőség, milyen fontos a kéményseprő mesterség. Az 1680-ban kiadott tűzrendészeti szabályzat (Feuerordnung) e mestereknek nehéz szerepet juttat, nekik kellett a tűzfészket megközelíteni.[3\(196\)](#) A 17. század második feléből két nevet ismerünk. Messnert, akinek halála után felesége, Margit vette át az ipart, aki 1682/3 körül halt meg, végrendelete szerint lakása elég díszes lehetett, a Szentlélek templomra két képet hagyott, több is volt még birtokában.[4\(197\)](#) A másik mester működése átnyúlik a kuruckorba. 1711-ben jelenti a tanácsnak, hogy immár 30 éve dolgozik. Feder volt a neve, és utódjául Albertini Ker. Jánost ajánlja, aki valóban el is foglalja az ipart, sőt nemsokára egy Lang János nevű mesterrel egyidőben működik. A várost ugyanis két kerületre osztották. A 18. század közepén, 1748-ban a nyugati országrész mestereit Győrött újonnan alkotott céh egyesítette.[5\(198\)](#) Sopron azonban még erősebb kapcsolatot tartott fenn Pozsonnyal, és 1767-től fogva e város céhébe iratkoztak a helybeli kéményseprők is. Talán önálló céh nem is létesült soha; a mesterek épp a közlekedési nehézségek miatt szívesebben tartoztak Pozsonyhoz, ahová postajárat volt, mint Győrhöz, ahová csak rossz kocsutakon juthattak el.[6\(199\)](#)

A 18. század vége felé két olasz mester működik: Riva Domonkos és Nessay Péter. Sajátságos, hogy ezt a foglalkozást mennyire elfoglalták az olaszok, így volt Kismartonban, Kőszegen, Pozsonyban is (Lorenzetti, Fontana stb.)

Ebben az időben karácsony első napján íratlan idők óta a kéményseprők tiszte volt a városi épületek kéményeinek és tűzhelyeinek gondos megvizsgálása tűzbiztonság szempontjából. A fontosságnak ünnepélyességgel adták meg a módját. („Der heutige Tag von undencklichen Zeiten her zur Besichtigung und Visitirung der Rauchfaenge und Herdstaette gewidmet ist”– mondja az 1768-as tanácsjegyzőkönyv; felvonult ez alkalommal a külső tanács (az ún. 24-esek) és a szószólók (Fürmender)[7\(200\)](#). Önérzet sugárzik arról az arcképről is, amely Vaghini Antal mestert ábrázolja puskával és vadászkutyájával, és amelyet nem éppen joggal Dorfmeisternek tulajdonítanak, (Hartner jelenlegi mester tulajdona) Vaghini már a belvárosban háztulajdonos, míg Nessay a Fövényveremben. Egy jókezü asztalos rokokóasztalkán intarziában ábrázolt egy kéményseprőt, amint a Szt. Mihály templom közelében ballag, hátán létrával, kezében puskával, oldalán [377](#)kutya. Ugyanazon az asztallapon másik intarzia mészárosot mutat, de háttérben a Tűztorony.[8\(201\)](#)

1803-ban kialakítják a harmadik kerületet, a Várkerületet, amely akkoriban magába foglalta a Színház utcát is; Hartner Gottliebra bízták.[9\(202\)](#) Az ipar legtöbbször örökösödés útján szállt apáról fiúra, esetleg vőre, vagy az özvegy új férjére. 1813-ból ismeretes a városi árszabás, konyhakémény tisztításáért egy ft az évi bér. Az 1828-ban végzett regionális összeírás szerint három-három mester és segéd látta el Sopront.[10\(203\)](#)

Rokokó-asztallap kéményseprő és mészáros ábrázolásával

Az idők folyamán kéményseprő-hagyományok alakultak ki. Ilyen volt az, hogy a legények újévi köszöntőt, nyomtatott és képes verset vittek házról házra. Mivel általános hiedelem, hogy a füstfaragó megjelenése jót jelent, az ilyen, naptárral is ellátott köszöntőt szerencsét hozó naptárnak nevezték; az értük kapott baksist ruhapénznek használták fel. Az ilyen naptár kb. 20×30 cm méretű, rikító színes nyomat volt egy vagy két kéményseprő ábrázolásával, akik a háztetőn életveszélyes körülmények közt tisztítják a kéményt, vagy tűzvész lángjait fojtják el. A legkorábbi ismert lapok azonban még színtelenek. Ami a verseket illeti, elég gyarlók. Művelődéstörténeti szempontból viszont nem érdektelenek. A soproni múzeum két igen korai példányt birtokol. Az egyiket Hartner legényei osztogatták, tehát legfeljebb a 19. század elejéről való, a kép fametszet, azonban a 18. századra vall. Két oszlopban helyezkedik el egy magyar és egy német vers, nem azonos tartalmúak. A magyar így hangzik:

*„Uj esztendei köszöntés.
E beállott drága szép új esztendőre
Szerencsét és áldást kívánunk előre
378A mi igaz szívü JÓAKARÓINKnak!
Minden házbirtokos kedves urainknak.
Az ég védelmezze e város házeit*

*Ennek minden sorsú rendű lakosait
Kár, veszély, tűz, romlás és más
Csapásoktól, Árviztúl, égi tűz s földindulásoktól.
E diszes városunk minden lakosai
Kisebb, nagyobb, szegény, gazdag polgárjai
Az egész esztendő által egészségben
S tellyes életekben legyenek épségben.
Ne hallasson sirás, kiáltás, jajgatás,
Ennek utzáiban, semmi nyomorgatás,
Szeretet, békesség, öröm jövén elé
Egymást csókolgassák ebben mindenfelé.
Ezt kívánják azok a kormos emberek
Kik kívül feketék, de belől fehérek
Torony magasságú kémények seprői
A tűz kigyulladás hív megelőzői.”¹¹⁽²⁰⁴⁾*

Hartner János özvegyét id. Storno Ferenc képzőművész vette nőül, így rá és családjára szállt az egyik kerület joga. 1852-ben kialakult a negyedik kerület is.¹²⁽²⁰⁵⁾ 1854-ből való a Storno kerület legényeinek újjévi köszöntője, szintén két nyelven. A kép nyomtatás és kéményseprőt ábrázol, háttérében várost látunk füstölő kéményekkel. A két vers azonos tartalmú. A magyar a következő:

*„Egy hosszú év megint homályba dült,
Az új mindenkit új erőre int:
S letüntén annak, ennek kezdetén
Üdvözlettel jön a füstös legény.
Mikint a dúló vész ha megjelent,
Sergünk sűrögve és segítve ment:
Úgy óvja-meg kívánjuk ÖNÖKET
Az ég minden veszélyek közepett.
És mint reánk sötét kéményen át,
Mosolygva küldi a nap sugarát,
Olyan derült, olyan felhőtlen
Legyen ÖNÖKNEK élte végtelen.
Igaz, veszéllyel üzletünk rokon,
Midőn lángtenger dúl a házakon:
De ám e rész kisebb lesz nekünk
Önök kegyére ha emlékeziünk.
Beszéljenek bár, hozzá mi közünk!
Politika nem a mi kenyerünk:
Felhők felett él egy örök atya:
Mindnyájunkon függ őrr pillanata.”*

Uj Esztendei
K ö s z ö n t é s.

E' drágult drága szép új esztendőre
Storrcsédét és áldást kívánunk előre.
A' mi igaz szívű JOZSÁRDINKnak!
Minden hábitukos kedves urainknak.

Az ég védelmezze e' város' házaát
Kanak minden soros rendű lakosait
Kár, vesztés, tűz, romlás és más
csapásoktól.
Arviattól, égitűz' s földindulásoktól.

E' dívnes városunk' minden lakosai
Kisebb, nagyobb, szegény, gazdag pol-
gárai,
Az egész esztendőn állategészségben
's teljes tisztában legyenek építgben.

Ne hallasson sírás, kiáltás, jajgatás,
Kanak tisztában, s' 7 ni nyomorgás,
Szomorúság, bánat, s' örös jövőn elő
Egy másét csókaigazatán ebben minden-
fél.

Est kívánják azok a' komos emberek
Kik kívüli fehérek, de belüli fehérek;
Totony magasságú kémények' seprői
A' tők' hígyűlése' hie megeléged.

Hatalmas szolgák
kéményseprő legények
Hartner Urnák
legények.

Schornsteinfeger
Neujahr's - Wunsch.

Was sind wohl unbekannt
Des Rauchfänger's Plagen?
Den Besen in der Hand,
Hab ich mit leeren Magen
Woh ich von Haus zu Haus,
Doch ich oft kaum kann schauen,
Ganz schwarz bald ein bald aus,
Die ganze Stadt durchlaufen.
Wird Staub, wird Brand und Rauch,
Wird Rauch oft zum erstickten,
Ach! armer Teufel! muß
Ich täglich nachschicken:
— — — — —
Bei Verbindung meiner Preis
Hle mir ein Lied von ein;
Vopstschrad Schlegelment!
Dah alle Jahr, dah geht zu End:
Ich muß mein Koppliment,
Hab dich um ein Neujahr'swunsch;
So wil ich immer noch begibren,
Wich mirnet Handwerk's freu'n
Den Olanen dankbar freu.

Dara vorwärts
Schornsteinfeger-Gesellen
bei Herrn Hartner
in Sopron.

Újesztendei köszöntés a 19. század elejéről. Liszt Ferenc Múzeum. Adorján A. felvétele

Az első lap aláírása: „Hálaadó szolgálók/kéményseprő legények;” a Storno lapon: „Alázatos tisztelő szolgáló kéményseprő legények.” Az újabb korban a ritmikusan hangzó aláírás dívott: „Alázatos szolgáló/Kéményseprő legények.”

1866-ban megalakult a Soproni Torna és Tűzoltó Egyesület, a tűzoltásnál való jelentős feladat a tűzoltók feladata lett.¹³⁽²⁰⁶⁾ Erre célzott a Sopron c. lap 1886. IV. 10-i számában egy cikk, amikor a megyegyűlés a kéményseprődíjak felemelésével foglalkozott: „Újévi gratulációjukhoz ugyan vannak még

fáin képek, melyeken ők hozzák le emeletekről az égő csecsemőket, de ez már anakronizmus, mert a fenséges feladatot most már mindenütt ugyszólván a magasabb lélekröptű tűzoltók végzik.”

Sopron ötödik kéményseprő kerületét a két Löver alkotta 1894-ben, először Tschik Lőrinc kapta meg a jogot. A céhek ekkor már kihunytak, helyettük az Országos Kéményseprő Egyesület alakult meg. A szakma kitanulása három évet igényelt. A vándorlás még a 19. sz. végén is dívott. Tschik Lajos 1903 körül a németországi Glückstadtban elvégezte a kéményseprő szakiskolát, mint ott első magyar hallgató; még bécsi is csak egy volt ott vele egyidőben. Sok hasznos dolog mellett rajzot is tanítottak.[14\(207\)](#)

A kéményseprők papucsot hordtak és ehhez ragaszkodtak a legdermesztőbb hidegben.[15\(208\)](#) Ezt a lábbelit könnyen ledobhatták magukról a kémény megmászása előtt. A régi hagyományokhoz tartozott, hogy május 4-én, védőszentjük, Flórián névünnepeén reggel 9 órakor misére gyülekeztek a soproni Szt. Mihály templomban. Ilyenkor a vidéki mesterek is csatlakoztak hozzájuk. A misét hagyományosan a városplébános mondta.[16\(209\)](#) Délben közös ebédet fogyasztottak el a Gambriusban, megtárgyalták közös ügyeiket, majd a délutánt tekejátékkal és egyéb szórakozással töltötték el. A jóra való segédek és inasokat ekkor jutalomban részesítették.

Újévi köszöntő. 1854. Liszt Ferenc Múzeum. Adorján A. felvétele

Az öt soproni kerületet 1949. november elsejével államosították, a várost nyolc kerületre osztva, dolgozóit az Állami Kéményseprő Vállalatba tömörítették. Jelenleg is nyolc kerület van, és a megelőző szolgálat mellett 10 kéményseprő végzi a város 28 107 kéményének szakszerű tisztítását. [17\(210\)](#)

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / HELYTÖRTÉNETI ADATTÁR / Lehelvári Vilmos: A nyelvoktatás helyzete Sopronban 1967 végén

380 Lehelvári Vilmos: A nyelvoktatás helyzete Sopronban 1967 végén

Megállapítható, hogy városunkban régi hagyományai vannak az idegen nyelvoktatásnak. Nem beszélünk arról, hogy valaha gimnáziumainkban a legtöbb tárgyat latinul tanították, már a 18. században a szükséglet három francia nyelvtan kiadását igényelte. A legelső 1727-ben jelent meg. Pronunciatio linguae gallicae volt a címe, a második magyarul, Thomas nevű nyelvoktató tollából, a harmadik Jaenich nevű ember munkája németül 1787-ben. Francia nyelvet a jezsuiták gimnáziumában tanultak a diákok, hiszen 1770 körül e nyelven többször színelőadásokat is tartottak. Ugyanitt, ebben az időben olaszra is oktatták a fiatalokat.¹⁽²¹¹⁾

A 19. század első felében számos nyelvoktató élt Sopronban, és főleg magániskolákban tanították a francia nyelvet.²⁽²¹²⁾ A század második felében francia és angol nyelvtársaság is létezett és természetesen a városi, majd állami reáliskolában rendes tárgy volt a francia nyelv. Ezek a hagyományok a jelenben is serkentő hatással vannak és a nyelvoktatás két vonalon folyik, mégpedig iskolai és iskolán kívüli oktatás keretében.³⁽²¹³⁾

Az 1967-es évi eredmények kedvező képet adnak városunkról.

Az általános iskolákban az 5. osztálytól kezdődően kötelező az orosz nyelv tanulása. 3187 diák tanulja heti három órában. Három ált. iskolában: a Ferenczi János utcai, az Orsolya téri és a Május 1. téri iskolában orosz tagozatú osztályok nyíltak. A Ferenczi J. utcai iskolában valamennyi felső tagozatos, összesen 459, a Május 1. téri iskolában 137 tanuló, az Orsolya téri iskolában szintén minden felső tagozatos osztályban 408 gyermek tanulja ún. „tagozatos osztályok”-ban az orosz nyelvet. Ezekben az iskolákban heti öt órában folyik az orosz nyelvű oktatás. Célja: az orosz nyelvtudás magasabb szintjének biztosítása, majd a legjobb tanulóknak a középiskola nyelvi osztályaiba irányítása.

Az ált. iskolai orosz nyelvi tudás fokozását szolgálják a nyelvi társalgási tanfolyamok, ahol az alapvető feladat: a beszédkészség fokozása, társalgási szintre emelése. Külön társalgási tanfolyamra 270 általános iskolás jár, 12 foglalkozási csoportban.

Lehetőség van arra is, hogy általános iskoláinkban társalgási tanfolyam keretében német nyelvet is tanulhassanak a diákok, így 200 gyermek tanul német nyelvet 11 foglalkozási csoportban. Külön meg kell említeni, hogy a brennbergbányai és sopronbánfalvi ált. iskolában nemzetiségi nyelvként német nyelvet is tanulnak a gyermekek.

A város 8 középiskolájában minden tanuló kötelezően tanulja az orosz nyelvet. Itt a tanulók száma 2947, a nyelvoktató tanároké 32. A Berzsenyi Dániel Gimnáziumban 108 tanuló jár speciális orosz nyelvi tagozatra, azaz: heti 5 órában tanulják ezt a nyelvet. A diákok írásbeli és szóbeli érettségi vizsgát is tesznek. Egyébként az orosz nyelv nem kötelező érettségi tantárgy. Több gimnáziumunkban ugyancsak ún. tagozatos osztályokban tanítanak nyugati nyelveket. A Széchenyi István Gimnáziumban német nyelv 68 tanulóval, angol nyelv 58 tanulóval, a Martos Flóra Gimnáziumban angol nyelvi tagozat működik 112 tanulóval, a József Attila Gimnázium speciális tagozatú osztályaiban 75 tanuló ³⁸¹francia nyelvet, 65 tanuló pedig olasz nyelvet tanul. Valamennyi gimnáziumban kötelező egyébként az orosz nyelven kívül egy választott nyugati nyelv tanulása is, így német nyelvet 968, angol nyelvet 295, francia nyelvet 126, olasz nyelvet 17 diák tanul. A klasszikus latin nyelvet 196 középiskolás választotta. Tanfolyam keretében német

nyelvet 35 középiskolás tanul.

A szakjellegű középiskolákban, mégpedig a Közgazdasági Szakközépiskolában, a Gépipari Technikumban, az Erdészeti Technikumban csak az orosz nyelv tanulása kötelező. Kivétel a Közgazdasági Technikum 4. osztálya, ahol a német nyelv tanulása kötelező.

Sajnos, a nyelvtanulást elősegítő és meggyorsító nyelvi laboratórium iskoláinkban hiányzik. Ennek legfőbb akadálya, hogy a berendezés rendkívül drága. De természetesen városunk nem maradhat el az ország többi iskolavárosától és meg kell keresni a jövőben annak lehetőségét, hogy legalább egy középiskolánk hozzá juthasson e felszereléshez.

A nyelvtanítás iskolán kívül a művelődési házakban, kultúrotthonokban folyik, de a TIT is megkezdte az elmúlt években a nyelvoktatást.

A *TIT nyelviskolája* harmadik éve működik; 1967-ben 175 beírt hallgatója volt, akik 10 tanulócsoportban, öt tanár vezetésével az angol, francia, német és eszperantó nyelvet tanulják. Egyéb nyelvek tanfolyamát is meghirdették, de ezekre kevés számú volt a jelentkező, és így e tanfolyamok nem indulhattak. Német nyelvből 12 hallgató az előírt szabály alapján nyelvvizsgát tett. A hallgatók zöme értelmiségi, több mint a fele nő.

Az *Ady Endre Művelődési Házban* 1867-ben eszperantó nyelvtanfolyam indult kezdők számára, féléves időtartammal, heti két órában, nyolc hallgatóval, továbbá német kezdő tanfolyam, féléves, 24 résztvevővel. Az angol és orosz nyelvi tanfolyamok iránt nem volt kellő érdeklődés.

Liszt Ferenc Művelődési Ház. Fennállása óta folyik nyelvoktatás. Különböző nyelvek oktatásával kísérleteztek, de csak a német nyelv oktatása maradt meg, mert egyéni szempontból ez hasznosítható legjobban a német nyelvterület közelsége miatt. 43 fő kezdő, középső és haladó csoportban, heti két-két órában nyert oktatást. Sajnos, a művelődési ház átépítése folytán a tanfolyam elhelyezése nem a legszerencsésebb a Petőfi téri ált. iskola egyik tantermében.

Pedagógus Kultúrotthon. A TIT keretében eszperantó tanfolyam nyílt meg 16 hallgatóval. A Pedagógus Szakszervezet pedig 10 hónapos levelező tanfolyamot nyitott 12 hallgatóval. Itt említjük meg, hogy az Orsolya téri ált. iskola növendékei közül 20 fővel kezdők tanfolyama nyílt, az Úttörő Házban pedig 15 úttörővel „eszperantó klub” működik.

Pataki István Ifjúsági Ház. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának emlékezetére vállalták, hogy október 1-től orosz nyelvklubot hoznak létre. 14 taggal meg is kezdték működésüket. A klub tagjai a Széchenyi és Berzsenyi Gimnázium, valamint a Közgazdasági Technikum diákjaiból kerültek ki. Tematikájuk nagyon érdekes és színes. A klub nyolchónapos tervvel dolgozik, heti 2 órai találkozó keretében.

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / MEGMELÉKEZÉSEK

1968. XXII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM / MEGMELÉKEZÉSEK / Kelényi Ferenc: Rozsondai Károly 1901 – 1967

Kelényi Ferenc: Rozsondai Károly 1901 – 1967

*„Végzet avarját, ha fájva várod,
Ne hullj le könnyedén, várj még falevél!
Ezüst húrokon jön szép halálad
És jaj! örökre eltemet majd a Tél!
...
Mert jaj! engem is eltemet majd a Tél!”*

Amidőn ezeket a sorokat írta, még alig néhányan tudták róla, hogy titokban verselget. Majdnem negyed százada, még erőteljesebben, tettvágytól fűtve a „szép halál” vízióját villantotta fel „Várj még, falevél!” című idézett versében – és költői látomásától megcsaltan, hosszas, gyötrelmes betegség után 1967 tele temette el...

Azon a karácsonyt váró december 23-án az iránta érzett szeretet, tisztelet és hála gyűjtötte a gyászolók százait koporsója köré. Pedig tán kevesen gondoltak arra, hogy sírja Sopron utóbbi, több évtizedes művelődéstörténetének egyik legjelesebb alakját zárta magába. S hogy ez nem a nekrológok szokványos szuperlatívusza vagy pusztán a hűséges tanítvány hálaérzet sugallta megnyilatkozása: kísérjük végig útján ezt a küzdelmes, de gazdag életet a brassói havasok aljától a soproni végállomásig!

1901. február 10-én az erdélyi Zajzonban született. Ősi evangélikus papi-tanítói családból származott. Atyai nagyapja, a székelyzsombori ev. lelkész Jénában orvosi tanulmányokat is folytatott, így nemcsak papja, hanem orvosa is volt falujának. Jókai „Minden poklokon keresztül” című regényéhez ő szolgáltatta az adatokat; a nagy magyar elbeszélő művének előszavában hivatkozik is erre.

383Az apa, az egykori soproni teológus – lírai hangvételű prédikáció-gyűjteményét követően – 1902-ben kiadott verseskötetében városunkban írt költeményeit is belefoglalta. Fiatalon hunyt el. 1907-ben bekövetkezett halálakor öt apró gyermeke – akik közül Károly volt a legidősebb – felnevelésének gondja szakadt özvegyére, az állami tanítónő édesanyjára. Nehéz anyagi helyzetükön csak az könnyített, hogy mindegyik gyermek kitűnően tanult, s így tanulmányi kedvezményekben részesülhettek.

Rozsondai Károly útja a zajzoni elemi iskola elvégzése után a gimnázium helyett így is csak a hosszúfalui polgári iskola zsákutcájába vezethetett. Mielőbbi megélhetést biztosító pályára kellett lépnie, ezért utána a kolozsvári állami tanítóképzőbe iratkozott, ahol 1919-ben tanítói oklevelet szerzett. Zajzon szomszédságában, Tatrangon kapott tanítói állást, ahová egy éven át sárban-fagyban gyalog járt át szülőfalujából.

1920 nyarán özvegy édesanyja az egész családdal Erdélyből Budapestre költözött, ahol a Császárfürdő mellett hosszú ideig osztoztak a menekült vagonlakók szomorú sorsában. Még azon az őszön öccsével együtt a budapesti Polgári-iskolai Tanárképző Főiskola hallgatója lett. Mindketten hivatást éreztek a nevelői pálya iránt, a szak megválasztásában azonban más szempont is közrejátszott. Ahogyan mondani szokta: „A matematika, fizika, kémia tanulásához nem volt szükség méregdrága tankönyvekre, csak ész, egy kevés papír és ceruza kellett hozzá.” Főiskolai tanulmányait kitűnő eredménnyel fejezte be, s így lehetővé vált, hogy elvégezhesse a Pázmány Péter Tudományegyetem Apponyi Kollégiumát, ahol 1926-ban tanítóképző intézeti tanári diplomát szerzett.

Ekkor már – 1925. szeptember 1. óta – a soproni ev. tanítóképző intézet tanára. Ez az iskola, mely 1858-ban az ev. líceumból sarjadt, s amelynek vonzásköre évtizedeken át szinte az egész országra kiterjedt, nem kisebb egyéniségeket mint Kolbenheyer Mórt, a jeles műfordítót, Király József Pált, Grillparzer barátját és Pálffy Józsefet, a népoktatási törvény egyik bizottsági szakértőjét vallhatja alapítójának. Érthető azonban, hogy ez a nagy múltú intézet – a korabeli gazdasági-társadalmi viszonyok közepette – a líceum mellett mostohagyermekként, a szegények iskolájaként szerepelt. Amolyan zsákutcának számított ez is sokunk számára, akiket – alighogy belekóstoltunk a líceum alsó osztályaiban a klasszikus művelődési anyag jó ízébe – a szegénység sodort legfőképpen a tanítóképzőbe.

Soha el nem múló hálával gondolunk Rozsondai Károlyra, aki ebben az intézetben – eredeti szakjának hosszú időre búcsút mondva – a pszichológia, logika, pedagógia, neveléstörténet tanáráként nemcsak nosztalgiánkat csillapította, hanem a „hivatalos” tananyag alapos kibővítésével élesztgette bennünk a hivatásérzet lángját: céltudatosan törekedett az általános és szakműveltség ötvözésének biztosítására, saját példájával láttatta meg az önképzés szép perspektíváit. Ingyen jegyeket szerzett növendékeinek a Frankenburg Irodalmi Kör estjeire, színházi előadásokra, hangversenyekre. Kiváló matematikusokra

jellemző, kristálytisza logikával felépített előadásai a legközömbösebb diákokat is elragadták. Növendékeitől sokat követelt, tantárgyi eredményei azonban mégis kiemelkedőek voltak, mert modern szellemű tanítási módszere valamiféle korai makarenkói „Követelek, mert tisztellek” elvre épült, amelynek hatása alól senki sem vonhatta ki magát. Könyvek tucatját hozta be egy-egy neveléstörténet-órájára, hogy ezzel is inspirálja hallgatóit az auktorok eredeti munkáinak tanulmányozására.

Afféle kései polihisztor volt, aki a természettudományok mellett rendkívül széles körű humánus műveltséggel rendelkezett: egyaránt imponáló tájékozottságot mutatott az irodalomban, a történelemben, az esztétikában s a zenében éppúgy, mint Sopron közeteinek, flórájának vagy faunájának ismeretében.

Akkoriban szokatlanul fiatalon, 1936. szeptember 1-én vette át a soproni tanítóképző intézet igazgatását a magyar tanítóképzés kiváló neozestorától, Hamar Gyulától. Cikkei, tanulmányai ekkor már sorra jelennek meg a Magyar Tanítóképzőben és más országos folyóiratokban s a helyi lapokban. 1937-ben adták ki Sümeghy József tanítóval közösen írt Sopronbánfalva című falumonográfiáját, amely a Magyar Falukutató Intézet 1935. évi országos pályázatán első díjat és Széchenyi-érmet nyert.

384 Különösen nagy érdeme, hogy saját helytörténeti, ill. folklór-kutatásaival már az 1930-as évek elején ilyen irányú tevékenységre sarkallta legjobb növendékeit is, akik közül aztán számosan mindmáig lelkes és eredményes munkásságot fejtenek ki nemzeti múltunk helyi hagyományainak, emlékeinek összegyűjtésében, megmentésében.

Rozsondai Károly számos társadalmi egyesületben tevékenykedett. Választmányi tagja volt – többek között – a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének, az Országos Ev. Tanáregyesületnek, a soproni Frankenburg Irodalmi Kör igazgató-tanácsának, a Természettudományi Társulatnak stb.

Igazgatói tisztségében az iskolák államosítása után is megmaradt. A soproni tanítóképző 1958-ban ünnepelte alapításának 100. évfordulóját, de ekkor már – 1957 őszén – megszűnt az intézet. Rozsondai Károly, a kiválóan képzett tanítóképző intézeti igazgató cseppet sem érezte „rangján alulnak”, hogy a megszűnt tanítóképző helyén létesült általános iskolát kell ezután vezetnie. A centenáris ünnepségek résztvevői, az ország minden részéből idesereglett idős és fiatal tanító-generáció tagjai – köztük Kossuth-díjas költő, főiskolai tanárok, magas tanügy-közigazgatási beosztásban lévők, dunántúli városok, falvak és alföldi tanyaközpontok „lámpásai” – kezükbe kaphatták Rozsondai Károlynak a 100 esztendő tanítóképző történetéről írt kitűnő tanulmányát, mely folyóiratunk 1958. évi 3. számában jelent meg.

Ezután már csak 3 esztendő volt hátra 60. életének betöltéséig. Azoknak az embereknek a várakozásával tekintett 1961 augusztusában történt nyugdíjazása elébe, akik nem tétlen pihenésre rendezkednek be, hanem addig meg nem valósulhatott terveik teljesülését remélik a nyugalomba vonulás éveitől. Ismét matematikát taníthatott a dolgozók gimnáziumában, s valami határtalan örömet töltött el, hogy eme legnehezebbnek kikiáltott tantárgy titkait milyen könnyedén képes feltárni azok előtt, akik számára a múltban oly kegyetlenül zárva maradtak a magasabb művelődéshez vezető kapuk... Nagy séták a Lövérékben s a környéki hegyekben... És papírra vetni életének fontosabb mozzanatait, élményeit... Verset írni, ha a felbuggyanó érzések ezt a kifejezési formát diktálják...

1962 tavaszán még szípközönösen szellemes beszéddel nyitja meg a soproni ünnepi könyvet. Ugyanaz év nyarán vendégül láthatta Sopronban Áprily Lajost, akihez régóta baráti szálak fűzték. Nem a sznobok kérdésével, hanem a reá mindig jellemző örömszerzés szándékával ismertette meg baráti körével a jeles költőt.

Aztán hamarosan már a halálra készülődés évei következtek. Kiváló képességű három gyermeke – tudós-utánpótlásunk reménysége – kiröppent már a családi fészekből. A „memento mori” első megnyilvánulásaként volt tanítványainak gondosan összekötve visszajuttatta az évtizedek során hozzá intézett leveleket. Verseiben is egyre több a ború. S amikor agyvérzésből lábadozik, kétségbeesését az a rémület fokozza: hátha nem tud többé olvasni, tehetetlen ujjai képesek lesznek-e még valaha írószerszámot szorítani. A nagy műveltségű, meleg szívű hitves a mártírok áldozatvállalásával támogatta utolsó sétáin. Kifogyhatatlan szeretettel és türelemmel állt mellette, mígnem a gyötrelmesen hosszú betegség után Rozsondai Károly szíve utolsót dobbant.

A sopronivá lett székelytől, a középfokú tanítóképzés jeles alakjától, a város művelődéstörténetében négy évtizeden át oly eredményesen tevékenykedő pedagógustól egyik legismertebb versének utolsó soraival búcsúzzunk:

*„Rég volt. – Az első őszi nap. – Fenyvesed fogadott:
ekkor falum üzent s nem voltam csüggedt, elhagyott,
tarka lepke szállongott a szeptemberi fényben
s éreztem: nem válunk el már soha, semmiképen!
Azóta dajkáltad örömem, nyugtalanságom
s lázas nap után enyhültem erdő-kószáláson.
Hálásan omlok a híven hordozó rögökre
és ittmaradok az életen túl is örökre,
hová vetett a drága déli határról sorsom:
oh légy áldott, minden hű hajlékok között, SOPRON!”*

Legyen az Ő emléke is áldott a soproniak szívében!

Végjegyzet

1 (Megjegyzés - Popup)

Rómer F., Arch. Ért. I. 1868. 14.

2 (Megjegyzés - Popup)

1869-ben Henszlmann I. a képviselőházban törvényjavaslatot nyújtott be „a történeti építmények és műemlékek” védelme ügyében. A következő év elején ezt azért ismételte meg, mert közben Kolozsvár kapuit akarta a város lebontani. Arch. Ért. II. 1869–70. 239–240.; III. 1870. 11–14.

3 (Megjegyzés - Popup)

Henszlmann I., Magyarország csucs-ives stíli műemlékei. Bp. 1880. Ez Sopron esetében csak a gótikus templomokkal foglalkozik.

4 (Megjegyzés - Popup)

Nagy Imre 1883-ban népszerűsítő rövid összefoglalását adja a város történetének (Sopron múltja. Századok, 1883. Pótfüzet 12–54.), bár mint maga is említi, a terület történetét alaposan ismeri, avval 35 éve foglalkozik. A tanulmány azonban 2 hónap alatt íródott, a Történeti Társulat soproni vándorgyűlésének felolvasására. Még vázlatosabb volt korábban Töpler K. cikke: ez is felolvasás volt Vidák Össe levelére támaszkodva 1847-ben. A vázlatosság, rövidség mellett már nem juthatott elegendő figyelem az adatok és emlékek összevetésének, az igazi helytörténetnek, amit pedig a fentebb felsorolt városoknál már megtalálunk. Később megindult ugyan a levéltári források és városi krónikák közlése (Paúr I. 1874, Póda E. 1890), de vontatottan, folytatás nélkül. A források nagy részének feltárása csak 1921–43 között történt meg Házi J. kitartó munkájával.

5 (Megjegyzés - Popup)

A kivételes esetek közé tartozik a Lenk ház építése 1850 körül, mellyel 28 m hosszban bontották el a városfalakat. A Kaszinó (1872) és az új városháza (1893) építése viszont már városrendezési beavatkozás is. Szerencsére további utcanyitásokat a város szegénysége miatt nem tudtak végrehajtani.

6 (Megjegyzés - Popup)

Magyar Művészet soproni száma 1928. Nyilas–Kolb Jenő és Heimler Károly. Soproni képeskönyv Bp. 1932. és olcsó kiadása: Szép Sopron. Csatkai E., Sopron vm műemlékei. Sopron 1932–37. U. ő., Régi soproni házak. Sopron 1936. Heimler K., Sopron topográfiája. Sopron 1936. U. ő., Sopron műemlékei I. Sopron 1939. – Ezek népszerűsítő előfutára volt Mihályi E. két kis könyve 1914-ben és 1915-ben.

7 (Megjegyzés - Popup)

Nem említjük itt azokat az olasz, francia városokat, ahol jóval nagyobb mértékben, szinte a teljes városfalöv megmaradt. Ezeknél ui. a hagyomány értékelése, az emlékek védelme korábban is megvolt. – Más elbírálásba tartoznak azok a ritka esetek, amikor gazdasági okból a város fejlődése teljesen megállt, és így a 20. század sértetlen középkori várost örökölt, valóságos rezervátumként (Rothenburg, Bártfa).

8 (Megjegyzés - Popup)

Riedlmayer Gy. tervei és felmérései, 1.: SSz 1956. 156–165. A városfalak első részletes tudományos elemzését Gerő L. adta feldolgozásaiban (Sopron és környéke műemlékei c. kötetben Bp. 1953., és SSz 1957. 206–). A gyakorlati eredményt a Lenin körüli rondella első helyreállítása és térkiképzése jelentette.

9 (Megjegyzés - Popup)

Holl I. – Nováki Gy. – Póczy K., Arch. Ért. 1962, 1967–68. Nováki Gy. SSz 1962. 57–61, 135–138.

10 (Megjegyzés - Popup)

A helyreállításra egy-egy ásatás után minden évben benyújtják javaslataikat a régészek. Ezt követően készítik el a helyreállítási tervet (a városfalaknál Nagypál Judit és Sedlmayer János OMF).

11 (Megjegyzés - Popup)

A vita nézeteit, irodalmát összefoglalta az új nézet első ellenzője: Major J., Településtud. Közi. 1953. dec. 94–112. – további vita Mollay K., Verbényi L., Major J. cikkeiben SSz 1955–56. évfolyamában, majd Surányi B., Tört Szle. 1961. 220–223.

12 (Megjegyzés - Popup)

Ezt már az 1959. évi ásatás után felvetettük. Tomka P. új ásatása ezt további döntő adatokkal támogatja.

13 (Megjegyzés - Popup)

Mollay K., Scarbantina, Ödenburg, Sopron. Bp. 1944, U. ő. a topográfia kötetében (1953) és SSz 1955 (3–4. sz.) 69–79. Gergely E. és Verbényi L., részben más indokokkal szintén ezen a területen keresték a név eredetét.

14 (Megjegyzés - Popup)

Major J., i. m. és SSz. 1955. 70–72.

15 (Megjegyzés - Popup)

Talán elképzelhető, hogy egy várost lakosságán kívül elnevezhették saját nyelvükön idegenek is, akik gyakrabban felkeresték (pl. Wien – Bécs, Venezia – Velence). Talán eredhet Sopron német neve olyan osztrák, német kereskedőtől, akik pl. a 11. sz.-i határmenti ispáni várat, piacát gyakran látogatták. Ezenkívül a Karoling-kori névadást sem tartjuk még elvethetőnek az ásatások befejezéséig.

16 (Megjegyzés - Popup)

Erre már rámutatott a külföldi irodalom alapján Major J., SSz 1956, 130. – de még az ispáni várra gondolva, miután a római maradványok fennállására nem számítottak.

17 (Megjegyzés - Popup)

Mollay K., SSz 1964. 1–14, 97–117, ennek példája. Reméljük, hogy feldolgozásait folytatja, hisz ez a műemlékvédelem és a régészet munkáját is segítheti – habár nem ez elsődleges célja. Szükség lenne a

Várostorony körüli elpusztult középkori házak (városháza és belvárosi szomszédai) 14–16. sz.-i történetére is.

18 (Megjegyzés - Popup)

Major J., A városalaprajz, mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. Építés- és Közl. tud. Közl. 1965. 153–174.

19 (Megjegyzés - Popup)

E tevékenység ellenhatásaként több országban találkozhatunk törekvésekkel, hogy az új várostervezést a műemlékállomány térbeli helyzete ne korlátozhassa (pl. Róma új városfejlesztési terve). Az ilyen szemlélet takarékosagra hivatkozik, de lényegében a tervezői szabadság korlátjait akarja lebontani. Valójában a modern műemlékvédelem még anyagi oldalról is többet nyújt, mint amibe kerül, mert egyebek között az idegenforgalom legjobb vonzerejét képezi, a hidegebb időben pedig szinte egyedüli programját alkotja a körutazásoknak.

20 (Megjegyzés - Popup)

Javaslatomat a beépítés ellenzése mellett kiegészítettem azzal is, hogy egy szakaszon a városárok rekonstruálása is megoldható. A fal előtt húzódnó víztükrök egyedülálló szépséget és vonzerőt adhatott volna. Ezt javasoltam Kőszeg esetében is. – (A bő talajvíz mindkét esetben ellepné az árkot.)

21 (Megjegyzés - Popup)

Hegedűs Ferenc adatai az egykori adólajstromok alapján.

22 (Megjegyzés - Popup)

L. Magyarország Néprajza II. kötet 201. oldal. Eszerint a csoroszlyát egyes helyeken még hosszúvasnak, az ekevasat meg laposvasnak is hívták.

23 (Megjegyzés - Popup)

L. a Stephens Henry által írt s Krizmanics László, Benkő Dániel és Maráczy István által a hazai körülményekhez alkalmazott s 1855-ben megjelent Mezei Gazdálkodás Könyve című II. kötet 30. oldalának 93. paragrafusát. Ezt a forrást a továbbiakban a „Mezei Gazdálkodás Könyve” címen idézem.

24 (Megjegyzés - Popup)

L. Wiener Moszkó a Magyar Czukoripar Fejlődése c. mű I. kötetének 265. oldalát. A könyv 1902-ben jelent meg. A továbbiakban „Wiener Moszkó” vagy „Magyar Czukoripar ...” címen idézem.

25 (Megjegyzés - Popup)

A díjat az előző évben – 1855-ben – kapta. A nagy bronzérem felirata: „Republique Francaise.” Lásd az éremfelsorolás 3. tételét.

26 (Megjegyzés - Popup)

Wiener Moszkó idézi e sorokat a Gazdasági Lapok 1856. évi 538. oldalán megjelent „Hajnik János Dr.

Stöckhardt tanárhoz” című cikkből. (L. Wiener Moszkó I. 288. old.)

27 (Megjegyzés - Popup)

L. Politikai Ujdonságok. 1858. VIII. 12. 377. l.

28 (Megjegyzés - Popup)

L. Sevin Henrik a Faekétől a Hofherr Gépig című mű 22. oldalát. Idézet a Magyar Gazda valamelyik 1841–46. évi számából, sajnos közelebbi megjelölés nélkül. Ezt a forrást a továbbiakban „Sevin Henrik” vagy a „Faekétől a Hofherr gépig” címen idézem.

29 (Megjegyzés - Popup)

L. a Földművelési Érdekeink 1874. évi 12. számának első oldalán megjelent „Magyarország ekestatistikája” című közleményt.

30 (Megjegyzés - Popup)

L. a Sopronvármegyében 1936. szept. 30-án megjelent „Amikor még faekét használtak Sopron megyében” című cikket.

31 (Megjegyzés - Popup)

Sevin Henrik a Faekétől a Hofherr gépig című mű 219. oldalán közli Vidacs lakhelyét.

32 (Megjegyzés - Popup)

L. a Magyarság Néprajza II. kötet 202. oldalát és ugyanott a „vasfejű eke” 623. ábráját.

33 (Megjegyzés - Popup)

Öreg cenki parasztgazdák előadása szerint akadt olyan ember is, aki maga csavarta fel az ekefejet.

34 (Megjegyzés - Popup)

Vidacs, a bánátkomlói géplakatos később ugyancsak gépgyáros lett. L. a Faekétől a Hofherr gépig 52. oldalán a jegyzetet.

35 (Megjegyzés - Popup)

L. az 5. jegyzetet.

36 (Megjegyzés - Popup)

Bokor ekével valószínűleg többször is kapott kitüntetést. A 32 darab arany-, ezüst- és bronzérem közül csak erről a kettőről sikerült kétségtelen bizonyossággal megállapítanunk, hogy ekéért kapta.

37 (Megjegyzés - Popup)

Wiener Moszkó I. kötet 264. oldal.

38 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdaság Könyve III. kötet 106. oldal. 388. paragrafus.

39 (Megjegyzés - Popup)

Természet és Technika 1953. januári szám 46. oldal. „Az első magyar vetőgép készítője.”

40 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdálkodás Könyve III. kötet 106. oldal. 388. paragrafus második fele.

41 (Megjegyzés - Popup)

Ma a Nagycenkkel átellenes határfalu: Deutschkreutz.

42 (Megjegyzés - Popup)

L. Földművelési Érdekeink 1874. január 19. szám 22. oldalt. Bokor nyolc bécsi érme közül sajnos nem sikerült megállapítanunk, hogy ezen a bécsi kiállításon melyiket kapta.

43 (Megjegyzés - Popup)

L. Természet és Technika 1953. januári szám 45. oldal.

44 (Megjegyzés - Popup)

L. Wiener Moszkó I. kötet 290. oldal. Magyaróvárrott akkor már Kühne dolgozott, Tótmegyeren Palm Ferdinánd. (Hajnik János – Bokor pártfogója, a későbbi cenki intéző – 1832-ben Tótmegyeren volt a Károlyi uradalomban.)

45 (Megjegyzés - Popup)

Öreg cenki gazdák közlése.

46 (Megjegyzés - Popup)

Magyar Czukoripar I. k. 265. oldal.

47 (Megjegyzés - Popup)

Gazdasági Lapok 1860. ápr. 19. szám. 242–243. oldal.

48 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdálkodás Könyve II. kötet 329. oldal. 1171. és 1172. paragrafusok.

49 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdálkodás Könyve II. kötet 336. oldal 1189. paragrafus. A 6 lóerős gépet Fehér Lajos hozta be Angliából Új-Becsére. Az emberek csodájára jártak.

50 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdálkodás Könyve II. kötet 339. oldal 1196. paragrafus.

51 (Megjegyzés - Popup)

A Mezei Gazdálkodás Könyve „mozdony-”nak nevezi e hajtóműveket, a többit a Faekétől a Hofherr gépig című mű 23. oldalán találtam meg.

52 (Megjegyzés - Popup)

L. a Faekétől a Hofherr gépig 223. oldal.

53 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdálkodás Könyve II. kötet 343. oldal 1203–1205. paragrafusok.

54 (Megjegyzés - Popup)

L. a Gazdasági Lapok 1860. ápr. 19. szám 243. oldalán.

55 (Megjegyzés - Popup)

L. Földművelési Érdekeink 1874. január 19. szám 22. oldal.

56 (Megjegyzés - Popup)

Ezen a pesti kiállításon Bokorral együtt Felber és Mészáros cenki lakosok is kaptak kitüntetést. Csatkai Endre közlése.

57 (Megjegyzés - Popup)

A cikk írója, „H. I.”, tehát valószínűleg Hajnik János, a cenki urodalom intézője, Bokor felfedezője és pártfogója.

58 (Megjegyzés - Popup)

A serleg leányágon öröklődött. Eddig nem sikerült nyomára jutni.

59 (Megjegyzés - Popup)

Magyar szövege: „A Londonban 1862-ben tartott Nemzetközi Kiállítás. Ez a bizonyítéka annak, hogy egy kitüntetett emlék ítéltetett oda Bokor Nándornak.”

60 (Megjegyzés - Popup)

Sevin Henrik a Faekétől a Hofherr gépig című könyvében (a 98. oldalon) a Gazdasági Lapokra hivatkozva közli közelebbi megjelölés nélkül.

61 (Megjegyzés - Popup)

Bokor a család szerint 1822-ben született, a halotti anyakönyv adatai szerint pedig 1824-ben. Születési

helyét kerestük Marcaliban, Marcaltón és Páliban. Egyelőre legvalószínűbb Páli, de ott az 1726–1827. évi anyakönyvek elégték.

62 (Megjegyzés - Popup)

A páli anyakönyvekben 1847-ben egy kisleánya születése és halála, valamint első felesége halála van bejegyezve. Második házasságából 1849-ben itt születik Aloyzia nevű leánya.

63 (Megjegyzés - Popup)

L. a Földmívelési Érdekeink 1874. január 19. sz. 22. oldal kezdősorait.

64 (Megjegyzés - Popup)

A gyermekek születési anyakönyvi adatai szerint Bokor az 1853., 1855., 1856., 1858. években kiscenki lakos volt. Kiscenken akkoriban két kovácsműhely volt, a községi és a majorban az urodalmi.

65 (Megjegyzés - Popup)

Földmívelési Érdekeink 1874. január 19. sz. 22. oldal 3. bekezdése. Az üzemben dolgozó segédek száma a rokonok és a cenkiek visszaemlékezése szerint a 20–25-öt is elérte.

66 (Megjegyzés - Popup)

Lásd a Faekétől a Hofherr gépig 238. oldal.

67 (Megjegyzés - Popup)

Sevin Henrik idézi a 28. oldalon az Erdélyi Gazdasági Egylet 1856. évi havi füzetéből.

68 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdaság Könyve 3. kötet 106. oldal. 388 paragrafus.

69 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdaság Könyve 4. kötet 427. oldal 1554. paragrafus. Aratógéppel tehát Cenken és Szent-Mihályon arattak először hazánkban.

70 (Megjegyzés - Popup)

Mezei Gazdaság Könyve 3. kötet 106. oldal 388. paragrafus.

71 (Megjegyzés - Popup)

Wiener Moszkó I. kötet 264. oldal.

72 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 264. oldal további sorai.

73 (Megjegyzés - Popup)

I. m. 264. oldal 3. jegyzet. A résztvevők egyike Szentirmay Elemér (Németh János), a „Csak egy kislány van a világon...” és sok egyéb dalunk szerzője.

74 (Megjegyzés - Popup)

A Faekétől a Hofherr gépig 50. oldala idézi a Gazdasági Lapok 1855. évfolyamából.

75 (Megjegyzés - Popup)

Wiener Moszkó I. kötet 264. oldal 4. jegyzet.

76 (Megjegyzés - Popup)

A cikk címe: Amikor még faekéket használtak Sopronmegyében. Tulajdonképpen beszámoló Szolnok-Dezső hercegi központi igazgató előadásából.

77 (Megjegyzés - Popup)

A cikk címe: Az első magyar vetőgép készítője. Olvasható az 1953. évfolyam januári szám 45. oldalán.

78 (Megjegyzés - Popup)

Lásd az 1967. augusztus 24. számot.

79 (Megjegyzés - Popup)

A Faekétől a Hofherr gépig 52. oldal.

80 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre szíves közlése. Lásd még a 36. jegyzetet.

81 (Megjegyzés - Popup)

A Faekétől a Hofherr gépig 98. oldal.

82 (Megjegyzés - Popup)

Lásd a nagycenki plébánia születési anyakönyvében az 1844. ápr. 24-én született Mária és az 1857-ben született Ida nevű leányának bejegyzését.

83 (Megjegyzés - Popup)

Lásd a nagycenki plébánia születési anyakönyve 1855. évi 32. tételét. Akkoriban Felber legényember volt s egy Krebs Tekla nevű hajadontól házasságon kívül született Mária nevű kisleányát jegyezték be az anyakönyvbe.

84 (Megjegyzés - Popup)

Amennyiben Bokor csakugyan az urodalom szolgálatában állott, akkor konvenciók urodalmi alkalmazott

volt. Bére: természetbeni lakás, föld-, és kerthasználat, állattartás, gabona- tűzifa járandóság stb. és készpénz.

85 (Megjegyzés - Popup)

Hajnik cikke is „gépész”-nek titulálja a Földművelési Érdekeinkben. 1874. jan. 19. sz. 22. oldal.

86 (Megjegyzés - Popup)

Lásd uo. az utolsó előtti bekezdésben.

87 (Megjegyzés - Popup)

Valószínűleg az 1866. évi kiállításon történt, mert 1853-ban Kühne még csak 14 éves volt.

88 (Megjegyzés - Popup)

Néhai Nemeskéri Stodoni Gyula, a soproni reálgymnázium tanára közölte fentieket e sorok írójával. Édesapja Stodoni József fertőszentmiklósi gyógykovács s állatorvos annak idején segéde, sógora és barátja volt Bokornak. (Rajta kívül természetesen másoktól is hallottam.)

89 (Megjegyzés - Popup)

A céhrendszert az 1872. évi ipartörvény szüntette meg, az ipartestületek megalakulásáról csak 1884-ben hoztak törvényt.

90 (Megjegyzés - Popup)

L. Földművelési Érdekeink 1874. jan. 19. szám. 22. oldal.

91 (Megjegyzés - Popup)

A páli plébánia anyakönyvi adatai: 1. 1847. aug. 17. és született *Rozália* Bokor Ferdinánd „helység kovácsa” és Preszli Katicza leánya, meghalt 1847. szept. 24-én. 2. 1847. szept. 4-én *Preszli Katalin* Bokor Ferdinánd kovácmester neje meghalt. 3. 1849. okt. 23-án született *Aloyzia* Bokor Ferdinánd helybeli kovácmester és Wolfbauer Katalin leánya. (Férjhezment Dautlich József vasgyároshoz Szombathelyen.)

92 (Megjegyzés - Popup)

A nagycenk plébánia anyakönyvi adatai: 4. 1853. szept. 13-án született *István* Bokor Nándor „faber ferrarius” és Wolfsbauer Katalin fia. Kiscenk 34. Meghalt 1854. febr. 18-án. 5. 1855. márc. 1. született *Helena* Bokor Nándor stb... leánya. Kiscenk 34. (Férjhez ment Wochutka Antal állomásfőnökhöz Mezölakon.) 6. 1856. júl. 19-én született *Anna* Bokor Nándor stb ... leánya. Kiscenk 34. (Férjhez ment Kirschbaum Ferenc gazd. gépészhez Sárvárott. 7. 1858. május 29-én született *Paula* Bokor Nándor stb ... leánya Kiscenk 20. sz. sz. alatt. (Férjhez ment Schütz János sütőmesterhez Lövön. 8. 1861. okt. 18-án született *Nándor* Bokor Nándor stb. ... fia. Nagycenk 41. sz. alatt. Meghalt 1872. május 16. 9. 1863. márc. 22-én született *Adalbert* Bokor Nándor stb ... fia Nagycenk 41. sz. Meghalt 1863. május 3. 10. 1865. május 28-án *János* Bokor Nándor „faber ferrarius” és Catharina Wolfsbauer fia. Nagycenk 41. sz.

93 (Megjegyzés - Popup)

A rokonság közlése szerint János a devecesteri üzletet is felszámolta és Kámonban élt mint magánzó haláláig.

94 (Megjegyzés - Popup)

Az „aranyéremkeresztet” katonai és polgári érdemek jutalmazására alapította I. Ferenc József. Jelvénye vörös zománcozott aranykereszt, kerek középpajzssal, előlapján F. J. betűk, körülötte „Viribus Unitis” felirat és két egymásba kulcsolódó kéz, hátlapján: 1849.

95 (Megjegyzés - Popup)

A „Ferenc József rend” magasabb kitüntetés. Öt fokozata van.

96 (Megjegyzés - Popup)

A közölt anekdota keletkezésében valószínűleg nagy szerepe volt Gantner Antal, azaz Bukófalvi Saláta György írónak. Cenki származású lévén, sokszor meglátogatta faluját. E sorok írója tőle hallotta a történetet.

97 (Megjegyzés - Popup)

Dr. Szántó Antal: „A nagycenki plébánia történetének vázlata” című összeállítás 23. oldalát. (A továbbiakban: Plébánia történet.)

98 (Megjegyzés - Popup)

Plébánia történet 33–34. oldal.

99 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 34. oldal. Az alapítványhoz tartozott még az a 2000 ft, amit a vasútépítéskor az iskolai földekből kisajátított területért kaptak. Tolnay plébános alapítványáról megemlékszik a „Sopron” című napilap 1886. június 19. száma.

100 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 32. oldal.

101 (Megjegyzés - Popup)

Kisdíák korában Pölcz Lajos bácsi e sorok íróját is megkínálta egy korty itallal.

102 (Megjegyzés - Popup)

Próbáltam megmenteni, de hiába: reggelre eltűnt a híd.

103 (Megjegyzés - Popup)

Felirata: „Készíttette Bokor Katalin és leánya Aloyzia 1863. október.” A kovácsoltvas szerkezeten a felírás: – Bokor Nándor 1863. –

104 (Megjegyzés - Popup)

Lásd „Tolnay Antal feljegyzései Széchenyi haláláról s a régi és az új cenki templomról” SSz 1960. 2. szám. 187. oldal.

105 (Megjegyzés - Popup)

L. a nagycenki plébánia halotti anyakönyvének 1896. január 28-i bejegyzését.

106 (Megjegyzés - Popup)

L. a Soproni Hírlap 1896. január 29-i számát.

107 (Megjegyzés - Popup)

L. a már idézett SSz. 1960. 2. sz. 187. oldal.

108 (Megjegyzés - Popup)

L. a Köztelek 1897. febr. 20. számában a 253. oldalon.

109 (Megjegyzés - Popup)

L. a Mezei Gazdaság Könyve III. kötet 107. oldalán a 284. ábrát.

110 (Megjegyzés - Popup)

Kühne életrajzi adatait l. a Révay, ill. az Új Idők Lexikonában.

111 (Megjegyzés - Popup)

Kühne 1895-ben cégtársul fogadta fiát, Károlyt, így lehetséges, hogy az ügybuzgó fiatal gyárigazgató műve volt ez az 1897-ben megjelent reklám.

112 (Megjegyzés - Popup)

Bokorné porcelánképének cserepeit megtaláltuk. S mintha megéreztük volna, utána lefényképeztük az épen maradt Bokor Nándor fotográfiát, így most megvan a kép és Bokorné dirib-darabokból összeragasztott arcképe.

A rendelkezésemre bocsátott adatokért ezúton mondok köszönetet elsősorban Csatkai Endrének, továbbá Radnóczy Ernőnek és Hegedűs Ferencnek, az anyakönyvekért: Kovács Ferenc, András atya, Czuppon Sándor, Lukács Imre és a marcali plébános uraknak s végül a sok-sok felvilágosításért Rokop Ferenc, Bene Mihály, Sobor Ferenc, Lex József és a többi cenki lakosoknak.

113 (Megjegyzés - Popup)

Munkánkat hasznosan segítette dr. *Csatkai Endre* Kossuth-díjas művészettörténész a *Stingl* családra vonatkozó egyes levéltári adalékok közlésre való átengedésével. Köszönettel tartozunk *Katona Imrének*, az Iparművészeti Múzeum kerámia osztálya vezetőjének a *Stingl*-re vonatkozó hírlap- és folyóiratanyag felkutatásáért és figyelmünknek ezekre való felhívásáért, valamint a *Stingl* korai készítményeiként tévesen

közölt kerámiák szép cikkekben való helytálló meghatározásaiért. Nem mulaszthatjuk el hálánkat kifejezni dr. *Pfeiffer János* kanonoknak, kitűnő veszprémi történészünknek, aki – miként azelőtt – most is előzékenységgel és fáradhatatlan szorgalommal kutatta tovább, tárta fel a *Stingl*-adatokat.

114 (Megjegyzés - Popup)

Sopron városi tanács 1744. évi jkv. 254. sz. (*Csatkai E.*)

115 (Megjegyzés - Popup)

A Soproni Állami Levéltár Sopron városi részében: Beschreibung der Hausgrunde und Classification der Häuser, wie auch Profession von Jahre 1766/1767. 329–30.

116 (Megjegyzés - Popup)

Thirring Gusztáv Sopron házai és háztulajdonosai 1734–1939 műve szerint (Sopron, 1941, 58. 1.) ez a ház a Várkerületen az 52. számú épület volt.

117 (Megjegyzés - Popup)

Az eredetivel azonos, 1773. június 21-én készített másolata: Soproni Városi Levéltár: Acta iudiciaria fasc. XIV. nr. 53.

118 (Megjegyzés - Popup)

Sopron város levéltára: Fog. jegyzőkönyv, 1780. 192. lap.

119 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt: Sopron város: Acta iudiciaria a. 1780. fasc. XIV. Nr. 53.

120 (Megjegyzés - Popup)

Sopron városi tanács jkv. 1781. 200. végzés.

121 (Megjegyzés - Popup)

Sopron városi tanácsi jkv. 1781. évi 398. végzés. (*Csatkai E.*)

122 (Megjegyzés - Popup)

Sopron város tanácsi jkv. 1807. évi 2097 sz. végzés. (*Csatkai E.*)

123 (Megjegyzés - Popup)

Sopron város levéltára Protocollum iudiciale 1791. 369. l. (*Csatkai E.*)

124 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt.: Sopron város Fassions-Protocoll 1782–1792.

125 (Megjegyzés - Popup)

Soproni Áll. Lvt.: Sopron város; Acta iudiciaria a. 1793. fasc. XVIII. Nr. 292.

126 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt: Sopron városi Fassions-Protocoll. 1796/1799. pag. 112. punct. 1499.

127 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt.: Sopron város: Acta iudiciaria a. 1802. fasc. XXII. Nr. 543.

128 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt.: Sopron város: Acta polit.-oac.a. 1804. fasc. XXV. Nr. 6. 648.

129 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt: Sopron város: Acta polit.-oec.a. 1804. fasc. XIX. Nr. 4163 és Fassions-Protocoll a. 1803–1806, 430–431.

130 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt: Sopron városi Pupillar Commissions Protocoll a. 1813. pag. 68. nr. 83. és pag. 70–71, Nr. 83.

131 (Megjegyzés - Popup)

Uo. Anno 1814, 48. lap, 56. sz.

132 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre szíves közlése.

133 (Megjegyzés - Popup)

Pápai Közlöny, I. évf. 1891. 24. sz. (dec. 25), 3. oldal.

134 (Megjegyzés - Popup)

1845. 841. lapon a Belföldi Levelezések rovatban közreadott, Pápán július 20-án kelt tudósításban.

135 (Megjegyzés - Popup)

Az Életképek IV. kötete (ugyancsak 1845) 113. oldalán említik, hogy „*Esterházy Károly* mint a pápai polgár őrsereg főparancsnoka rendezé az *első* magyar polgári élhadat, maga minden polgári ünnepélynél polgári egyenruhában, mint a fényes termekben is, atillában jelenvén meg”.

136 (Megjegyzés - Popup)

1839-ben *Mayer Györgyöt*, a pápai kőedénygyár új tulajdonosát, midőn részére a gyártási szabadalom elnyerése céljából Bizonyoság Levelet állítanak ki, a városi tanács „az itteni Fegyveres Polgári Katonáság

egyik Csapatjának Ór-nagyja”-ként említi.

137 (Megjegyzés - Popup)

Első évfolyam, 1891. 24. sz. (Dec. 25.) 3. old.

138 (Megjegyzés - Popup)

Sopron Áll. Lvt: Soproni városi tanácsi jkv. 1822. aug. 16. (2629), valamint a soproni Árvák Bizottságának jegyzőkönyvei 1822. október 16. és október 21. (138., 139., 146. oldal, 106. sz.)

139 (Megjegyzés - Popup)

Révhegyi Elemér: A tatai majolika története, Budapest, 1941. 32. és 87. lap.

140 (Megjegyzés - Popup)

Leltári száma: Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 1. Újkori Osztály. Tálrészének pereme áttört és sárgára festett. Közepén primitív rajzú festett kép, előterében bő ujjú vörös mentében, hosszú hegyes süvegben bajuszos férfialak. A képet néhány leveles virágdísz keretezi; talprésze sötétbarnára mázolt. Talpába ütve: TOTIS jegy. Magassága 19,5, szélessége 27,5 centiméter.

141 (Megjegyzés - Popup)

Az adóslevélnek ez a másolata 7 évvel később, 1834 február havában készült. Lehetséges, hogy a Steingut Fabrik helyett ezért szerepel a szövegben már a „Portzelán Fabrikám”.

142 (Megjegyzés - Popup)

Az Országos Levéltár nádori irattári részében az 1828-as Országos összeírás „Praedium Herend” adózóinak felsorolásában rögtön az első, *Vincentius Stengel* névvel.

143 (Megjegyzés - Popup)

Katalin, Antonia és *Ferenc* nevű gyermekei a pápai plébánia keresztelési anyakönyvei szerint 1828, 1829 és 1830-ban születtek. Közülük *Antonia* 1846. január 20-án *Stingl Vince* jelenlétében Városlődön *Sommerbauer Jánossal* kötött házasságot.

144 (Megjegyzés - Popup)

Veszprémi Püspökség Gazdasági Levéltára. 1829. évi főigazgatósági rendeletek (249. sz.).

145 (Megjegyzés - Popup)

Uo., 1829. június 15-én, a 465. sz. alatt.

146 (Megjegyzés - Popup)

Pesti Hírlap, 1842. február 3. (80. lap.)

147 (Megjegyzés - Popup)

J(ózsa) F(erenc) váltó és közjogi ügyvédnek a Társalkodó 1842. évi 74. számában írt cikke szerint (296. lap). Szavahihetőségét azonban megingatják a Budapesti Híradónak 1844. július 9-i és 1845. május 15-i számaiban megjelent híradások: Veszprém 1845. május 5-én tartott évnegyedes közgyűlésén tárgyalta azt az értesítést, amellyel Innsbruck városa tudatja Veszprém megyével, hogy *Józsa Ferenc*, aki itthon hamis vádlásokat vármegyénk ellen és hamis nemesi levelet a maga részére gyártogatott, jelenleg az említett város börtönében tartatik hamis levelek gyártása miatt.

148 (Megjegyzés - Popup)

Pap *Gábor*: A' portzellánt Magyar, Magyarországban találta fel (*Hasznos Mulatságok*). A néhai *Kultsár István* által alapított és özvegye, *Perger Anna Mária* által folytatott „Hazai 's külföldi Tudósítások”-hoz toldalékul Pesten kiadott *Hasznos Mulatságok* 1837. évi, Második Félészendő 1837. július 12-én Pesten megjelent 4. számában a 30. és 31. oldalon.

149 (Megjegyzés - Popup)

A herendi porcelángyár Stingl Vincével kapcsolatos első szakasza 1840. június 28-ával zárul. 1840. július 18-án Emilia leánya még Herenden születik, de rövide rá távozni kényszerülnek. Stingl Pápara telepszik át és Katalin nevű húga családjánál próbálja az egyre újabb csapásokkal sújtott életét talpraállítani. 1841. április 30-án meghal a felesége és 1842. január 16-án Emilia leánykája is. A húga otthonában menedéket találni reménykedő Stingl békesség helyett viperafészekre lett. Sógora Hefner József „Nimeth Szabó” éppen ezekben az időkben „illetlen magaviseletűvé”, még a gyermekei táplálását is veszélyeztető pazarlóvá vált, Stingl húga emiatt otthagya, 1842 derekán tőle eltávozott. A fáradt, csalódott, letört, mindenéből kisémmizett Stingl tengődő életében 1846-ban még egyszer felvillant a reménység sugara. Katalin húgának Antónia leánya 1846. január 20-án Városlődön kötött házasságának tanúja Stingl Vince, akinek sikerült az ottani és éppen ezekben az időkben újjáépülő porcelángyárnál ismét szerephez jutnia. A kemence sikertelen abroncsolása miatt 1847-ben azonban innen is elbocsátják. Élete sorsa ettől kezdve bizonytalan. Ellentmondó legendák szerint a szabadságharcban való „rebellis” viselkedéséért felelősségre vonták, Bécsbe rendelték, de útközben Győr tájékán agyonverték. Az egyetlen hiteles adatot Károly fiának az 1865-ben Tatán kötött házasságát igazoló iratban találjuk, amely szerint az ifjú férj édesapja az akkor már elhunyt Stingl Vince kocsmáros volt. Az egykor nagy álmokat szőtt és azok megvalósításáért a herendi gyárat alapító Stingl tehát elismerések és jutalom helyett élete alkonyán kocsmárosként tengődött.

150 (Megjegyzés - Popup)

A 19. század építészetének általános értékelésével Török László tanulmánya foglalkozik: A historizmus építésze Sopronban (Soproni Szemle, 1968. 3.).

151 (Megjegyzés - Popup)

Thirring Gusztáv: 100 év előtti Sopron (Soproni Szemle kiadványa: 1957. 19. 1.).

152 (Megjegyzés - Popup)

Molnár József: Várostörténet dióhéjban (Soproni Szemle, 1963. 2. 120. 1.).

153 (Megjegyzés - Popup)

Heimler Károly: Sopron topográfiája (Sopron, 1936).

154 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

155 (Megjegyzés - Popup)

Thirring Gusztáv: 100 év előtti Sopron (Soproni Szemle kiadványa, 1957. 19. l.).

156 (Megjegyzés - Popup)

Heimler Károly: Sopron topográfiája (Sopron, 1936).

157 (Megjegyzés - Popup)

A vármegyeháza (ma Járási Tanács épülete) építésének változatos történetét Zádor Anna írja le: Zádor Anna és Rados Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon (Budapest, 1943. 171. l.).

158 (Megjegyzés - Popup)

Winkler Gábor: Városi lakóházak Sopron barokk építészetében (Soproni Szemle, 1965. 2. 43–45. l.).

159 (Megjegyzés - Popup)

Mollay Károly: A Vármegye történeti vázlata 1848-ig (Sopron és környéke műemlékei, Budapest, 1953. 85–91. l.).

160 (Megjegyzés - Popup)

Uo.: 87. l.

161 (Megjegyzés - Popup)

Hild Ferdinánd tervei alapján készültek a Petőfi tér 2. sz. 1840, a Színház u. 33. sz. 1848, Lenin krt. 79. sz. stb. lakóépületek.

162 (Megjegyzés - Popup)

Handler Jakab építette a Rákóczi u. 47. sz. lakóépületet 1815-ben; valószínűleg a Lenin krt. 63. sz. és 70. sz. házak is az ő tervei alapján épültek.

163 (Megjegyzés - Popup)

Handler József alkotásai a Szt. György u. 11. sz. 1851, a Színház u. 8. sz. 1852, 30. sz. 1854, Széchenyi tér 15. sz. 1854. lakóépületek mellett a volt Evangélikus Árvaház (Halász u. 9. sz. 1858) épülete.

164 (Megjegyzés - Popup)

Handler Ferdinánd legfontosabb tervei: Színház u. 22. (1852), Színház u. 11. sz. (1855), Széchenyi tér 20. (1855), Széchenyi tér 21. (1855), Széchenyi tér 19. (1856), Szt. György u. 24. (1859), Lenin krt. 74. (1860), Lenin krt. 56. (1861), Lenin krt. 77. (1868), Lenin krt. 96. (1876), Lenin krt. 62. (1883)

lakóépületek, Russ János magánpalotája (Rákóczi u. 3. 1879.), Széchenyi Gimnázium (1856), Orsolya téri templom, zárda, iskola (1862), Irgalmas Nővérek temploma (1887) stb. épületek.

165 (Megjegyzés - Popup)

Hofer Ottó tervezte a Lenin krt. 96. sz. (ún.: Lenck-ház) homlokzatát, Lenck Emil villáját (ma Liszt Ferenc Múzeum. Május 1. tér, 1890), a Lenck-sírboltot az evangélikus temetőben, Lenck Kálmán villáját (Kossuth Lajos u. 21. 1890 körül), a Flandorfer család villáját (Kossuth u. 10.). Hofer Ottó ismert bécsi alkotásai a Stadtarchiv bővítése, a Neues Spital (Grosse Mohrweg 9. sz.), Pallavicini-palota lépcsőháza stb.

166 (Megjegyzés - Popup)

Schöne Lajos Russ János villájának bővítése mellett (Rákóczi u. 3. sz., 1893) a Széchenyi tér 14. sz. és a Színház utcai iskola terveit készítette. Legfontosabb bécsi alkotása a 18. kerületi gótikus formákat alkalmazó evangélikus templom (1896–98).

167 (Megjegyzés - Popup)

Schärmár János tervei alapján épülnek a katolikus gimnázium (ma Erdészeti Technikum, Szt. György u. 1874.), a neológ zsinagóga (Templom u. 1874) stb. épületek.

168 (Megjegyzés - Popup)

Schneider Márton tervezi a Tiszti Leányiskola (ma Ruhagyár, 1884), a Lenin krt. 59. (volt Hitelbank), a Zárgyár (1893) és a Serfözde és Malátagyár Rt. (1895) épületeit.

169 (Megjegyzés - Popup)

Ullein József több lakóházat tervezett (Köztársaság u. 11. sz. stb., az ő tervei alapján épült a volt Kereskedelmi és Iparkamara épülete is (1904).

170 (Megjegyzés - Popup)

Adatainkat Thirring Gusztáv: 100 év előtti Sopron, (Sopron, 1957), Thirring Gusztáv: Adatok Sopron 112 év előtti gazdasági helyzetének ismeretéhez (Soproni Szemle 1940. 6. 305. l.) tanulmányok mellett az 1900-as népszámlálás számaiból vettük.

171 (Megjegyzés - Popup)

Winkler Elemér: A soproni céhek története a XV–XIX. században (Sopron, 1921).

172 (Megjegyzés - Popup)

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése, 1863–65.

173 (Megjegyzés - Popup)

Statut betreffs der in Zukunft mit Ziegeldachungen versehenen Gebäude (Sopron, 1828. január 7.).

174 (Megjegyzés - Popup)

Bau-Statut der königlichen Freistadt Oedenburg (Sopron, 1837. január 5.) Mindkét szabályzat 1852-ben jelent meg nyomtatásban.

175 (Megjegyzés - Popup)

Stornó Miksa: A soproni várostorony alaki változásai (Soproni Szemle, 1957. 1–2. 103. 1.).

176 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. Nr. 5555/1862.

177 (Megjegyzés - Popup)

Az Orsolya tér a régi építési vonal betartásával az elmúlt években újra beépült.

178 (Megjegyzés - Popup)

Tompos Ernő: A XIX. század építésze Sopronban (Soproni Szemle 1965. 3. 282. 1.).

179 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 9771/1886.

180 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 8736/1886.

181 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 9642/1896.

182 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre: Ki építette a soproni Liszt Ferenc Művelődési Házat? (Soproni Szemle 1967. 283. lap).

183 (Megjegyzés - Popup)

Winkler Oszkár: Sopron művelődési középületeiről (Soproni Szemle, 1958. 1. 7. 1.).

184 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 8749/1886.

185 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 8507/1884.

186 (Megjegyzés - Popup)

Képe korabeli fényképeken látható (Soproni Szemle 1962. 2. 105. 1.).

187 (Megjegyzés - Popup)

Kölkedi István: Az első Soproni Serfőzde és Malátagyár Rt története (Soproni Szemle, 1961. 1. 5.)

188 (Megjegyzés - Popup)

Híd utca: Ikva patak vasszerkezetű híd építési iratai, rajzai (1867).

189 (Megjegyzés - Popup)

Török László: A historizmus építésze Sopronban (Soproni Szemle 1968. 3.).

190 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 8191/1879.

191 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 9233/1893.

192 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 8984/1890.

193 (Megjegyzés - Popup)

Lt. Fasc. XXIV. 8730/1886.

194 (Megjegyzés - Popup)

Soproni Hírlap. 1927. április 17. Házi: A soproni kéményseprő ipar múltjából.

195 (Megjegyzés - Popup)

Sopron monográfiája. II, 83. és 269. lap. Winkler: A soproni céhek története, Sopron. 1921. 11. lap. A második tételt azonban Winkler nem interpretálta helyesen, nem több mesterről volt szó, hanem csak egyről.

196 (Megjegyzés - Popup)

SSz 1966. 154. lap. Csatkai: Az évszázados soproni tűzoltás.

197 (Megjegyzés - Popup)

Prot. iudiciarium 1682/3. 241. lap. Csatkai Endre szíves közlése.

198 (Megjegyzés - Popup)

Házi Jenő id. cikke.

199 (Megjegyzés - Popup)

Fogalmazási jegyzőkönyv. 1769. 117. lap. Csatkai Endre szíves közlése.

200 (Megjegyzés - Popup)

Tanácsjegyzőkönyv. 1768. 299. lap.

201 (Megjegyzés - Popup)

Az asztal a Storno család gyűjteményében. A család olasz ősei közt is volt kéményseprő és a Hartner családba beházasodván mindegyik Storno későbbben is segédvizsgát tett. Érdekes darabja még a gyűjteménynek az 1863-ból való facsillár agancsból és egy kéményseprő színezett alakjával. Jelzése S. T. F.

202 (Megjegyzés - Popup)

Házi id. cikke.

203 (Megjegyzés - Popup)

Winkler i. m. 11. lap.

204 (Megjegyzés - Popup)

Ilyen vers 1898-ból: „Ismét egy év, mely elmerült / A múltnak tengerén / Ismét egy újévnek derül / Sok biztató reménye. De hozzon is áldást, mosolyt / Minden ember fiának / Soh'se lássuk'borúját / A boldogság napjának. S hű párttölgjainkra kivált / Áradjon szerencse, boldogság / Legyen nekik itt a föld / Üdvösséges mennyország. Alázatos szolgái / A kéményseprő legények Tschik Lőrincz kéményseprő mester úrnál. Sopron.” 1948-ból. Ez új esztendő legyen béke éve / Viruljon a mosoly, gondot félre téve / Munkáljon mindenki a lelkek békéjén / Lobogjon a tűzhely, pipáljon a kémény.

205 (Megjegyzés - Popup)

Házi idézett cikke.

206 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai: A soproni harangöntés és tűzoltószerkegyártásának története. 1942. 17. lap.

207 (Megjegyzés - Popup)

Csik Ferenc kéményseprőmester szíves közlése.

208 (Megjegyzés - Popup)

Bencsik János kéményseprő szíves közlése.

209 (Megjegyzés - Popup)

A városplébános hagyományos díjazása 10 koronás aranypénz volt, amelyet a Storno család adott.

210 (Megjegyzés - Popup)

Dely Ferenc kéményseprő szíves közlése.

211 (Megjegyzés - Popup)

SSz. 1961. 45. lap. Sopronvármegye, 1936. XII. 25. Csatkai Endre cikkei.

212 (Megjegyzés - Popup)

Lásd a SSz-ben Verbényi László idevágó tanulmányait: 1941. 245. lap; 1955. 142. lap; 1955. 128. lap; 1959. 362. lap; továbbá Hammerl Lajos cikkét. 1966. 140. lap. 1867-ben Lefébure Lajos francia iskola nyitására kér a városi tanácstól engedélyt. A város nem kifogásolja ennek létesítését, azonban az engedélyt nem ő, hanem a minisztérium adhatja meg. Tanácsjegyzőkönyv 2981. sz. végzés. Csatkai Endre szíves közlése.

213 (Megjegyzés - Popup)

A francia-angol klub 1881. október 10-én alakult; olvasták szerepekre bontva Shakespeare, Molière, Corneille, Racine, Scribe stb. színdarabjait. Két évig olasz részleg is volt. 1898-ban a klub egy évi szünet után, amely a reáliskola igazgatójának, a francia származású, de 1848-as honvéd Salamin Leónak betegsége, majd elköltözése miatt következett be, újra indult. Sopron, 1898. X. 3. Csatkai Endre szíves közlése.